

perspectives

Broj 8
novembar 2021.

POLITICAL ANALYSES AND COMMENTARY

SOUTHEASTERN EUROPE

Žene na Balkanu:
prava i borbe

Heinrich-Böll-Stiftung

Demokratija i poštivanje ljudskih prava, poduzimanje mjera za sprečavanje uništavanja globalnog ekosustava, unapređenje jednakosti između žena i muškaraca, osiguravanje mira sprečavanjem sukoba u kriznim područjima i odbrana slobode pojedinaca od prekomjerne državne i ekonomske moći – ciljevi su koji potiču ideje i djelovanje Fondacije Heinrich Böll. Održavamo bliske veze s njemačkom strankom Zeleni (Savez 90/Zeleni) i kao think tank za zelene vizije i projekte dio smo međunarodne mreže koja obuhvaća više od sto partnerskih projekata u približno 60 zemalja.

Fondacija Heinrich Böll djeluje samostalno i njeguje duh intelektualne otvorenost. Trenutno smo u svijetu zastupljeni sa 30 međunarodnih ureda.

U našem radu u Bosni i Hercegovini i Sjevernoj Makedoniji fokusirani smo na proces demokratizacije, političko obrazovanje, te zaštitu okoliša i održivi razvoj. Podržavamo i iniciramo javne forume o aktualnim i marginaliziranim društveno-političkim pitanjima i omogućujemo umrežavanje lokalnih i međunarodnih aktera bliskih zelenim vrijednostima.

Sadržaj

- 2** **uvod**
- 2** **Sistemske patrijarhat**
- 2** **Abeceda zlostavljanja i nasilja**
Marion Kraske
- 5** **Stanje pripravnosti**
Lejla Gačanica
- 9** **kako stvari stoje**
- 9** **‘Imenujemo moguće, odgovaramo na nemoguće’: Izvan granica rodno normativne politike**
Jelisaveta Blagojević, Mirjana Stošić
- 13** **Kako tradicija i patrijarhat utječu na nasilje nad ženama na Zapadnom Balkanu**
Ermira Danaj
- 18** **Pogled izbliza - rodna ravnopravnost kao princip ili fraza?**
Katarina Pavičić-Ivelja
- 23** **gender u tranzicijama: da li je revolucija ženskog roda?**
- 23** **(Ne)zaboravljena mogućnost emancipacije**
Vera Katz
- 29** **Nevidljivost žena kao kazna: Spol, rat i tranzicija u i nakon Jugoslavije**
Svetlana Slapšak
- 34** **Osvajanje prostora slobode: neverending story?**
Slavenka Drakulić
- 38** **Utjecaj pandemije COVID-a 19 na žene na Zapadnom Balkanu**
Marija Bashevska
- 44** **intervencija**
- 44** **Feminizam: univerzalna panacea?**
Nadežda Čačinović
- 47** **Veza između nacionalizma i izrabljivanja; uzrokovanje siromaštva u cilju zadržavanja vlasti**
Katarina Peović
- 51** **Ovdje smo da ostanemo – političko učešće žena na Zapadnom Balkanu**
Zlatiborka Popov-Momčinović
- 56** **Nasilje nad ženama u politici**
Ana Radičević
- 60** **Femicid izlazi na vidjelo**
Vedrana Lacmanović
- 66** **Nejednake prije nego što se rode: Pobačaji u svrhu odabira spola u Crnoj Gori**
Olivera Komar
- 70** **Kruščica i posljedice nasilja**
Alma Midžić
- 77** **Prava vlasništva, ekonomska zavisnost i stakleni plafon za žene na Kosovu**
Luljeta Demolli
- 81** **Aktivizam u doba neizvjesnosti: Albanska Parada ponosa 2020.**
Gresa Hasa
- 84** **Borba s vjetrenjačama**
Iva Mihajlovska

uvod

Sistemski patrijarhat

Abeceda zlostavljanja i nasilja

Marion Kraske

Plamen buktu i baca iskre. Donji dio figure se zapalio i počeo pucketati, sve dok cijela lutka konačno nije izgorjela. Bila je savršeno odjevena. Imala je crveni džemper, kosu boje kestena i prepoznatljive naočale. Ljudi u Mostaru je znaju.

Lutka koja je zapaljena tokom karnevala u proljeće 2020. godine predstavljala je živi model: Martinu Mlinarević, sadašnju ambasadoricu Bosne i Hercegovine u Češkoj. Mlinarević je ujedno i autorica i publicistkinja, a mrze je nacionalisti. Očigledno, to je dovoljno da neko bude simbolično spaljen.

Činjenica da usred Evrope u plamenu bukne figura žene koja nije u skladu s nacionalistički uvriježenim tokovima u Hercegovini, koje uređuju Hrvati, omogućava donošenje zaključaka u vezi s opustošenom političkom kulturom u zemlji. Na nekom drugom mjestu takav čin bi imao ozbiljne posljedice. U najmanju ruku, vodila bi se žustra debata. O ženama i njihovim – nepostojećim – pravima. Njihovoj nemoći. Nasilju muškaraca.

Međutim, to nije slučaj u Bosni. Nema glasnog negodovanja civilnog društva, a protesti ženskih organizacija su prilično umjereni. Barem je OSCE žestoko reagirao i nazvao to neprihvatljivim činom. U ljeto 2020. godine Republika Italija odala je počast Martini Mlinarević kao osobi koja podržava vrijednost dijaloga u društvu i zagovara prava žena. Visoko priznanje uručio joj je čak italijanski predsjednik Sergio Mattarella tokom digitalne ceremonije, što predstavlja zakašnjelu kompenzaciju za poniženje uzrokovano činom spaljivanja.

Barem u inostranstvu.

Slika žene u plamenu simbolična je za očajnu situaciju žena u Bosni i Hercegovini, ali i u čitavoj regiji Balkana.

Patrijarhalni muški krugovi vladaju u šest država Zapadnog Balkana, a u većini slučajeva duboko su protkani kriminalnim, korumpiranim klanovima. Njihova politika sredstvo je za njihovo obogaćivanje, za zbrinjavanje članova porodice i članova stranke. Društveni faktori su marginalizirani, a primjeri dobrog upravljanja zdravstvenim sistemom ili obrazovnim institucijama nigdje se ne mogu pronaći. Postoji antimoderna, antiliberalna klima, u kojoj rodna prava generalno veoma loše stoje.

Nakon ratova na Balkanu devedesetih godina došlo je do značajne repatrijarhalizacije na području bivše Jugoslavije. Žene, čini se, danas uživaju daleko manje sloboda nego u vrijeme Jugoslavije. Čini se da je gotovo zaboravljeno da je nekada postojao snažan ženski pokret, kada su se partizani borili protiv evropskog fašizma i nanijeli mu historijski poraz. Takva razmišljanja o angažmanu žena ionako se ne dijele u školama.

Tako su u većini zemalja Zapadnog Balkana žene ostale beznadno nedovoljno zastupljene u procesima donošenja političkih odluka. Ako ipak počnu otvoreno govoriti, ako javno kritiziraju očajnu situaciju, bivaju ušutkivane, maltretirane, a nerijetko im se i prijeti.

Činjenica da su te žene politički akteri koji legitimno ukazuju na probleme nije važna za političke elite Beograda i Tirane, čak i ako vole oponašati reformatore iz Berlina i Brisela. Nekoliko stotina žena je početkom juna u Tirani protestiralo protiv seksualnog nasilja i „kulture šutnje i nedostatka empatije prema žrtvama“.

*Spaljivanje lutke autorice i ambasadorice BiH Martine Mlinarević Sopta, na maškarama u Mostaru, februar 2020.
Foto: izvor Klix.ba*

Protesti su potaknuti slučajem učenice koju su tokom dužeg perioda zlostavljali nekoliko učenika i školski čuvar.

Žene doživljavaju isključenost, pa čak i nasilje, i u političkim strankama, jer je nepoželjno da se miješaju u navodno muške poslove. Međutim, većina incidenata događa se kod kuće: prema studiji OSCE-a oko 50 posto žena u Bosni već je doživjelo nasilje. Gotovo četiri od deset žena (38 posto) navode da su doživjele psihičko, fizičko ili seksualno nasilje od svojih partnera, muževa ili drugih počinitelja.¹ Za poslijeratnu zemlju značajno je i to da samo tri posto ugroženih prijavi nasilje vlastima. Sramota, ekonomska ovisnost i rašireni skepticizam prema institucijama razlog su što se većina prekršaja uopće ne prijavljuje. **Pandemija koronavirusa dodatno je pogoršala položaj žena u cijelom svijetu, a posebno na Balkanu.**

Nasilje se u regiji Balkana koristi još više kada je riječ o drugačijoj seksualnoj orijentaciji. U Sjevernoj Makedoniji nacionalistički VMRO-DPMNE (član Evropske narodne partije) već godinama agresivno širi homofobne ideologije, a u školama je isključenost široko rasprostranjena. Studija partnera hbs-a potvrdila je da je 36 posto LGBT muškaraca i 16 posto LGBT žena već razmišljalo o samoubistvu. Otprilike jedna od pet djevojčica u Sjevernoj Makedoniji smatra da bi se žene i djevojke trebale brinuti o djeci i domaćinstvu, a ne baviti se vlastitom karijerom.

Nejednakost i ovisnost žena usko su povezane s destruktivnom muškošću. U tom kontekstu ratovi na Balkanu odigrali su trajno toksičnu ulogu. Militarizacija društava dogodila se prvenstveno na račun žena.

Muškarac je pljačkao, protjerivao, ubijao. Muškarac je silovao.

Tokom rata samo je u Bosni više od 20.000 djevojaka i žena seksualno zlostavljano i silovano. Međunarodni krivični sud u Haagu otkrio je da su ta djela sistematski korištena kao oružje rata. Cilj nije bio samo poraziti drugu etničku grupu, nego i degradirati ljude, poniziti njihove žene, osvojiti.

Činjenica da se djeca koja su posljedica zlostavljanja danas samo sporadično bore za publicitet i prava ukazuje na destruktivnu klimu koja ne priznaje žrtve i njihove potrebe, a često i proglašava muške počinioc herojima.

Većina žena žrtava je marginalizirana i šuti. Njihova perspektiva se ne uklapa u nacionalistički nabijen svijet muškaraca, koji u velikoj mjeri zanemaruje rodna pitanja.

Hiljade žrtava silovanja su traumatizirane, a ta nedjela procesuirana su tek u maloj mjeri. Nadalje, vlasti čine sve kako bi pružanje pomoći bilo što je moguće teže, a međunarodni standardi u pogledu zaštite žrtava gotovo da ne dobivaju nikakvu pažnju. Ujedinjeni narodi tek su nedavno pozvali Bosnu da ozbiljno shvati prava silovanih tokom rata i da zaštiti njihova prava i pravne lijekove.²

U cijeloj regiji hiljade komada oružja još uvijek je u posjedu muškaraca, što je istovremeno stalni izvor nasilja u zemljama Zapadnog Balkana, kao naprimjer u Srbiji, gdje se nasilje u porodici dešava svakodnevno.

Dvadeset i pet godina nakon rata to oružje je trebalo nestati iz svakodnevnog života ljudi, a to nije bio samo zadatak međunarodne zajednice.

Mnogo govori i činjenica da u ratu za naslijeđe na teritoriji bivše Jugoslavije nijedna žena nije bila uključena u mirovni proces. Pritom se ne misli samo na političke okolnosti u zemljama Balkana, nego na način na koji međunarodni akteri razumijevaju demokratske procese.

Kao što je dokazano, mirovni procesi koji uključuju žene održiviji su i stabilniji od onih koji zanemaruju žene i njihove brige.³

Stoga ne iznenađuje što, zbog nedostatka značajnog oblikovanja koje vrše žene, balkanskim državama i dalje dominiraju destruktivne patrijarhalne, nacionalističke ideologije devedesetih. Srbija i Republika Srpska slijede agendu koja predviđa „veliku“ Srbiju, a ni Hrvatska nije odustala od zločinačkog projekta Herceg-Bosna (stvaranje „velike“ Hrvatske). Umjesto politike pomirenja, dominiraju iste politike uništenja pomoću kojih su korumpirani političari držali regiju u trajnoj kriznoj situaciji više od dvije decenije.

Kada je riječ o pristupu resursima, muškarci su i u ovom području potpuno dominantni. Na dnevnoj bazi se iskorištava javni budžet i okoliš, a održivi politički pristupi često su stran pojam vladajućim političarima.

Ekonomska neravnoteža u regiji vjerovatno je savršeno izražena kada muškarci u tamnim terencima sa sunčanim naočalama i gomilom tjelohranitelja projure pored žena i djece na cesti koji mole za pomoć. Jedni su među sobom podijelili vlast i javna sredstva, dok se drugi bore preživjeti.

Vjerske zajednice također imaju trajno negativan utjecaj u regiji. Srpska pravoslavna, katolička i islamska zajednica propagiraju navodno optimalan model „tradicionalne porodice“ u kojoj rodna prava ne igraju nikakvu ulogu, a muškarac je na čelu. Koliko vjerske vođe preziru individualna prava i prava na jednakost

pokazalo se posebno tokom krize koronavirusa, kada je jedan imam u Bosni izjavio: Pandemija koronavirusa sa sobom je donijela barem jednu dobru stvar – sada se barem Parada ponosa, koja je prvi put organizirana u Sarajevu 2019. godine uz ogromne mjere sigurnosti, ne može ponoviti.

U Hrvatskoj je propaganda Katoličke crkve protiv Istanbulske konvencije (Konvencija Vijeća Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici) bila toliko snažna da je u gradu Splitu na Jadranu hiljade žena protestiralo *protiv* Konvencije, a samim tim i protiv dokumenta koji obećava veću zaštitu žena. Hrvatska je ipak država članica EU. Principi ravnopravnosti spolova i ovdje su na udaru katoličkih i nacionalističkih krugova.

Ako Evropska unija u budućnosti ozbiljno želi vezati države Zapadnog Balkana za sebe, potrebno je intenzivirati strateške pristupe kako bi žene postale svjesne svojih prava i kako bi se namjerno uključile u političke i ekonomske procese odlučivanja. Mora postojati kraj društvenih struktura u kojima je muškarac šef, eksploatator, nasilnik, mučitelj.

S druge strane, u civilnom društvu se sve češće čuju glasovi žena, pa bi tim glumicama trebalo dati više ponuda kako bi se podstakla politička transformacija s međunarodnim predstavnicima na ravnopravnoj osnovi. Povrh toga, za žene koje primaju prijetnje zbog demokratskih uvjerenja i političkog ili građanskog angažmana treba uspostaviti zaštitni mehanizam. Bez jačanja žena i ljudi različite seksualne orijentacije, bez njihovog ravnopravnog učešća u društvenom i političkom životu, bez održivog smanjenja diskriminacije i nasilja balkanske države će ustrajati u svom destruktivnom nacionalizmu kojim upravlja patrijarhat, pri čemu se ne isključuju nove spirale nasilja. ■■■

1 Istraživanje OSCE-a o nasilju nad ženama: Glavni izvještaj, OSCE 2019.

2 <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=26171&LangID=E>.

3 <https://www.unwomen.org/en/news/in-focus/women-peace-security>.

Stanje pripravnosti

Lejla Gačanica

Pred vama je feminističko izdanje *Perspectives* magazina. Ovo izdanje zamislili smo kao svjedočanstva žena Zapadnog Balkana čije borbe za prava traju generacijama. Etički horizont ovog pitanja upisan je u stručnosti, iskustvima, razmišljanjima, podacima i činjenicama svih autorica koje su i same dio feminističke borbe za jednakost. To im je donijelo reperkusije, progonstvo, ali i nepokolebljivu odlučnost da s borbom ne stanu. Ovdje otvaramo važne teme, prikupljamo i sažimamo status žena na Zapadnom Balkanu i predlažemo rješenja. Želimo vam inspirativno čitanje i konstruktivno djelovanje!

Gotovo da je nedovoljno i uzaludno reći da ovdje u zemljama Zapadnog Balkana živimo u patrijarhalnom društvu. Skoro se podrazumijeva da je život ovdje težak, nasilan, obespravljen. Na prijelazu iz ranih 1990-ih, kao i sve naše historije prije toga, rod na Balkanu je gotovo neugodna činjenica, marginalizirana i potisnuta kategorija u vezi s kojom vidimo samo slabost. 'Nježniji spol', 'ljepša polovica', 'žene i djeca', samo su kategorije koje se zgodno koriste jednom godišnje za Dan žena, značke na reveru balkanske muškosti, uvijek korak iza svojih muškaraca. Uklapanje u životne norme ovdje podrazumijeva prihvatanje iskrivljenog odnosa moći u kojem je svaki segment života obojen rodnom diskriminacijom i podređenošću. Sputani rodnom ulogama, i muškarci i žene moraju se potčiniti tradiciji, vjeri i naciji. Redosljed ovisi o situaciji u kojoj niko nije pobjednik.

Stanje prava žena i položaj žena nigdje nisu idealni. Ovo nije ekskluzivna karakteristika Zapadnog Balkana. Ono što je karakteristično za ovu regiju jeste tvrdoglavi otpor i gušenje ravnopravnosti između žena i muškaraca, djevojčica i dječaka, LGBTIQ+ osoba, samohranih majki, žena sa sela, Romkinja, etničkih manjina, žena s invaliditetom. Svaki identitet ovdje se prvo klasificira prema spolu (on određuje gdje

pripadate u općem društvenom poretku), a zatim prema etničkoj pripadnosti (koja određuje vašu sudbinu u smislu mjesta u kojem živite). Svi drugi identiteti mogu biti potencijalno važni ako ste majka, supruga („od poslušne kćeri do odgovarajuće žene“, Rumena Bužarovska). *Žene su manjina* slogan je ovogodišnjeg festivala Firstborn Girl, koji se oslanja na simbolični teret koji ovaj pojam nosi, a to su potčinjenost, podređenost te osjećaj nedovoljnosti i manje vrijednosti.¹

Represija čiji je cilj gušenje iznošenja zahtjeva za jednakošću nije skrivena, jer kršenje postojeće „harmonije“ znači narušavanje udobnih pozicija moći, pretvaranje pitanja žena u politička pitanja, pristajanje na revoluciju koja nam „ne treba“. Zato što imamo veće i ozbiljnije probleme nego što je rodno zasnovano nasilje. Učešće žena u politici. Rodne nejednakosti na tržištu rada. Nasilje nad zajednicama izvan općeprihvaćenog rodno okvira. Seksualno uznemiravanje i napadi. Autonomije ženskog tijela. Ipak, žene na Zapadnom Balkanu isključene su čak i iz drugih „najvažnijih“ i „ozbiljnijih“ državnih i društvenih pitanja. Nisu (dovoljno) zastupljene u procesima evropskih integracija, politikama zaštite okoliša, mjerama oporavka od pandemije. Sasvim opravdano pitanje je: Gdje su žene na Zapadnom Balkanu?

Lejla Gačanica,
glavna urednica, nezavisna
istraživačica i politička
analitičarka

Stanje s kojim se ovdje suočavamo crpi i koristi svoju moć iz roda i prema rodu. Trenutno stanje i izazovi u vezi s pravima žena na Zapadnom Balkanu pokazuju nam oblik u kojem duboko ukorijenjene patrijarhalne norme oblikuju svaki segment života žena. Nasilje je rezultat poremećenih odnosa moći, koje svoje opravdanje nalazi u društvenoj prihvatljivosti. Ili u odsustvu efikasne reakcije da se takva djela spriječe i zaustave. Uzroci su složeni i dugotrajni – generacijsko ugnjetavanje rezultiralo je zavisnošću žena od muških članova porodice (ekonomskom, psihološkom), uzorna žena podrazumijevala je tihi i pokornu ženu, a emancipacija je bila fragmentirana i prekinuta. U ovim okolnostima dobili smo društvo u kojem je obično ispravan samo jedan model rodnih odnosa, a podrazumijeva heteroseksualnost, tradicionalnu porodicu, moral i ispunjavanje vjerskih kriterija. Tome treba dodati još mučno naslijeđe ratova devedesetih i dobit ćemo sliku u kojoj ne uspijevamo riješiti uzroke jer smo preplavljeni posljedicama koje su od ključne važnosti u ovom trenutku i na ovom mjestu. Posljedice, kao ni uzroci, ovdje nisu nešto što se jednom dešava. Međutim, zabrinjavajuće je da se ono čemu težimo, a sa trenutnih evropskih margina to je Evropska unija, također suočava s rastućim populizmom i nacionalizmom, zasnovanim na povratku „iskonskim vrijednostima“, koje u osnovi osporavaju jednakost vraćajući žene generacijama unazad. Nevjerovatno je da se 2020. godine raspravlja o dopuštenosti pobačaja (pravo na izbor, pravo na vlastito tijelo), dok se najbrutalnija kršenja ljudskih prava događaju pod pokroviteljstvom Crkve i države. Žica na granicama, nacionalizacija ženskih tijela. S obzirom na to da smo poznati po tome što lako dobijamo sklonosti i bivamo preplavljeni kontroverzama, te uzimajući

u obzir da smo prekasno i u premaloj mjeri postali dio geopolitičkog konteksta, pitanje je možemo li se nositi s onim što slijedi. Ili iskoristiti ovaj zamah da se odupremo?

Dakle, gdje se **rod nalazi u tranzicijama: je li revolucija ženska?** Tokom različitih perioda u historiji Balkana žene su bile potisnute iz revolucionarnih trenutaka iako je njihov doprinos bio značajan. Sjećamo se ozbiljnog presedana u slučaju Ženskog antifašističkog fronta Jugoslavije, ponosnog trenutka u sjećanju na doprinos žena u borbi protiv fašizma. Ipak, okončanje ovog pokreta, koje danas prate etnonacionalistička tumačenja nekada slavne zajedničke prošlosti, gubi mjesto u sjećanju. Kako je moguće sačuvati fragmente prošlosti koji se odnose na žene? Kako rasvijetliti ono iz čega možemo naučiti, na šta se usmjeriti? Nacionalistička politika koja je okupirala Balkan i ovdje nameće okvire sjećanja: šta se pamti, a šta se zaboravlja. Međutim, nasilje koje se dogodilo u zemljama Zapadnog Balkana nikada nije imalo rodno neutralno lice. Ratovi su za muškarce, ženska tijela su oruđe borbe. Ratno silovanje se posmatra u okvirima kolektiviteta, „tijelo žene je subjektivizirano kao pokazni element neprijateljske i suparničke imovine, simbolički prostor koji označava pravo na okupiranu teritoriju“.² Ne zaboravimo, žene su bile prve koje su se aktivno suprotstavile ratu.

I to ne samo u vrijeme sukoba. Obnova društva nakon nasilnog sukoba znači uključivanje žena i pronalaženje načina za nastavak borbe koja je prekinuta. Gotovo po pravilu, vladavina prava i društveni status vraćeni su nekoliko koraka unazad. Ženske organizacije i aktivistice prve su, u potrazi za pomirenjem, hrabro prešle preko nacrtanih granica novih država Zapadnog Balkana. Glasovi žena u Beogradu pozivali su na prekid nasilja kada je nasilje bilo legitiman poredak. Žene su ustrajale u naporima za tranzicijsku pravdu, odštete, izgradnju mira. Tada, a posebno danas, ove su žene bile izložene prijetnjama, napadima i proglašene „stranim plaćenicima“ i „neprijateljima država“. Braniteljice ljudskih prava posebno su izložene rodno zasnovanim napadima, poput zastrašivanja i seksualnog uznemiravanja, zbog njihovog spola i osjetljivosti pitanja na kojima rade.³ Ženska mirovna grupa feminističko-antimilitarističke orijentacije Žene u crnom (Srbija) podigle su glas protiv nezakonite nasilne mobilizacije, agresije i zločina protiv mira. Od samog početka svog aktivizma bile su izložene stalnim napadima. Sudski procesi vezani za te napade ili

Christine Pavlic, budi fina cura, sjedi uspravno, drži ruke mirne i uvijek reci molim te i hvala, vez na drvenim klupama Ženskog muzeja Hittisau, 2014, Foto: Lejla Gačanica

sprečavanje napada napreduju izuzetno sporo, neefikasno ili nikako, što se pokazalo kao još jedan način smanjivanja prostora za civilno društvo i glasove feministica. Žene također nisu uključene u pregovore između Srbije i Kosova. Kako se može očekivati napredak ako su predstavnici polovine stanovništva isključeni iz važnih dogovora za budućnost?⁴

Čini se da je pandemija naša najnovija tranzicija, koja ide ruku pod ruku s kapitalizmom. Razumijevanje reproduktivnog rada u kapitalističkim i feminističkim diskursima je suprotno. Pitanje feminizacije rada pokazalo je drugo lice tržišne ekonomije, zajedno sa sve većom prekarizacijom rada i za muškarce i za žene. S obzirom na to da je pravo na rad važan dio emancipacije žena, treba imati na umu da sam pristup tržištu rada nije nužno značio niti rezultirao ekonomskom i društvenom ravnopravnošću muškaraca i žena. Učešće žena na tržištu rada, kao i vrste poslova koje žene obavljaju rodno su segmentirani. U zemljama Zapadnog Balkana 30 posto ispitanika je reklo da je doživjelo neki oblik rodne diskriminacije povezane s radom (34 posto žena i 13 posto muškaraca), a najjači pokazatelj vjerovatnoće za rodno utemeljenu diskriminaciju je u Bosni i Hercegovini i na Kosovu.⁵ Pandemija (COVID-19) čak je naglasila te razlike i diskriminaciju. Žene su te koje preuzimaju teret na prvoj liniji borbe: zdravlje, trgovina, neplaćeni kućanski poslovi, obrazovanje i mediji, poslovi u kojima su žene bile najčešća radna snaga (ugostiteljstvo, trgovina, proizvodnja) bili su pogođeni najvećom stopom otkaza; cijeli teret obavljanja kućanskih poslova sada je na ženama koje za to nisu plaćene.⁶

U vremenu neizvjesnosti postoji hitna potreba za intervencijom. Zemlje Zapadnog Balkana su se borile da pronađu svoj put za rješavanje nekih problema koji su utvrđeni kao poricanje, kršenje ili derogacija prava žena. S obzirom na tradiciju, patrijarhat, nedovoljno predstavljanje, trenutne političke tendencije, feminizam na Zapadnom Balkanu postao je prljava riječ. Antifeminizam se širi od klasične konzervativne „porodične“ linije, preko desnice, pokreta žena alternativne desnice i „ušminkanog fašizma“, pa sve do nekih ljevičarskih krugova koji su sve više zabrinuti zbog „seksualnih sloboda muškaraca“.⁷ Oспорavanjem postojećih struktura moći, njihovom upornom dekonstrukcijom, žene uvode zahtjeve za jednakošću u politički i društveni diskurs. To nikada nije laka borba. I nikada se neće završiti. Ništa na Zapadnom Balkanu nije „dato“ ženama, sve

je postignuto. Borba se nastavlja na osnovu tih postignuća. Čak i kad izgledaju kao ružičasta obmana, položaje žena treba stalno braniti i obnavljati. Nema odmora, stalno smo u stanju pripravnosti. Neprestano nas podsjećaju na krhkost izabranih pozicija kroz izjave, radnje i nedostatak sankcija: „Bog je stvorio ženu za madrac, a ne za razmišljanje“ (hrvatski desničarski političar Anto Kovačević kolegici Vesni Pusić u službenoj raspravi u parlamentu), takmičenje za Miss tokom lokalnih izbora u Republici Srpskoj (2012. godine, BiH), zloupotreba rodni kvota (slučaj Tinke Kurti, Kosovo), iza kojih slijedi nedovoljna zastupljenost žena na mjestima političkog odlučivanja, rodno zasnovano nasilje u politici i nevidljivost žena iz manjinskih grupa u političkim strankama i vladama. Ako ne postoji sistemska provedba rodni politika u različitim sferama društveno-političkog života, niti glasovi žena u kreiranju, provedbi i ispravljanju politika, rezultati su će biti isti – slijepi u pogledu roda. Stoga, politička arena je mjesto za intervencije, a mi svjedočimo sporom ali upornom uvođenju ženskih perspektiva u te arene.

Kada je riječ o stvaranju demokratske države i poštivanju vrijednosti ljudskih prava i sloboda, **otpor** se nalazi unutar i prema našim društvima. Otpor je pokretačka snaga, sigurno skrovište od tradicije, patrijarhata i savremenog poimanja društvenog i političkog. Postoje izuzetni činovi otpora na ulicama, u institucijama, u lokalnim zajednicama, u umjetnosti, u jeziku, u akademskim krugovima. Koliko god da ti činovi izgledaju mali u odnosu na korporativno-institucionalnog suparnika, svaki otpor prema rodnoj normi održava borbu za jednakost. I to otvara put novim generacijama feministkinja. Govoriti o štetnim tradicijama, kao što su pobačaji u svrhu odabira spola, pozivi na savjest, femicid, institucionalno obespravljanje, poput oduzimanja prava na vodu, policijska brutalnost, pristup zdravstvenoj zaštiti, predstavlja čin hrabrosti. Ovaj govor nalazimo u različitim oblicima. On je, iskreno govoreći, često podijeljen i prekinut, ali je artikuliran u pozivu na solidarnost i otpor. Oduzimanje prava i rodna ravnopravnost neraskidivo su povezani s nacionalizmom na Zapadnom Balkanu, pa ih treba rješavati na isti način. Ratifikacija Istanbulske konvencije u Hrvatskoj (zemlji članici EU) izazvala je veliki otpor prema pojmu roda i ravnopravnosti. Demonstranti svih starosnih grupa, uključujući građane Bosne i Hercegovine, od kojih su mnogi

isticali katoličke simbole, uključujući i mnoge katoličke svećenike i časne sestre, u Splitu (2018. godine) izrazili su nezadovoljstvo namjerom vlade da ratifikuje Konvenciju. U mnogim znakovima i govorima, kao uspješna borba za slobodu, navodio se rat u Hrvatskoj 1990-ih.⁸ Ovo još jednom pokazuje da se rat i oslobođenje prisvajaju na populistički način samo za lojalne građane – one koji se uklapaju u heteronormativnu sliku istinskog patriote. Nema mjesta za „ostale“, izdajice, pripadnike LGBTIQ+ i feministice.

Dakle, gdje je prva linija borbe za prava žena na Zapadnom Balkanu? Unutra ili vani? Gradanski pokreti čine svoje, ali promjene nisu isključiva odgovornost i obaveza žena. U izgradnji demokratskog društva prava i borbe pripadaju svima i obavezuju sve – zvanične vlade i građane, društvo. Očekivanja od EU, međunarodne zajednice, vanjskih utjecaja su važna, ali moraju početi razumijevati svaku od naših zajednica, a ne dopuštati da samo budemo kvačica pored liste zadataka. Suština prije forme. Potpisivanjem Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju sa EU svaka država Zapadnog Balkana obavezala se da će uskladiti svoje nacionalno zakonodavstvo s pravnom stečevinom EU, u cilju finalnog članstva u EU. Međutim, kako potvrđuju godišnji izvještaji EU o zemljama, potrebne reforme su spore i nepotpune. Glavni zakonodavni okvir za ravnopravnost spolova u zemljama Zapadnog Balkana uspostavljen je na osnovu CEDAW-a i Istanbulske konvencije, kao i niza povezanih zakona koje su sve zemlje usvojile u posljednjoj deceniji, ali su i dalje slabi u smislu provedbe, te im nedostaje puna institucionalna podrška. Evropske integracije mogu biti poticaj za unapređenje prava žena na Zapadnom Balkanu, ali u ovoj oblasti je potreban sistematski rad. Kao primjer, Evropska komisija je 2019. godine objavila Mišljenje o zahtjevu BiH za članstvo u EU koji je naročito slab u smislu ravnopravnosti spolova.⁹ Time se šalju pogrešni signali o tome gdje se nalaze prava žena u okviru plana evropskih integracija.

Moguća je dekonstrukcija mitološkog nacionalizma koji žene uvlači u javno vlasništvo, obezvređujući njihovo pojedinačno ljudsko, građansko i političko biće. Čim to shvatimo kao prijetnju blagostanju i prosperitetu cjelokupnog društva. To moramo učiniti urušavanjem, razotkrivanjem i razumijevanjem štetnosti nacionalizama, „morala“ i normi kojih se tako čvrsto držimo. Nisam sklona dodatnim izgovorima, već razumijevanju problema. Ako se ne budemo bavili ovim kontekstom, nećemo biti spremni niti ćemo moći pronaći rješenja. Bez obzira na to koliko smo izvan EU, ipak smo u njenom dvorištu. Dovoljno smo blizu da se čujemo i vidimo, i dovoljno blizu da zajedno radimo na gorućim pitanjima statusa žena na Zapadnom Balkanu.

Bez obzira na to koliko to izgledalo beskorisno i uzaludno, moramo stalno ponavljati da živimo u pogrešno postavljenoj, patrijarhalnoj društvu. To je bitno jer će čitave generacije djevojčica i dječaka odrastati u sistemu ugnjetavanja, smatrajući to sasvim normalnim. Naša društva su još uvijek u tranziciji i svaki trenutak je trenutak za djelovanje. Za revoluciju i za promjene. Strategija borbe za prava žena na Balkanu temelji se na premisi da se nećemo umoriti i odustati. Ovdje je patrijarhat muški, ali preobraćenje mora biti žensko.

Pred vama je feminističko izdanje časopisa *Balkan Perspectives*. Ovo izdanje zamislili smo kao svjedočenje u prvom licu o ženama na Zapadnom Balkanu čije borbe za prava traju već generacijama. Etički horizont ovog pitanja ogleda se u stručnosti, iskustvima, razmišljanjima, podacima i činjenicama svih autorica koje su i same dio feminističke borbe za jednakost. To je uzrokovalo posljedice, izgnanstvo i nepokolebljivu odlučnost da ove borbe neće prestati. Ovdje otvaramo važne teme, prikupljamo i sažimamo informacije o statusu žena na Zapadnom Balkanu i predlažemo rješenja. Želimo da ovi članci budu izvor nadahnuća i konstruktivnog djelovanja! ■■■

1 Tiiiit! Inc. je feministička neprofitna organizacija iz Sjeverne Makedonije, organizator festivala Prvo pa žensko.

2 Bećirbašić, B. *Tijelo, ženskost i moć: Upisivanje patrijarhalnog diskursa u tijelo*. Synopsis, 2011.

3 *Human Rights Defenders in the Western Balkans Report, Civil Rights Defenders*, 2019, https://crd.org/wp-content/uploads/2020/06/200611_HRD-REPORTS-ALL_ENGa_Web_Redused.pdf.

4 Mitić, A. *Where are the women?* 15. 9. 2020, <https://europeanwesternbalkans.com/2020/09/15/where-are-the-women/>.

5 Farnsworth, N. *Gender-based Discrimination and Labour in the Western Balkans*, Kosovo Women's Network, 2019, <https://womensnetwork.org/wp-content/uploads/2019/09/GBD-Labour-WB.pdf>.

6 Gačanica, L. *When the masks fall – what gender of the future will be?*, 14. 4. 2020, <https://womencitizensfor-constitutionalreform.wordpress.com/2020/04/14/when-the-masks-fall-what-gender-of-the-future-will-be/>.

7 Erceg, T. *Nevolje s klasom i rodom*. 18. 1. 2018, *Novosti*, <https://www.portalnovosti.com/nevolje-s-klasom-i-rodrom>.

8 Milekić, S. *Croatian Conservatives Protest Against Anti-Violence Treaty*, 13. 4. 2018, <https://balkaninsight.com/2018/04/13/anti-istanbul-convention-protectors-turn-against-croatian-pm-04-13-2018/>.

9 Pasquinelli, G. *Two steps forward, one step back- Gender analysis of 2019 EC Country Reports for the Western Balkans*, Kvinna till Kvinna Foundation, 2019, <https://kvinnatillkvinna.org/2019/10/30/two-steps-forward-one-step-back-2019/>.

kako stvari stoje

'Imenujemo moguće, odgovaramo na nemoguće': Izvan granica rodno normativne politike

Jelisaveta Blagojević, Mirjana Stošić

Pitanje roda uvijek je već samo po sebi nepredviđeni politički problem. Teorijski i analitički pristupi u oblasti rodnih studija uvijek trebaju uzeti u obzir ideološki, politički, društveni, kulturni i diskurzivni kontekst u kojem se pojam roda pojavljuje. Svi ovi konteksti predstavljaju pojam roda prema zabrinjavajućem povećanju pogrešnih tumačenja koja zahtijevaju konkretnu kritičku analizu – „deminutivnu teoriju“, koja, prema riječima D. Haraway (1992, 295), govori o tome da se uvijek premošćuju udaljenosti i neprijateljstva kako bi se zamislili savezi, veze i afiniteti „izvan“ rodne normativne politike. Korištenje novih „optičkih alata“ za ponovno kreiranje rodnih i/ili neljudskih teorija zahtijeva priznavanje odgovornosti za imaginarno *drugdje* koje čovjek mora naučiti vidjeti i obnoviti ovdje.

Govoreći o savremenim iskustvima Zapadnog Balkana, mnoge brige i pitanja o pojmu roda¹ u njegovoj savremenoj upotrebi artikuliraju se i problematiziraju na veoma konzervativan i neemancipatorski način. Shodno tome, patrijarhalna struktura u srpskoj kulturi zatvara pojam roda u krug jasne podjele poslova, a cjelokupna rodna politika (iako postoje snažna zalaganja za rodnu ravnopravnost) svodi se na „uključivanje“ žena u institucionalno okruženje čineći ih manje vidljivima, a njihovi glasovi su utišani pod navodima muške moći. Stoga će glavna razmatranja u ovom tekstu biti, s jedne strane, kritička perspektiva prema novoj konzervativnoj hiperproliferaciji pojma roda, a s druge strane pokušaj da se ponovno uspostavi transformativni atribut pojma roda kao politički emancipatorskog, kritičkog i transformativnog koncepta

koji problematizira i dovodi u pitanje dinamiku odnosa moći u društvenim strukturama. Imajući to na umu, možemo namjerno pogrešno protumačiti rodnu normu, odnosno pogrešno je protumačiti kao „nemjesto“ odnosa moći, tj. kao koncept koji izaziva otpore i neslaganje. Kritičko pogrešno tumačenje je performativno i izopačeno, te ono upisuje i ispisuje pojam roda iz svih patrijarhalnih, kapitalističkih, ortodoksnih i zatvorenih polja u kojima je ovaj pojam zatvoren.

Autori ove studije nedavno su dobili poziv da napišu poglavlje o rodnoj pismenosti za zbirku eseja pod naslovom *Global Citizenship for Adult Education: Advancing Critical Literacies for Equity and Social Justice* (Routledge) (Globalno građanstvo za obrazovanje odraslih: Unapređenje kritičke pismenosti za ravnopravnost i društvenu pravdu, prim. prev.). Tema koju smo predložili za ovo izdanje je Rodna nepismenost i odnosi treće vrste: kriza, kritika i politika. Naše polazište bio je kritički pristup ka uspostavljanju baze znanja o savremenoj upotrebi i razumijevanju pojma roda, uzimajući u obzir različite politike i javne politike rodne integracije i svodenja na binarne modele rodnih identiteta. Osnovna ideja je sljedeća: moramo postati nepismeni u smislu shvatanja roda kao konzervativne, binarne i administrativne kategorije koja ne znači ništa ili je lišena bilo kakve transformativne snage. Stoga je u određenoj mjeri nužno zaboraviti znanje o rodu kako bi se ponovo otvorio prostor za kritički, emancipatorski pojam roda, koji se izgubio negdje na svom kapitalističkom pragmatičnom putu unutar historija i ideologija pojma. Jedan od problema koji je najčešća tema razgovora u

Dr. Jelisaveta Blagojević diplomirala je filozofiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu, a doktorirala 2006. godine na Univerzitetu u Novom Sadu. Predaje na Fakultetu za medije i komunikacije Univerziteta Singidunum u Beogradu. Jelisaveta je direktorica Centra za istraživanje identiteta, politike i kulture (IPAK.Center), Beograd, i direktorica Međunarodne ljetne škole za seksualnost, kulturu i politiku. Od 2001. godine radila je i u Centru za ženske studije i rodna istraživanja u Beogradu kao koordinator i predavač. Od 2003. godine je gostujući predavač na programu roda i politike na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Predavala je kao gostujući predavač na univerzitetima širom jugoistočne Evrope. Njena istraživačka interesovanja uključuju savremenu (političku) filozofiju, studije medija, *queer* studije i rodne studije. Autorica je knjiga i brojnih radova iz oblasti filozofije, političke filozofije i rodnih i *queer* studija.

Mirjana Stošić diplomirala je na Filološkom fakultetu u Beogradu (Srpska književnost i jezik i svjetska književnost), a master studije završila je na Fakultetu za medije i komunikacije u Beogradu (magistar komunikacija). Trenutno predaje na Fakultetu za medije i komunikacije u Beogradu. Njeno polje istraživanja proteže se na semiologiju, kulturologiju, balkanologiju, kritičku teoriju, politiku tijela i teoriju čudovišta. Mirjana je koordinator za izdavačku i nastavnu djelatnost Centra za istraživanje kultura, politike i identiteta (IPAK.Center) i koordinator programa i predavač na Ljetnoj školi za seksualnost, kulturu i politiku.

Žena/muškarac u vrtu
Foto: Eric Sonstroem,
flickr - CC-BY-2.0

Republici Srbiji, a koji je pojačan i nasilno propisan u posljednjoj deceniji, jest „veoma snažna rodna ideologija za koju se čini da je još uvijek eksplicitno prisutna u mnogim aspektima našeg društvenog i javnog života [i] vidljivo je podržana jezičkim oblicima koji se koriste u javnom diskursu“ (Filipović 2011, 112), a uglavnom se odnosi na obaveznu upotrebu muškog oblika u imenovanju zvanja i zanimanja, posebno onih koji nose određenu dozu političke moći, čime se umanjuje ženski ekvivalent samo radi prikazivanja i jačanja modela društvene moći. Rodno osjetljiva politika i planiranje jedan je od glavnih zadataka na kojima moramo kritički raditi u budućnosti.

Kao da je nestao sav rad feministica u vezi s ovim pojmom; kao da je izbrisan sav poststrukturalistički doprinos. Ovaj „savremeni“ trend koji postavlja pojam roda kao jasnu oznaku (roda, spola, pa čak i seksualnosti) skreće kritičku pažnju na određenu modu relativizacije koja se, *a posteriori*, pripisuje poststrukturalističkim i feminističkim dekonstruktivnim naporima da iznova procjenjuju koncept roda. U tom smislu, savremene srpske rodne teorije i javne politike sadržane su u pogrdnom pojmu „rodne ideologije“, npr. rodna politička agenda za provođenje promjene patrijarhalne strukture, shvaćena kao jednostavno uništavanje svake političke strukture i zajednice kao takve.

„Feminizam je u značajnoj mjeri razvio i unaprijedio koncept roda. Rad na razvoju ovog koncepta zahtijeva strogu pažnju o tome šta rod dodaje koncepcijama spola i seksualnosti.“

Sve dok se rod povlači prema pretpostavljenim jednostavnostima muškaraca i žena kao „suprotnih“ spolova neće se moći dodati vrijednost tim pojmovima te će se odvrćati pažnja od stvarnih aktivnosti vezanih za taj koncept. Rod kao sinonim za spol očito je suvišan, a reduktivne strategije koje ga na taj način potiču stvaraju zabunu. Međutim, ova zabuna je neophodna kako bi pojam roda ostao transformativan u praksi i kako bi se očuvala otvorenost roda izvan binarne podjele.

Rod je „performativan“, kategorija koja izgleda kao da imenuje stvarnost koja se konstruira u i kroz rezultate koji su njeno jedino postojanje. Drugim riječima, ne postoji ništa prirodno ili biološko što nam daje „muškarce“ i „žene“. Muškarci i žene konstruirani su konceptualno kroz hijerarhijske konceptualne binarnosti koje takve društvene i fizičke identifikacije čine mogućnošću, a samim tim i normom. Ove izvedbe su toliko temeljito naučene kroz citiranja i ponavljanja da se subjektima koji ih izvode općenito čine prirodnima. Ljudski subjekti su na taj način stilizirani i napisani, naturalizirani i ugravirani, tako da koncepti dobrovoljnog djelovanja postoje uvijek i već unutar ovog prividnog jezgra ličnog identiteta.

„Nakon izazovnih decenija preispitivanja rodni binarnosti, preostaju nam samo jednačine između normativnog, normaliziranog i ličnog identiteta. Dihotomije su postale obavezne i naturalizirane.“

Kako bismo poremetili ove binarne obrasce razmišljanja (koji se podmlađuju i vraćaju svoju političku snagu), predložimo dekonstruktivno prihvatanje pojma roda i pojma *autrui*, trećeg lica, ili „odnosa treće vrste“.

Oslanjajući se na koncept Mauricea Blanchota o „odnosima treće vrste“ i njegovim političkim implikacijama, tvrdimo da se ti odnosi ne odlikuju nekim specifičnim kvalitetom, nekom istaknutom suštinom, već nedostatkom tih kvaliteta. Na ovaj način, Blanchotovi odnosi treće vrste izbjegavaju sve tradicionalne dihotomije karakteristične za zapadnoevropsku tradiciju misli, posebno kad je riječ o rodu: biće i ništavilo, subjekat i objekat, identitet i drugotnost, prisutnost i odsutnost, te sva zamisliva isključenja marginalnog i razorenog polja manjina i/ili neljudskih kategorija savremenih političkih,

kulturnih, ekonomskih hegemonističkih diskursa. Prema riječima Roberta Esposito, razmišljanje o binarnom možda je najbolje definirati kao da se nalazi „na raskrsnici na kojoj se jedno neprestano prevodi u drugo: ništavilo se pretvara u biće, prisutnost je nastala odsustvom, unutrašnjost se prelijeva u vanjštinu“ (Esposito 2012, 129). Čini se da su razmišljanje i politika koji nisu oruđe moći, autoriteta i održavanja *statusa quo* sada više nego ikad u rukama odnosa „treće vrste“, mjesta na kojima se ukrštaju, isprepliću i negiraju pozicije subjekta i objekta, muško i žensko, ljudsko i neljudsko itd. Samo iz ovih aporetičkih pretpostavki moguće je analizirati potrebna pitanja čiji su odgovori iz današnje perspektive još uvijek nezamislivi.

Nadalje,

„jedan od najvećih problema u novim, uobičajenim upotrebama pojma roda iz perspektive Balkana nekritičko je razumijevanje pojma identiteta općenito“.

Katerina Kolozova predlaže uspostavljanje interdisciplinarnе „veze“ između balkanskih i rodniх studija kako bi se pronašli „patrijarhalni obrasci koji su se ponavljali/mijenjali u različitim kulturnim kontekstima i u različito vrijeme“ (Kolozova 2016, 133). Konkretno, Kolozova se bavi kontekstualizacijom i analizom pojma mizoginija, njegovom diskurzivnom odsutnosti i nudi ključni uvid – „stvarna prisutnost mizoginije u javnom diskursu također je važan simptom kulturne spremnosti za rat ili prisutnost kulture rata u naizgled pacificiranoj kulturi” (*ibid.*). Etničko nasilje i politički diskurs mržnje, narativi protiv migranata i kontaminirani javni prostor rezultiraju narativima protiv sigurnosti koji pozivaju „naše majke, naše sestre, naše kćeri i supruge“ da budu zaštićene od neposredne prijetnje „drugačijim“ od „svojih muževa, očeva, sinova i braće“. Diskurs o zakletom bratstvu sužava i minimizira ulogu žena u savremenoj raspravi o sigurnosnim narativima. Svjedoci smo ratne retorike koja poziva na krajnje desničarske proteste i nasilne napade na migrantsku manjinu u Srbiji, zasnovane na proliferativnoj proizvodnji lažnih vijesti (npr. migranti koji čine nasilje nad „našim ženama“), kojima prvenstveno posreduje medijsko okruženje pod vodstvom države i vojni odgovor.

Na isti način kao, naprimjer, koncept nacionalnog identiteta, dominantno savremeno razumijevanje pojma rodnoг identiteta zalaže se za imaginarno zajedničko rođenje i rekonstruira ga *a posteriori* kao nešto što je oduvijek bilo prisutno kao takvo, uključujući reproduktivnu heteroseksualnost i militarizam u srži rodne podjele na Balkanu. Tvrdi se da je rod kategorijalna struktura binarnosti, hijerarhijski raspoređena tako da su proizvedeni koncepti spolne različitosti i seksualnosti, uključujući naizgled prirodnu biologiju reproduktivnog spola zasnovanu na „suprotnim“ spolovima – muškom i ženskom – uzimajući ih u obzir unutar političke ekonomije reprodukcije u svakom obliku koji omogućava: krvno srodstvo, definicije porodice i ulogu žena u takvoj porodici, patrijarhalno naslijeđe u kasnom kapitalističkom liberalizmu itd. Drugim riječima, žene se pojavljuju kao supruge i majke, a u odnosu na njih muškarci se pojavljuju kao muževi i očevi unutar „porodice“. Neophodna pretpostavka za ovaj okvir je patrijarhat. Rada Iveković (2007) tvrdi da je rod oblik „podijeljenog razuma“ (*la raison partagée*), koji je, s druge strane, instrument hegemonije.

I podjela roda na binarnost i isključenost na kojoj je nacija uspostavljena esencijaliziraju jednakost/nejednakost kao prirodnu i neophodnu. To je politički *différend* koji predstavlja heteroseksualnu normativnu paradigmu kroz simboličke analogije za druge nepravde i nejednakosti. To je hijerarhija koja se, još jednom, obraća ženama, kao i svim drugim nenormativnim pojedincima i grupama, kao podređenima. Oni, stoga, bivaju podređeni i ušutkani. Ako identitet bilo kojeg pojedinačnog bića postoji samo kao njegov odnos prema drugom (npr. zajednici), i ako taj odnos paradoksalno konstituira samo identitet tog pojedinačnog bića, možda možemo reći da odnos prema drugom (razlika, pluralitet) prethodi svakoj strukturi identiteta. U skladu s tim, moderna politika izgrađena je na isključenju drugog. To je jedina definicija političkog – odnos prema drugom, tj. moderna politika uspostavljena je na „odnosima treće vrste“.

„Rod je historijski i politički razvijen kao opozicija, kao kontrahegemonistički diskurs i praksa protiv institucionalno orijentiranih pokreta, ali i protiv javnog prostora reguliranog hetero/homonormativnošću,

komercijalizacijom i rasizmom. Na Balkanu su historija i nekropolitika patrijarhalne paradigme proizvele različite rasne, seksualizirane i normalizirane 'subjekte', tako da više ne možemo govoriti o suprotnostima, već o proizvodnji odnosa treće vrste.¹ Ova fatamorgana suverenog odlučivanja između „živih“ i „neodrživih“ subjekata uzima svoj danak u proizvodnji različitih manjina razapetih „između“ neživljenja i smrti, posebno s obzirom na trenutnu pandemiju, i to i globalno i lokalno.

Ove manjine, rodne i rasne, ostavljene su da umru: žrtve nasilja u porodici (25 posto u porastu u okviru mjera „vanrednog stanja“), beskućnici (označeni kao nebitni jer su „već izolirani“), migranti (povrijeđeni i napušteni u kampovima i zonama isključenja pod vojnom jurisdikcijom) i etničke manjine

(poput Roma, označene kao samoizložene zbog „nehigijenskog načina života“). U tom smislu, pri čemu snažno naglašavamo „prihvatanje manjine“, rod je klasa, a klasa je rasa. Drugim riječima, rodna nepismenost i poništavanje rodno osviještene politike od presudne su važnosti u emancipatorskoj i transformativnoj politici općenito. Tek ako napustimo opozicijsku politiku isključenosti i svoje javne politike i inovativnu političku imaginaciju zajednice posvetimo njegovanju i razvijanju „odnosa treće vrste“, možemo shvatiti da pojam roda obuhvata pluralizam postajanja manjinom i destabilizira isključivi bio/nekropolitčki i teorijski redukcionizam kroz uključivanje, reprodukciju veza i afiniteta koji mogu i moraju transformirati i emancipirati svaku manjinu u okviru aktivnosti kroz koje treba da postanu rodno nepismeni i ponište tradicionalnu rodnu binarnost. ■■■

Literatura

- Blanchot, Maurice. 1993. *The Infinite Conversation*. Minneapolis and London: University of Minnesota Press.
- Esposito, Roberto. 2012. *Third Person: Politics of Life and Philosophy of the Impersonal*. Cambridge: Polity Press.
- Filipović, Jelena. 2011. Gender and power in the language standardization of Serbian. In Bonnie McElhinny and Ann Weatherall (eds.) *Gender and Language*. Sheffield: Equinox.
- Haraway, Donna. 1992. The Promises of Monsters: A Regenerative Politics for Inappropriate/d Others. U: Lawrence Grossberg, Cary Nelson, Paula A. Treicher (eds.) *Cultural Studies*. New York, London: Routledge.
- Iveković, Rada. 2007. Gender as a Form of Divided Reason. U: Robin May Schott & Kirsten Klercke (eds.), *Philosophy on the Border*. Gazelle Drake Academic.
- Kolozova Katerina. 2016. The After-War War of Genders. U: Sanja Bahun and V. G. Julie Rajan (eds.), *Violence and Gender in the Globalized World: the Intimate and the Extimate*. London, New York: Routledge.

1 Treba uzeti u obzir rekonstrukciju rodne kategorije, jer je sam rod psihološka i kulturna konotacija koju je 1968. godine prvi put upotrijebio Robert Stoller kako bi opisao pojam koji nema veze s biološkim atributima. Mnogi istraživači i feministički kritičari pisali su o razlikovanju bioloških i društvenih aspekata ovog pojma, odvajajući „spol“ od „roda“. Zašto je ovo pitanje važno? Rod je kategorija koja otvara mogućnost jednakih šansi za sve, pa čak i uključivanje svih učesnika civilnog društva, jer uzima u obzir sve nevidljive, marginalizirane, nestandardne i nedominantne društvene položaje i grupe. Također, prepoznaje tjelesnost i materijalnost u analizi rodne političke dinamike. Svi navedeni aspekti rodni istraživanja i transformacija važni su ciljevi koje društvo treba ostvariti, ne samo zato što se time otvaraju nove vidljivosti identiteta i razumijevanje rodni kategorija već se također pružaju alati za podizanje svijesti i isticanje mnogih vrsta diskriminacije, nasilja i sistemskih uvjeta koji nisu vidljivi zakonu u Republici Srbiji. Ova mogućnost nije važna samo za pitanja roda, već i za razvoj demokratije u državi, jer je Srbija od 2012. godine zemlja kandidatkinja za članstvo u Evropskoj uniji. Iako je pravosudni sistem obavio određene poslove u kontekstu rodno zasnovanog nasilja i sprečavanja diskriminacije nad ženama i djevojčicama, razmjeri političkih utjecaja na pravosuđe i korupciju u državi i dalje predstavljaju glavnu brigu koja ometa razvoj preporučene taktike za politiku inkluzije, inicijative za ljudska prava i poboljšanje statusa marginaliziranih grupa (LGBTQ grupe, Romi, osobe s HIV-om i AIDS-om i sve ostale socijalno ugrožene grupe).

Kako tradicija i patrijarhat utječu na nasilje nad ženama na Zapadnom Balkanu

Ermira Danaj

Prije nego što krenemo u analizu nasilja nad ženama na Zapadnom Balkanu predstaviti ćemo ukratko implicitni i eksplicitni teret patrijarhalne tradicije koji nose djevojčice/žene. Od djetinjstva djevojčica se uglavnom obrazuje u sljedećem kontekstu: prije svega, u gotovo svim slučajevima ona se preziva po ocu, a ne po majci, što predstavlja degradiranje pozicije majke. Na većini ulaza stoji samo ime oca/muža, što je dodatno degradiranje. U porodičnim dokumentima u mnogim zemljama postoji specifična hijerarhija – otac je glava domaćinstva, a supruga je samo supruga. U mnogim slučajevima mlada djevojka će čuti izreze kao što su „nauči kuhati jer ćeš ići mužu“, „budi pristojna jer ćeš ići mužu“ „šuti“, „kako se usuđuješ“ itd. Također će naučiti da joj je krajnji cilj pronaći muža i biti majka; žena mora obavezno biti majka. U mnogim će slučajevima doživjeti i seksualno uznemiravanje, ali to neće reći jer se boji da će za to biti okrivljena, jer je čula da će, ako se ne ponaša na određeni način, biti seksualno uznemiravana ili napadnuta, silovana ili se smatrati nemoralnom. Potom će se udati, vjerujući da je njen muž glava domaćinstva, onaj koji izdaje naredbe, onaj koji ima veća prava od nje, čak i pravo da više na nju ili da je šamara. U nekim će se slučajevima smatrati muževim vlasništvom, jer je to već duže vrijeme tradicija u društvima Zapadnog Balkana. Stoga će mladoj ženi biti veoma teško identificirati nasilje (posebno emocionalno i psihičko nasilje) kao zločin ili kao kršenje njenih prava. U većini slučajeva nasilje nad ženama, unutar i izvan domaćinstva, smatrat će se „normalnim“ odnosima ili „normalnim“ ponašanjem. Zbog toga je važno boriti se protiv nasilja nad ženama iz holističkog pristupa koji

uključuje prvo obrazovanje društva u velikoj mjeri, a zatim krivično gonjenje i zaštitu.

Proces transformacije u postkomunističkim zemljama, uključujući Zapadni Balkan, često je rezultirao otkazima koji su često rodno određeni, s većom stopom nezaposlenosti žena i ukidanjem javnih usluga za pružanje posebne pomoći ženama. Tranzicija je također podstakla ponovnu tradicionalizaciju rodni uloga, što podrazumijeva da su uloge žena u društvu redefinirane, a mjesto žena ponovo vezano za kuću. Kada govorimo o ponovnoj tradicionalizaciji, trebali bismo biti oprezni uzimajući u obzir i to da rodne uloge za vrijeme komunizma nisu bile lišene patrijarhalnih osobina. Emancipacija žena tokom komunizma prvenstveno se odnosila na produktivnu sferu, a ne na reproduktivnu, i ne na individualno oslobođenje. Angažman žena u produktivnoj sferi nije rezultirao jednakim učešćem muškaraca u reproduktivnoj sferi; žene su i dalje bile zadužene za ulogu odgajateljica i stalno su, u odnosu na muškarca ili državu, bile smatrane majkom, suprugom, uglednom radnicom itd. Od njih se tražilo da ponovo modeliraju patrijarhalne osobine tako da odražavaju idealnu socijalističku porodicu. Sada su bile dio proizvodne sfere, ali su u kućnoj sferi ostale uglavnom unutar granica patrijarhalnog sistema, podređene mužu i/ili tazbini. Ovi nejednaki odnosi među rodovima pojačani su padom komunizma, a Brunnbauer¹ govori o „pripitomljavanju“ žena, pozivajući se ne samo na vidljivo povlačenje žena iz javne sfere već i na politiku i diskurse ranih devedesetih koji obeshrabruju učešće žena u produktivnom radu i javnom životu. Patrijarhat² postaje posebno opipljiv kroz pitanje nasilja nad

Ermira Danaj doktorirala je humanističke i društvene nauke na Univerzitetu Neuchatel, Švicarska. Od 2002. godine koautorica je i autorica različitih istraživanja, knjiga, članaka i drugih publikacija vezanih za rodne i feminističke studije, s posebnim fokusom na Albaniju i Balkan. Njeni glavni istraživački interesi obuhvataju ispitivanje roda u komunističkoj i postkomunističkoj Albaniji, feministički aktivizam u postsocijalističkim zemljama, rodnu analizu migracija, nasilja nad ženama i nasilja u porodici, tržišta rada itd. U proljeće 2013. bila je Fulbrightov gostujući predavač roda i sociologije u The New Schoolu u New Yorku. Trenutno je pozvani predavač feminističkih studija i gostujući istraživač na ISCTE-IUL-u u Lisabonu.

ženama i nasilja u porodici, i vrlo je prisutan u zemljama Zapadnog Balkana. Da teoretiziramo još malo,

„patrijarhat se sastoji od nekoliko struktura, poput patrijarhalnih odnosa u domaćinstvu, u okviru posla, patrijarhalnih odnosa u državi, nasilja nad ženama, patrijarhalnih odnosa u seksualnosti (tj. obavezne heteroseksualnosti), patrijarhalne institucije kulture (tj. religije, obrazovanje, mediji itd.)“.³

Kad je riječ o nasilju nad ženama i nasilju u porodici, države Zapadnog Balkana usvojile su posebne zakone i mjere za borbu prvenstveno protiv nasilja u porodici, često izbjegavajući pristup tom problemu koji se temelji na rodu (tj. žene su glavne žrtve nasilja u porodici jer su žene). Važan međunarodni dokument koji su ratificirale sve zemlje Zapadnog Balkana je Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije nad ženama (CEDAW): Albanija 1993. godine, Sjeverna Makedonija 1994, Crna Gora 2006, Bosna i Hercegovina 1993. i Srbija 2001. godine, s izuzetkom Kosova.⁴

Velika promjena dogodila se s Konvencijom Vijeća Evrope o nasilju nad ženama i nasilju u porodici (poznata kao Istanbulska konvencija) koja je potpisana 11. maja 2011. godine u Istanbulu. Prema ovoj Konvenciji, nasilje nad ženama *označava kršenje ljudskih prava i oblik diskriminacije nad ženama i predstavlja sva djela rodno zasnovanog nasilja koja dovode do, odnosno mogu da dovedu do fizičke, seksualne, psihičke odnosno ekonomske povrede odnosno patnje za žene, obuhvaćajući i prijetnje takvim djelima, prinudu odnosno arbitrarno lišavanje slobode, bilo u javnosti ili u privatnom životu*. Ova definicija uključuje jednu od najvažnijih poruka i novina Istanbulske konvencije. U Konvenciji se izričito prepoznaje strukturalna priroda nasilja nad ženama kao rodno zasnovanog nasilja. To znači da nasilje vuče korijene iz patrijarhalnih i nejednakih odnosa moći između žena i muškaraca i prevladavajuće rodne nejednakosti, postojećih stereotipa, rodni uloga i diskriminacije žena. Borba protiv nasilja nad ženama zahtijeva odgovor na ovu složenu pojavu iz rodno osjetljive perspektive. Iako su Konvenciju potpisale i ratificirale zemlje Zapadnog Balkana (s izuzetkom Kosova), naišla je i na otpor, posebno u onim zemljama u kojima konzervativne i antifeminističke snage dobivaju prostor i glas. Ova vrsta

otpora zasnovana je na premisi da se Istanbulska konvencija bavi strukturalnom prirodom nasilja nad ženama kao rodno zasnovanog nasilja i kao takva destabilizira prevladavajuće patrijarhalne rodne uloge.

Definicija navedena u Istanbulske konvenciji potvrđuje ono na šta društvena istraživanja o nasilju nad ženama i nasilju u porodici ukazuju već dugi niz godina: Nasilje nad ženama ne vrše bolesni muškarci, alkoholičari ili muškarci koji se nalaze u nekoj drugoj specifičnoj situaciji. Nasilje nad ženama čine muškarci koji misle da imaju pravo na to, da imaju pravo da tuku ili ubiju ženu ako ne kuha dobro, ako želi razvod, ako ne prihvata njihov napredak itd. Nasilje nad ženama je uzrok i posljedica rodne neravnopravnosti i duboko je ukorijenjeno u patrijarhalnim odnosima. Patrijarhalno viđenje rodni odnosa široko je rasprostranjeno i ne predstavlja isključivu osobinu bilo koje regije. Međutim, njegov razmjer nije svugdje isti, a u nekim regijama iskazivanje nasilja nad ženama je grublje i vidljivije nego u drugim regijama, što je također slučaj sa Zapadnim Balkanom. Prvi razlog je činjenica da su

„uprkos komunizmu i njegovoj politici emancipacije, patrijarhalni odnosi među spolovima opstali i preživjeli transformacije i tranzicije država i društava, što je rezultiralo ponovnom tradicionalizacijom rodni uloga“.

Drugi razlog podrazumijeva da je, uprkos različitim političkim režimima, patrijarhalna struktura države dosljedna i još uvijek prevladava.

CEDAW i Istanbulske konvencije nadgledaju posebna tijela – Odbor za ukidanje diskriminacije nad ženama (CEDAW) i Grupa stručnjaka za borbu protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (GREVIO). Najnovija zapažanja CEDAW-a⁵ za zemlje Zapadnog Balkana ukazuju na nedovoljnu stopu prijavljivanja nasilja nad ženama, nedovoljnu primjenu nacionalnih pravnih i institucionalnih mehanizama, nedostatak specijaliziranog znanja u institucijama, niske stope krivičnih gonjenja i osuda. Slično tome, u najnovijim izvještajima GREVIO-a⁶ za 2017/2018. godinu naglašava se da se većina javnosti i stručnjaka i dalje pogrešno gleda na nasilje nad ženama kao na nusprodukt niskog društveno-ekonomskog razvoja, a ne patrijarhalni rodni odnosi. Osim toga, uporno se zadržava problem niske stope

prijavljivanja i krivičnog gonjenja, kao i neadekvatnih usluga podrške.

Posmatrajmo konkretnije situaciju u vezi s nasiljem nad ženama u zemljama Zapadnog Balkana. Sve zemlje poduzele su pravne i institucionalne mjere za rješavanje problema nasilja nad ženama (posebni zakoni za borbu protiv nasilja u porodici, ponekad posebne jedinice u ministarstvima ili policijskim snagama, skloništa itd.). Međutim, ovi zakoni često ostaju samo „mrtvo slovo na papiru“ i ne primjenjuju se na odgovarajući način. Dakle, pravne i institucionalne mjere nisu osigurale potrebne promjene, a situacija u praksi i dalje ostaje problematična u smislu razmjera nasilja nad ženama i ubijanja žena.⁷

Istraživanje OSCE-a⁸ provedeno 2019. godine u zemljama Zapadnog Balkana, Ukrajini i Moldaviji pokazalo je da je 70 posto žena u tim zemljama bilo izloženo nasilju od petnaeste godine života (seksualno uznemiravanje, uhođenje, nasilje od intimnog partnera ili nasilje koje je počinila osoba koja nije žrtvin partner, psihičko, fizičko ili seksualno nasilje). Konkretnije, brojke su 67 posto u Albaniji, 48 posto u Bosni i Hercegovini, 54 posto u Sjevernoj Makedoniji, 64 posto u Srbiji, 51 posto u Crnoj Gori, 58 posto na Kosovu. Ono što je najvažnije u ovoj studiji jest to što još jednom otkriva da vjerovanje u žensku podređenost, poslušnost supružniku i tišinu koja okružuje nasilje nad ženama i dalje postoje u regiji. Još jedan važan zaključak je da nijedna žena nije zaštićena od nasilja

nad ženama – žrtva može biti bilo koja žena u gradu, na selu, žena koja ima doktorat ili osnovnu školu, bogata, siromašna, mlada, stara. Međutim, posebno su pogođene siromašne i marginalizirane žene, poput žena s invaliditetom ili žena iz manjina, poput Romkinja i LGBTIQ+.

Još jedno istraživanje provedeno u Albaniji 2018. godine⁹ pokazalo je da je jedna od dvije (52,9 posto) žene u dobi od 18 do 74 godine doživjela jednu ili više od pet vrsta nasilja tokom života – nasilje u porodici od intimnog partnera, nasilje u vezama, nasilje koje je počinila osoba koja nije žrtvin partner, seksualno uznemiravanje i/ili uhođenje. Studija također naglašava pitanje silovanja u braku, što podrazumijeva da su žene prisiljene na seksualne odnose, a ako odbiju bivaju pretučene i/ili silovane. Još jedno pitanje iz ove studije odnosi se na to da nasilje nije nešto sporadično ili slučajno, „samo šamar“, već predstavlja sistematično nasilje koje kombinira psihološku i ekonomsku prisilu s fizičkim nasiljem.

Ove dvije studije imaju zajedničke karakteristike. Prije svega, većina žena koje su doživjele nasilje u porodici nije zatražila pomoć. Odgovori u različitim zemljama su prilično slični. Najčešći razlog zbog kojeg nisu potražile pomoć je to što situacija nije bila dovoljno ozbiljna da se požale (pola ispitanih žena). Druge žene su izjavile da nisu tražile pomoć jer nisu htjele nanijeti sramotu porodici. Istraživanja i studije često su naglašavale važnost sistema časti i stida koji i dalje postoji u balkanskim društvima.

Protest u Tirani, Albanija, u junu 2020, povodom slučaja silovanja 16-godišnje djevojčice. Foto: Gresa Hasa

Slično tome,

„žene nisu prijavile nasilje jer su se plašile da će biti okrivljene za uzrokovanje nasilja, razvest će se i više neće imati gdje otići“. Značajan broj žena izjavio je da nisu prijavile nasilje „jer nije bilo razloga za žalbu, jer je nasilje <normalno>“.

Zapravo, ova „normalizacija“ nasilja ukorijenjena je i istovremeno potaknuta patrijarhalnim odnosima. Sjećam se da sam prije nekoliko godina gledala reportažu o ženama u Albaniji u kojoj je novinar pitao mladu, tek udatu ženu, da li ju je muž tukao. Rekla je: „Ako zaslužim, tuče me.“ U tom sam trenutku shvatila da zakoni, čak i oni najbolji, možda nikada neće biti dovoljni za borbu protiv nasilja nad ženama, sve dok žene vjeruju da to mogu „zaslužiti“. Uvjerenje da je nasilje nad ženama „normalno“ potvrđuju gore spomenute studije. Naprimjer, istraživanje OSCE-a na Kosovu pokazuje da više od polovine žena tvrdi da bi se njihove prijateljice složile da „dobra žena poslušna svog muža čak i ako se ne slaže s njim“. U osnovi ovog uvjerenja leži isti mehanizam – žena bi se trebala ponašati dobro, poslušati i služiti svom mužu, a ako to ne učini „zaslužuje“ da bude pretučena.

Prijavljeni slučajevi gotovo se isključivo odnose na ekstremne slučajeve fizičkog nasilja. Šamar ili povlačenje za kosu rijetko se i (vjerovatno) nikada i ne prijavljuju. (To bi se moglo dogoditi i zato što policajci takav čin ne bi smatrali nasiljem, ali u nastavku teksta ću se vratiti na institucionalni odgovor.) Takvi slučajevi također se ne prijavljuju jer ih same žene rijetko smatraju nasiljem. Stoga ih žene gotovo nikada ne smatraju psihološkom, emocionalnom ili ekonomskom prisilom kao nasiljem koje treba prijaviti nadležnim institucijama. Ovi oblici nasilja internalizirani su unutar čvrstih patrijarhalnih rodnih uloga, prema kojima su žene odgajateljice, a muškarci hranioci, osobe zadužene za porodicu, glave domaćinstava.

Nadalje, mnoge žene su izjavile da većina ljudi u njihovoj zajednici smatra da je nasilje u porodici privatna stvar i da ga ne treba prijavljivati, te da bi žena trebala tolerirati nasilje u određenoj mjeri kako bi održala svoju porodicu na okupu. Ove patrijarhalne društvene norme koje žene potčinjavaju muškarcima, kao one koje se žrtvuju za „dobrobit“ porodice i zajednice, doprinose opstojnosti nasilja nad ženama. Mnoge žene vjeruju da ne govoreći i ne

prijavljujući nasilje koje trpe spašavaju svoje porodice, pa se mogu malo žrtvovati za „opće dobro“. Zaista, ovaj pojam „žrtvovanja žena“ čvrsto je ukorijenjen u patrijarhalnu tradiciju mnogih društava, uključujući i društva na Zapadnom Balkanu.

Drugi razlog zašto žene ne prijavljuju nasilje je nepovjerenje u nadležne institucije. Plaše se da ih sistem i njegovi akteri neće zaštititi kada traže podršku. Ovo nepovjerenje nije vezano samo za reakciju policije, već i za institucionalnu stambenu i finansijsku podršku. Žene se plaše da će ih partneri ubiti ako ih prijave ili napuste. Takvi slučajevi femicida dogodili su se u brojnim zemljama. U stvari, ostvaren je značajan napredak u pogledu institucionalnog odgovora, posebno unutar policijskih snaga. Dosta je manje slučajeva u kojima su policajci odgovorili žrtvama nasilja da „to nije tako veliki problem, jer, prema izreci, ko vas tuče taj vas voli“. Međutim, takvi odgovori se i dalje daju kada žene prijave nasilje policiji. Uprkos brojnim obukama, još uvijek postoje sudije koje pokušavaju uvjeriti žene da se pomire sa svojim nasilnim muževima „zbog djece“. Postoje i mnogi slučajevi u kojima se tokom razvoda braka ne uzima u obzir nasilje u porodici itd. Nedovoljan institucionalni odgovor postaje sasvim opipljiv kada vidimo da je značajan broj žena koje su prijavile nasilje prije nego što su ubijene.

„Država nije uspjela zaštititi te žene uprkos činjenici da su se obraćale institucijama, a takva je situacija u svim zemljama Zapadnog Balkana. To je također povezano sa samim načinom na koji se rješava problem nasilja nad ženama, a koji podrazumijeva mjere – uglavnom krivično mjere i mjere zaštite – koje ne destabiliziraju patrijarhalne temelje društva“.

Drugi element koji često doprinosi internalizaciji patrijarhalnih odnosa su mediji. Trenutni način medijskog izvještavanja o nasilju nad ženama i nasilju u porodici utjelovljuje patrijarhalne društvene norme, gdje se žrtve nasilja često okrivljuju ili prikazuju na takav način da budu okrivljene. Femicidi se često prikazuju kao „zločini iz strasti“, uokvirujući zločin kao ljubavnu vezu, a ne kao ilustraciju patrijarhalnog uvjerenja da muškarci posjeduju žene.

Borbu protiv nasilja nad ženama treba podjednako (ili uglavnom) usmjeriti na

mjere prevencije (tj. raniju edukaciju djece o principu jednakosti, drastičnu promjenu načina komunikacije, gdje šale o ženama, seksualna objektivizacija žena i seksističke izraze treba zabraniti u medijima i javnom diskursu). Obrazovanje o rodnoj ravnopravnosti trebalo bi učenike i studente poučiti o pravima žena koja su ista kao i prava muškaraca, o jednakim rodnim ulogama, o jednakim seksualnim odnosima, gdje prisilni seksualni odnos nije nešto „normalno“ itd. Međutim, reakcija na rodno osjetljivo obrazovanje jedna je od najsnažnijih reakcija, jer takvo obrazovanje destabilizira postojeće nejednake rodne uloge.

Stoga se borba protiv nasilja nad ženama treba temeljiti na holističkom pristupu koji žestoko uključuje preventivne, zaštitne i krivične mjere. Borba protiv nasilja nad ženama samo na tehničkom nivou, bez rješavanja njegovih temeljnih uzroka, tradicionalnih rodnih uloga, mogla bi iznijeti neke promjene na površinu, ali neće poljuljati status quo patrijarhalnih odnosa u kojima je nasilje ukorijenjeno. Detaljni obrazovni program o rodnoj ravnopravnosti trebao bi se provoditi od ranog školovanja kako bi djeca znala o ljudskim pravima, jednakosti i poštivanju. Prevencija ne uključuje samo zvanične školske programe, već i socijalizaciju putem medija. Medijske

organizacije su važan akter u borbi protiv nasilja nad ženama, a obuke za novinare su još jedan važan korak u sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama. Na osnovu izvještaja CEDAW-a i GREVIO-a postoji potreba za jačanjem pravnih okvira i institucionalnog odgovora. Postojeće zakone treba dovršiti i primijeniti. Pored toga, potrebno je poboljšati institucionalni odgovor kako bi žrtve stekle povjerenje. Nepovjerenje u institucije jedan je od glavnih uzroka nedovoljnog prijavljivanja slučajeva nasilja nad ženama i nasilja u porodici. Zbog toga postoji potreba za poduzimanjem odgovarajućih koraka za poboljšanje specijaliziranog znanja u institucijama. Sve je veća svijest o potrebi za istraživanjima i podacima o nasilju nad ženama i nasilju u porodici. Srećom, broj istraživanja je u porastu. Sada je vrijeme da se ovi podaci i istraživanja koriste za kreiranje boljih politika u borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici.

Umjesto zaključka, ne zaboravimo da su nasilje nad ženama i nasilje u porodici ukorijenjeni u patrijarhalnim odnosima koji ne postoje samo unutar domaćinstava, već prožimaju sferu rada, državu, kulturne institucije, seksualnost itd. Stoga je borba protiv nasilja nad ženama dugotrajan i stalan proces koji uključuje ozbiljnu promjenu društva i razumijevanje jednakosti. ■■■

-
- 1 Brunnbauer, Ulf. 2000. From Equality without Democracy to Democracy without Equality? *Women and Transition in Southeast Europe. South-East Europe Review* 3: 151-168.
  - 2 Patriarchy means unequal social systems where women are subordinated, discriminated or oppressed.
  - 3 Walby, Sylvia. 1990. *Theorizing Patriarchy*. Oxford: Basil Blackwell.
  - 4 Policy Department for Citizen's Rights and Constitutional Affairs. 2019. Women's Rights in Western Balkans. European Parliament.
  - 5 Dostupno na: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/TBSearch.aspx?Lang=en&TreatyID=3&DocTypeID=
  - 6 Civil Society Forum of the Western Balkan Summit Series. 2018. Gender Issues in the Western Balkans, CSF Policy Brief No. 04; GREVIO, Baseline Evaluation Report, Albania, 2017.
  - 7 Femicid znači smrt žena zbog njihovog spola ili jednostavno zato što su žene.
  - 8 OSCE. 2019. Well-being and safety of women. Vienna.
  - 9 INSTAT. 2019. Violence against women and girls in Albania. Tirana.

Pogled izbliza - rodna ravnopravnost kao princip ili fraza?

Katarina Pavičić-Ivelja

Da vjor konzervativizacije huji Europom više nije nikakva novost. Posljednjih godina gotovo da nema europske zemlje koja nije posvjedočila jačanju utjecaja klera na društveno-političkoj sceni ili pak probou desnog populizma na pozicije moći. Lega Nord u Italiji, Alternativa za Njemačku (AfD) u Njemačkoj, Slobodarska stranka Austrije (FPÖ) u Austriji, Švedski demokrati u Švedskoj, Front Nationale u Francuskoj, Vox u Španjolskoj, Fidesz u Mađarskoj, Slovenska demokratska stranka u Sloveniji, Zakon i pravda u Poljskoj, Danska narodna partija u Danskoj, Švicarska narodna stranka u Švicarskoj, Slobodarska stranka Geerta Wildersa u Nizozemskoj, Stranka Finaca u Finskoj i Estonska konzervativna narodna stranka Estonije (Kattago 2019, 9) samo su neke od desnih, populističkih stranaka koje posljednjih godina uživaju sve veću popularnost ili se njihovi članovi čak nalaze na raznim utjecajnim pozicijama – od saborskih mandata pa sve do obnašanja dužnosti premijera države, što sasvim sigurno pomaže ilustrirati turbulentnu prirodu društveno-političke klime diljem Europe.

Navedeni porast popularnosti desnog populizma također bez iznimke prati i sve konzervativnije određivanje pobornika navedenih politika u pogledu primjerice ženskih prava. To je vidljivo i iz činjenice da su sve prethodno navedene stranke izričite protivnice pobačaja na zahtjev te se aktivno zalažu za zabranu istog (što je trend koji je posljednjih godina sve više maha uzeo i na hrvatskoj desnici). Primjerice, poljska stranka Zakon i pravda zalaže se za postrožavanje zakona o pobačaju te onemogućavanje istog ženama bez obzira na okolnosti neželjene trudnoće iako

Poljska kao katolička zemlja o tom pitanju već ima jedan od najrestriktivnijih zakona u Europi, te je pobačaj moguće obaviti tek u slučaju fetalnih abnormalnosti, silovanja, incesta ili prijetnje majčinom zdravlju, no ni tada ne postoji garancija da će pobačaj uistinu biti izvršen budući da na temelju vjerskih uvjerenja velik broj liječnika odbija izvršiti zahvat. Slična situacija primjetna je i u Mađarskoj, čijim je Ustavom čak određeno da život počinje začecem. Iako službeno legalan, pobačaj ženama ondje nerijetko i dalje ostaje nedostupan zbog procedure koja uključuje nagovaranje pacijentice od strane medicinskog osoblja na zadržavanje trudnoće. Kao i u Poljskoj, desni populisti poput Fidesza, unatoč već teškim okolnostima, zalažu se za potpunu zabranu abortusa. Viktor Orban pobornike legalizacije pobačaja na zahtjev svojevremeno je čak nazvao i „antinacionalnim komunistima“ (Kovács 2019).

Navedena Orbanova izjava možda najbolje prikazuje zašto se ženska prava (to jest umanjivanje obima istih) nalaze na političkoj agendi desnih populista. Iako se na prvi pogled može činiti tako, kod navedenih aktera nipošto se ne radi o stvarnoj želji za „zaštitom nerođenih života“ ili išemu tome sličnom, već se radi tek o apeliranju na savjest građana putem korištenja naizgled lako shvatljive i ljudima bliske tematike u svrhu stjecanja političkih poena. Europa je u krizi. U većini europskih zemalja niz ideoloških i ekonomskih faktora doveo je kako do opadanja standarda života tako i do opadanja nataliteta te sveopćeg društvenog nezadovoljstva koje građani itekako osjećaju. Kako bi stekli što širu podršku te svoje stavove približili građanima

Katarina Pavičić-Ivelja feministička je aktivistkinja i doktorandica na Filozofskom fakultetu u Rijeci, Odsjek za filozofiju. Trenutno radi kao urednica i novinarka za hrvatski feministički web portal Libela. Njen angažman uključuje volonterski rad u udruzi za pomoć žrtvama nasilja SOS Rijeka – Centar za nenasilje i ljudska prava. U dosadašnjem radu interesno područje uključivalo je razne aspekte rodno-klasne problematike, s naglaskom na antikapitalističkoj ideološkoj podlozi trenutne „ženske“ revolucije u Rojavi (u obliku analiza, komentara te intervjua s aktivistima/kinjama na području sjeverne Sirije i borkinjama Jedinica ženske zaštite). U kontekstu navedene tematike, tekstovi su joj objavljeni i na portalima poput The Region, Kurdish Question, Hawar News Agency i nekoliciini portala u regiji te prevedeni na arapski, engleski, francuski, kurdski, ruski, španjolski i talijanski jezik.

i učinili ih kako razumljivijima tako i opipljivijima, desni populistu u svojevrsnoj *scapegoating* maniri krizu u kojoj se Europa našla nadasve pojednostavljaju putem lažnog joj pridavanja fizičkog oblička. Kriza tada prestaje biti apstraktni pojam te biva utjelovljena u određenom liku koji tada postaje zajedničkim neprijateljem, a borba protiv percipiranog neprijatelja postaje alat ujedinjenja nacije.

U trenutnoj krizi, čini se, Europa je žrtvovala žene prikazavši njihovu borbu za vlasništvo nad vlastitim tijelom kao vrstu antinacionalne sabotaze koja za cilj ima uništenje nacije i „početak kraja“ života kakvog poznajemo.

Međutim, sve veći pomak udesno diljem Europe nije jedino što se odvija. Naprotiv, on je tek jedna strana medalje. Uz porast popularnosti radikalne desnice i jačanje utjecaja crkve koji desnicu prati, s druge strane posljednjih godina sve se više govori o pravima žena, politička participacija žena nikako nije neznatna, svjedoci smo pozitivnim pomacima o pitanju legalizacije LGBTIQ brakova ili pak usvajanja djece od LGBTIQ osoba, rješavanja problema poput abortusa na zahtjev, nasilja nad ženama i tome sličnog. Ove teme se sve češće razmatraju, a feminizam sve češće dolazi u *mainstream* diskurs. Isprva, navedeno se može činiti kao skup istinski pozitivnih koraka naprijed, što oni sami po sebi i jesu. Ipak, u kontekstu interakcije s prethodno navedenim pobornicima konzervativizacije, način na koji se progresivne ideje poput onih feminističkih uspijevaju plasirati u širu javnost i na takozvanu *mainstream* političku scenu nerijetko je dovoljan tek za sprječavanje scenarija u kojem se posljedice ideja krajnje desnice pokažu u svom punom zamahu ili u najboljem slučaju održavanje *statusa quo*.

Naime, povećanje obima ženskih prava kakvom se dopušta ikakvo pojavljivanje u *mainstream* javnom diskursu, kao i prava koja su direktan rezultat *mainstream* političkih intervencija, vrlo su često sagledana u svojevrsnom vakuumu odvojenom od ostatka političkog krajobraza Europe. S druge pak strane,

desni populizam, koji za sobom povlači ultrakonzervativizam i klerikalizaciju, kao rješenje društvenih problema nudi povratak „tradicionalnim vrijednostima“ koje se nerijetko pokažu tek izgovorima za propagiranje krajnje patrijarhalnih normi, kojima bi se uvelike ograničila, pa i oduzela stečena prava žena.

I navedeno povećanje ženskih prava u „vakuumu“, kao i poticanje na povratak „tradicionalnim vrijednostima“ svojevrsni su oblici prikrivanja srži problema koji muče Europu. Dok prvo vodi tek do kozmetičkih, a ne sistemskih, promjena, drugo pak krivnju za sve nezavidniju socioekonomsku situaciju koja je zadesila mnoge države Europe prebacuje na skupine koje je u danom trenutku najlakše pretvoriti u žrtvenu janjad. Oba slučaja pak na određen način doprinose prikrivanju sistemskih nedostataka neoliberalnih, kapitalističkih društava u krizi putem pretvaranja ženskih tijela u bojišnicu na kojoj se odvijaju neke od najkrvavijih borbi.

Balkan, a s time i Hrvatska, tu nije nikakva iznimka. Dapače, s obzirom na recentna društveno-politička zbivanja, Hrvatsku je sasvim lako okarakterizirati kao jednu od zemalja koja sasvim uspješno prati ovaj negativan europski trend. Niti u Hrvatskoj nije izostao fenomen desnog populizma kao ni konzervativizacije te klerikalizacije društva. U navedenom kontekstu, posljednjih godina posvjedočili smo aktivnostima poput onih udruge Grozd, koja se bori za zamjenu obrazovnog programa temeljenog na znanosti onim temeljenim na ultrakonzervativnim tumačenjima učenja Katoličke crkve, zatim udruzi Vigilare, koja je dio ekstremno desničarske mreže Tradicija, obitelj i vlasništvo (Iskra 2019) te sociopolitičkom proboju udruge U ime obitelji, koja iza naizgled bezazlenog naziva skriva borbu za zabranu pobačaja, koja bi direktno ugrozila zdravlje i živote nebrojenih žena. U kontekstu političkih stranaka, najmoćnija i dalje ostaje desno orijentirana Hrvatska demokratska zajednica (HDZ), ali beznačajna nije niti pojava stranke Hrast (takoder desnih političkih stajališta) te Neovisnih za Hrvatsku (NZH) ili pak Generacije obnove (GO). Potonje dvije osnovane su 2017. godine, te su prema svojim ideološkim načelima najbliže onome što bismo mogli okarakterizirati populistički nastrojenom ekstremnom desnicom.

Sukladno navedenom, neupitno je da Hrvatsku, kao i ostatak Europe, u sve većoj mjeri karakterizira prelijevanje patrijarhalnih normi u političke odluke u maniri čuvenog „povratka tradicionalnim vrijednostima“. Od žena se iz dana u dan sve više očekuje povratak ulozi žene i majke, dok je muškarac taj kojem pripada uloga hranitelja, zaštitnika i, najvažnije, „glave obitelji“. S obzirom na stoljeća patrijarhalne socijalizacije na ovim područjima u kombinaciji s lošom demografskom slikom, ne čudi da se mnogim građanima navedeni predloženi model rodnih uloga može učiniti ne samo razumnim već i prirodnim, što još više olakšava provođenje određenih odluka poput onih o ograničavanju pristupa pobačaju na zahtjev. Nadalje, pitanja poput pobačaja sagledavaju se većinski iz perspektive morala, vjerskih stajališta, pa čak i domoljublja, što ista pojednostavljuje, ali i (zbog čestog izostanka znanstvene, kao i ekonomske/političke komponente tih pitanja unutar desničarske propagande) čini podložnijima manipulaciji.

Takvoj smo manipulaciji mogli posvjedočiti kroz, primjerice, mnogobrojne tribine udruge *Vigilare* koja se sama propagira kao promicateljica slobode i demokracije, dok se u stvarnosti tek radi o nastojanjima za ograničenjem ženskih prava umotanim u celofan katoličkog morala i brige za opstanak hrvatskog naroda. Nadalje, mnogobrojne manifestacije poput Hoda za život zabranu pobačaja kroz godine su nastojale prikazati kao zaštitu obitelji, koja kao društvena struktura u hrvatskoj društvenoj svijesti i dalje igra ključnu ulogu. Također, čak 188 ginekologa u 29 hrvatskih bolnica uložilo je priziv savjest (Bratonja Martinović, Ponoš 2019), te iz moralnih pobuda odbijaju izvršiti pobačaj na zahtjev žene iako se radi o trudnoći koja se nalazi u fazi u kojoj je, sa stajališta medicine, nemoguće govoriti o postojanju ljudskog života. Takvi postupci u široj javnosti olakšavaju legitimizaciju antagonizacije žena, prikazujući ih kao bešćutne ubojice kojima osim do života nerođene djece nije stalo ni do sudbine vlastitog naroda.

Navedeni tretman pobačaja u hrvatskom javnom diskursu moguće je okarakterizirati kao klasičan primjer desno populističkog pretvaranja žena u žrtvenu janjad konstantnim i isključivo plasiranjem moralne osude ne bi li se spriječio govor o istinskim razlozima koji stoje iza abortusa na zahtjev

(a sličan princip primjenjuje se i na mnoge druge specifično ženske probleme). Naime, u ovom slučaju dopuštanje takvog govora moglo bi rezultirati razotkrivanjem neadresiranih društvenih pitanja, od onih poput primjerice partnerskog i seksualnog nasilja, koje pravni sustav i dalje nadalje neadekvatno i neučinkovito tretira, pa sve do onih ekonomske prirode, poput cijena stanarina, nemogućnosti pronalaska zaposlenja, cijena vrtića i tome slično, što bi probleme poput loše demografske slike konačno osvijetlilo kao systemske probleme kapitalističkog društva unutar kojeg živimo, a ne probleme uzrokovane određenim društvenim skupinama, te time uzdrimalo *status quo* prebacujući antagonizam sa, u ovom slučaju, žena na samo društveno uređenje države, kao i one koji njome upravljaju. Dakle, u navedenom slučaju vidljivo bi postalo da učinkoviti model demografske obnove ne može biti prisila te ugrožavanje ženskih života putem zabrana, već on mora uključivati kvalitetne moduse borbe za ženska prava, radnička prava, javnozdravstvene i socijalno-stambene politike za dobrobit svijui i tome slično (Pavičić-Ivelja 2020), a takvo što ne može biti ostvareno unutar kapitalizma usmjerenog na profit i njime uzrokovanih socioekonomskih nestabilnosti na iskorištavanju kojih počiva formacija i uspon desnih populističkih politika.

No vratimo li se na progresivne pomake te poboljšanje u svezi s pitanjem ženskih prava spomenutim na početku, također je moguće primijetiti da i u tom slučaju Hrvatska ponovo prati europske trendove. Moguće je tvrditi da je isto slučaj upravo iz razloga što je porast konzervativizacije u društvu osvijetlilo potrebu za svojevrsnim protuudarom u svrhu očuvanja postojećih prava kao minimalnog cilja borbe. U kontekstu pozitivnih pomaka izuzetno je važno istaknuti konačnu ratifikaciju Istanbulske konvencije 2018. godine, ali i dospijeće niza kampanja i inicijativa čije su se ideje dosad nalazile na svojevrsnoj društvenoj margini, budući da feministički aktivizam u Hrvatskoj to i dalje uvelike

jest, kada je riječ o utjecaju u političkom odlučivanju, u politički *mainstream*. Radi se o kampanjama poput one pod nazivom #PrekinimoŠutnju, koja je, nakon javnog svjedočanstva saborske zastupnice Ivane Ninčević-Lesandrić o osobnom iskustvu kiretaže „na živo“, konačno uspješno osvijetlila problem opstetričkog nasilja s kojim se žene u Hrvatskoj susreću pri porodu, kiretaži i sličnim zahvatima, koji se nerijetko odvijaju u neprimjerenim uvjetima, bez anestezije i uz krajnje neprofesionalno ponašanje medicinskog osoblja. Prošle, 2019. godine, također smo imali prilike posvjedočiti formiranju nove inicijative protiv nasilja nad ženama pod nazivom #SpasiMe, koja je specifična upravo zbog toga što su ju podržale i osnovale već poznate javne osobe na čelu s Jelenom Veljačom, što je sigurno doprinijelo dovođenju pitanja učinkovite borbe protiv nasilja u *mainstream* diskurs (Pavičić-Ivelja 2020). Osim osvijetljavanja problema opstetričkog nasilja ili pak onog obiteljskog/partnerskog, moguće je kao na određen način pozitivnu navesti i političku participaciju žena koja se najočitijom činila izborom Kolinde Grabar-Kitarović kao prve žene na mjestu predsjednice u Republici Hrvatskoj.

Bez sumnje, sve od navedenog pozitivan je korak naprijed i samo po sebi nikako ne može biti okarakterizirano kao nedostatak brige za ženska prava od strane sudionica navedenih kampanja i inicijativa, no njihovo plasiranje u *mainstream* društveno-političkom diskursu odvija se upravo na način spomenut pri početku teksta – u vakuumu. Što u navedenom kontekstu adresiranje problema u vakuumu znači? U kontekstu navedenih primjera to je govor o opstetričkom nasilju isključivo iz rodne perspektive, koja, iako ključna, u ovom slučaju ide ruku pod ruku s neefikasnim javnozdravstvenim politikama, propadanjem hrvatskog zdravstvenog sustava, podkapacitiranosti istog, te sve većim nastojanjima za privatizacijom zdravstva. Dakle, opstetričko nasilje nužno je sagledati kao rodno uvjetovan problem, jer ono to jest, ali nužno ga je prikazati i kao posljedicu interakcije patrijarhalnih normi i niza drugih problema ekonomske prirode koje valja rješavati i izvan konteksta govora o ženskim pravima.

Slično se pak događa i s *mainstream* govorom o borbi protiv nasilja nad ženama. Iako se iznova ističe neučinkovitost sudova i policije, potreba za osiguravanjem

„Gender“ – Foto: AC He, flickr - CC-BY-2.0

alternativnih smještaja za žrtve nasilja u vidu sigurnih kuća, na televiziji se u sklopu propagandnog programa prikazuju brojevi SOS telefona za pomoć ženama, problem nasilja adresira se na individualnoj razini. Nasilje se sanira od slučaja do slučaja, a *mainstream* diskurs to nerijetko prikazuje kao nepolitički događaj. Također, nerijetko nedostaje isticanje interakcije pitanja suzbijanja nasilja i pitanja disfunkcionalnosti mnogih drugih socioekonomskih aspekata društva u kojem živimo, koja se naizgled mogu činiti nepovezanim, poput primjerice neučinkovitih stambenih politika te izostanka kvalitetnog modela socijalnog stanovanja. Takvim odnosom prema nasilju moguće je tek konstantno tretirati simptome, ali ne i uhvatiti se u koštac s uzrokom.

Nadalje, dok je politička participacija u obliku izbora prve žene predsjednice u Hrvatskoj svakako značajan događaj, i ovdje se radi o sagledavanju borbe za ženska prava tek kao kozmetičkih promjena u društvenoj strukturi javnim pokazivanjem šačice odabranih žena, bez obzira na njihovo djelovanje i uvjerenja, što ni na koji način ne poboljšava njihov položaj kao čitave društvene skupine koja uz rodno uvjetovanu opresiju trpi i onu u kapitalizmu klasno uvjetovanu, a koju ograničavanje ženskih prava na bavljenje tek individualnim slučajevima bez govora o sistemskim manjkavostima ne može adekvatno adresirati.

Navedenim pristupom društveno-političkog *mainstreama* ženskim pravima, istinska borba za ista i dalje ostaje na margini, dok moguće postaje jedino održati *status quo*.

Izbjegavanjem politiziranja, zaziranjem od spominjanja lijevog i desnog u kontekstu određenih specifično ženskih problema, nepriznavanjem veze patrijarhata i kapitalizma, koja u krizama najočitija postane jačanjem upravo desnog populizma, nemoguće je stvaranje društva unutar kojeg postoji istinski model jednakosti. To je nešto što feminizam već odavno zna.

Razvitak svijesti o vezi roda i kapitalizma neupitno doprinosi onemogućavanju biologizacije patrijarhalnih normi u svrhu pretvaranja žena koje se istih ne pridržavaju u žrtvenu janjad desnih populističkih politika učvršćivanja vlastite moći stvaranjem privida učinkovitog rješavanja prisutnih društveno-političkih problema. Nadalje, razvitak navedene svijesti uvelike i onemogućava razvodnjavanje feminističkog diskursa jednom kada se on plasira u *mainstream* gdje postaje depolitiziran i

individualiziran, a stoga i bezopasan za postojeći sistem koji je upravo i većinski odgovoran za čitavo mnoštvo različitih oblika opresije kakvoj su podvrgnute žene.

Svijest o nužnosti antikapitalističke prirode ženske borbe nešto je što u Hrvatskoj svakako postoji ako je suditi prema uložnim naporima mnoštva aktivističkih organizacija koje godinama djeluju na ovim područjima, no ono što nedostaje jest dostatno širenje iste među širom javnosti, kao i širenje područja borbe koje će osigurati da svaka ženska borba ujedno bude i antikapitalistička, te da svaka borba protiv konzervativnih struja populističke desnice potpomognute nestabilnostima kapitalizma ujedno bude i ženska borba. Jedno bez drugog ne može. Nadalje, potrebno je iznaći i učinkovit model umrežavanja te okupljanja kritične mase koja je potrebna za uspjeh navedenog, što neupitno predstavlja još mnogo prostora za rad na ovim područjima, ali i šire. ■■

Literatura:

- Bratnja Martinović, Ljerka. Ponoš, Tihomir. 2019. Tri zakona o pobačaju čekaju saborsku raspravu, Hrastov prijedlog dokida pravo žena na izbor. *Novi list*. 24. 4. 2020. Dostupno na: <http://novilist.hr/Vijesti/Hrvatska/Tri-zakona-o-pobacaju-cekaju-saborsku-raspravu-Hrastov-prijedlog-dokida-pravo-zena-na-izbor>
- Kattago, Alice. 2019. *The Rise of Right-Wing Populism in Contemporary Europe*. Porto: University of Fernando Pessoa.
- Kolektiv Iskra. 2019. Tko su ultrakonzervativci? Slobodni Filozofski. 25. 4. 2020. Dostupno na: <http://slobodnifilozofski.com/2019/07/tko-su-ultrakonzervativci.html>
- Kovács, Márk. 2019. Politicians of Fidesz Now and Then about Abortion. *Daily News Hungary*, 9. 9. 2019. Dostupno na: <http://dailynewshungary.com/politicians-of-fidesz-now-and-then/>.
- Pavičić-Ivelja, Katarina. 2020. Što nas je naučila zombie apokalipsa ili kako koronavirus zahtijeva borbu protiv rodno-klasnih nejednakosti. Libela. 20. 4. 2020. Dostupno na: <https://libela.org/sa-stavom/10631-sto-nas-je-naucila-zombie-apokalipsa-ili-kako-koronavirus-zahtjeva-borbu-protiv-/?fbclid=IwAR1yJosTc4iNpINwijdVugXr94ryfVAi61zTLFciu8d6nPY8V4FrAFdkaE>
- Pejović, Mario. 2020. Kozmetička fasada prikriva nezavidan položaj žena. Al Jazeera Balkans. 20. 4. 2020. Dostupno na: <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/kozmeticka-fasada-prikriva-nezavidan-polozaj-zena>
- Saull, Richard. 2015. Capitalism, crisis and the far-right in the neoliberal era. *Journal of International Relations and Development* 18 (1): 25-51.

gender u tranzicijama: da li je revolucija ženskog roda?

(Ne)zaboravljena mogućnost emancipacije

Vera Katz

Historiografija u Bosni i Hercegovini zanemarija je teme o narodnofrontovskim, ženskim, omladinskim, sindikalnim, pionirskim i sličnim masovnim organizacijama koje su bile vrlo važne za Komunističku partiju Jugoslavije (KPJ) u ratu, na putu osvajanja vlasti, a u prvom desetljeću mira za njeno učvršćivanje. Prije tridesetak godina, što vrijedi i danas za bosanskohercegovačku historiografiju, Lydia Sklevicky je upozorila: „Mislim da se historija može i mora pisati i s druge ishodišne točke, metaforički rečeno sa onoga drugog kraja hijerarhijske piramide moći u društvu. Povijesna znanost i previše je dugo upravljala svoj pogled isključivo na njezin vrh, na moćne, tzv. «velike ljude» koji su vjerojatno nekim slučajem, a u 99,9% slučajeva bili muškarci. Došla sam do nužnosti da tu drugu točku aktualiziram, zbog toga što se bavim, uvjetno rečeno, historijom žena, organiziranom djelatnošću žena, ali postavljam sebi uvjetno pitanje kako ta organizirana politička, društvena djelatnost može zapravo da aktivno djeluje na promjenu kulture koja je u nas još uvijek dominantno tradicijska kultura“ (Sklevicky 1985, 29-30). Posljednjih desetak godina u Bosni i Hercegovini je vidljiv značajan pomak u aktualiziranju izučavanja povijesti

žena. Kada se pogledaju samo dva novija zbornika radova (Čaušević 2014; Dugandžić i Okić 2016) u kojima su konzultirane strane i domaće reference, može se uočiti poticaj za daljnja istraživanja ogromnog doprinosa žena u ratnim i mirnodopskim uvjetima općedruštvenog razvoja tijekom 20. stoljeća.

Na primjeru djelovanja Antifašističkog fronta žena mogao bi se bolje razumjeti narodnooslobodilački pokret i revolucionarna smjena vlasti u agrarnom, patrijarhalnom i tradicionalnom jugoslavenskom i bosanskohercegovačkom društvu.

S obzirom na to da su teme iz vremena Drugog svjetskog rata u bosanskohercegovačkoj historiografiji potisnute „u stranu“, istraživanja pozicije žena unutar i izvan AFŽ-a bio bi dobar put za pisanje povijesti toga perioda bez ideološki jednostranih prezentacija, odnosno mogao bi se na ovom primjeru bolje shvatiti jaz između visoko postavljenih ideala i društvene stvarnosti. Ova tema mogla bi biti model za istraživanje i drugih organizacija, kao npr. narodnofrontovskih, omladinskih, zatim različitih udruženja, pa i samih partijskih organizacija.

Vera Katz je doktorica historijskih nauka, radila je na Institutu za historiju Univerziteta u Sarajevu (1978–2018), sada je u mirovini. Autorica je naučne monografije *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine 1945–1953.* i koautorica pet historiografskih knjiga. Najveći broj njenih bibliografskih radova odnosi se na historiju Bosne i Hercegovine u drugoj polovini 20. stoljeća, u više od stotinu naučnih i stručnih radova. Od 2020. godine je glavna urednica časopisa *Historia moderna* u izdanju Udruženja za modernu historiju Sarajevo, čiji je član i predsjednica Skupštine Udruge. Članica je Odbora za historijske nauke Akademije nauka i umjetnosti BiH.

Kada se govori o emancipaciji žene u jugoslavenskom socijalističkom društvu, nezaobilazno je bilo razdoblje postojanja i djelovanja Antifašističkog fronta žena (AFŽ) u Drugom svjetskom ratu i tijekom osam godina poslijeratnog društveno-političkog razvoja, kao najmasovnije ženske organizacije u bosanskohercegovačkoj povijesti. U socijalističkoj historiografiji aktiviranje žena je isključivo pripisano zaslugama Komunističke partije i Narodnooslobodilačkom pokretu (NOP) u Jugoslaviji početkom Drugog svjetskog rata, a pri tome su neopravdano izostavljena brojna i značajna ženska društva i udruženja iz međuratnog perioda, a ako su i spominjana bila su okarakterizirana kao „građanska“, „malograđanska“, „buržoaska“, „nacionalna“ i slično, odnosno bila su neprihvatljiva za novu revolucionarnu vlast zbog „buržoaskog feminizma“.

Nakon Prvog svjetskog rata, u kojem su žene činile glavnu radnu snagu, jer su muškarci bili mobilizirani u vojsku, žensko djelovanje uzimalo je maha i ocrtavali su se jasni zahtjevi ženskog pokreta. „Već krajem Prvog svjetskog rata bilježi se veliki broj (ženskih, op. a.) društava i udruženja, od kojih su mnoga postojala i prije rata ali svoj rad obnavljaju tek po njegovom završetku. Registrovano je 1.256 društava u 258 naselja, a najviše u Sarajevskom okrugu (300), zatim u Banjalučkom (248), Tuzlanskom (222), Mostarskom (198), Travničkom (181) i Bihaćkom (107)“ (Spahić, Giomi, Delić 2014, 45). Prema navedenim autorima,

međuratni pokret za emancipaciju žena razvijao se u dva pravca: građanskom i proleterskom. Zbog povezanosti s radničkim pokretom i klasnom borbom, ženski proleterski ogranak bio je vrlo važan Komunističkoj partiji, te ga je uključila u svoje rasprave i programske dokumente. Slijedeći liniju Kominterne od sredine 30-ih godina 20. stoljeća o privlačenju žena u Narodni front s ciljem okupljanja svih demokratskih snaga protiv nadolazećeg fašizma, i Komunistička partija Jugoslavije je na svojoj Petoj konferenciji, u oktobru 1940., tom pitanju posvetila značajnu pažnju. Josip Broz Tito je u svom referatu o organizacijskom pitanju KPJ naglasio: „I o ženskom pitanju će biti poseban referat, jer je to za nas vrlo važno pitanje, ali kome, na žalost, naši drugovi u nekim organizacijama još uvijek ne posvećuju dovoljno pažnje. Drugarice će o tome ovdje i same da govore, ali je potrebno da ovdje podvučemo to da sve što su drugarice do danas na ženskom radu postigle uspjeha bilo je uglavnom bez pomoći drugova, a često i uz smetnje od samih drugova“ (Broz 1982, 32). Poseban referat o radu KPJ među ženama na V konferenciji KPJ podnijela je Vida Tomšić u kojem su bili „Postavljeni ženski zahtjevi koje proleterijat mora uneti u svoj program, a odnose se na zaštitu majke i deteta i pitanje potpune ravnopravnosti žene u društveno-političkom životu. U referatu je data kritika feminizma i postavljeni su zadaci o čijem izvršenju treba da se brinu sve organizacije KPJ“ (Hronologija 1980, tom I, 294).

Žena borac,
Spomen park Vraca –
Foto: Radio Sarajevo

Bez obzira na nerazumijevanje od strane vlastitih porodica, okruženja u kojem su živjele i većine muškaraca/drugova u vojnim jedinicama i organizacijama KPJ, aktiviranje žena imalo je vidnog uspjeha, pa su se bili stekli uvjeti da se od 6. do 8. decembra 1942. organizira Prva zemaljska konferencija žena Jugoslavije u Bosanskom Petrovcu (BiH) na kojoj je stvorena jedinstvena antifašistička organizacija za cijelu zemlju – Antifašistički front žena Jugoslavije. Na konferenciji je sudjelovalo 166 delegatkinja iz svih djelova Jugoslavije, osim iz Slovenije i Makedonije zbog nemogućnosti dolaska u ratnim okolnostima. Važnost ovom skupu dao je svojim prisustvom Josip Broz Tito, vrhovni komandant Narodnooslobodilačke vojske (NOV), koji je u svom govoru hvalio izuzetan rad žena, a između ostalog poručio: „Žene Jugoslavije, koje su u ovoj borbi s takvim samoprijegorom dale takve žrtve, one što tako uporno stoje u prvim redovima Narodnooslobodilačke borbe, imaju pravo da ovdje, danas, jedanput zauvijek, utvrde jednu činjenicu: da ova borba mora donijeti plod i za žene naroda Jugoslavije, da nikada više nitko neće moći istrgnuti te skupo plaćene plodove iz njihovih ruku! (...) Žene su, drugovi i drugarice, položile ispit zrelosti: one su pokazale da su sposobne ne samo da rade u kućanstvu, nego i da se bore s puškom u ruci, da mogu i vladati i držati vlast u rukama“ (Hronologija 1980, tom II, 147-148). Hvalospjevi o uspjesima ženskog organiziranja i djelovanja te obećanja o ostvarivanju njihovog budućeg potpuno ravnopravnog statusa u društveno-političkom životu došli su nakon održavanja Prvog zasjedanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), 26-27. 11. 1942. u Bihaću, na kojem je sudjelovala samo jedna žena, Kata Pejinović, predsjednica AFŽ-a za Liku, a ni u Vijeću koje je brojalo 69 članova nijedne žene nije bilo na mjestu potpredsjednika i u Izvršnom odboru AVNOJ-a (Nešović 1981, 89-91). Mada su žene bile izostavljene na samom početku konstituiranja revolucionarne vlasti, na Prvoj zemaljskoj konferenciji, samo sedam dana poslije održavanja AVNOJ-a, pred AFŽ su bili postavljeni ogromni zadaci: „omasovljavanje organizacija AFŽ i okupljanje najširih slojeva žena preko raznih oblika rada; veće angažovanje žena u izgradnji narodne vlasti i pomoći AVNOJ-u; razvijanje bratstva i jedinstva kroz masovni, organizovani i planski

rad i radno takmičenje za pomoć NOV (Narodnooslobodilačkoj vojsci, op. a.) i POJ (Partizanskim odredima Jugoslavije, op. a.); jačanje i učvršćivanje jedinstva fronta i pozadine i uključivanje žena zajedno sa muškarcima u oružane i deverzantske akcije protiv okupatora; planski i sistematski rad na političkom i kulturno-prosvjetnom uzdizanju žena i obuhvatanju nepismenih alfabetskim tečajevima; pokretanje lista Žena danas, kao glasila svih žena Jugoslavije“ (Hronologija 1980, tom II, 148).

Bez obzira na izostanak njihova učešća u najvišem organu narodnooslobodilačke vlasti, žene su nastavile marljivo raditi od osiguravanja hrane za porodicu i vojsku, sudjelovanja u vojnim jedinicama na različitim zadacima do izdavanja listova.

Tako npr. u BiH su izlazili: *Nova žena* za BiH, zatim *Žena* kroz borbu za područje Istočne Bosne, *Žena* na putu slobode i *Hercegovka* za Hercegovinu, i druga glasila za propagiranje i stvaranje novog aktivističkog identiteta. I u daljnjim fazama konstituiranja vlasti na oslobođenim teritorijama učešće članica AFŽ-a bilo je također zanemarljivo. Na Prvom zasjedanju Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH), održanom 25. i 26. novembra 1943. u Mrkonjić Gradu, nijedna žena nije bila u radnom predsjedništvu, samo su četiri bile vijećnice, nijedna nije bila na listi vijećnika iz Bosne i Hercegovine za Drugo zasjedanje AVNOJ-a, kao ni u Prezidijumu ZAVNOBiH-a (ZAVNOBiH knj. I, 58-69). Da se izgradnja komunističke vlasti odvijala bez većeg učešća istaknutih članica AFŽ-a potvrđuje i Drugo zasjedanje AVNOJ-a, održano 29. i 30. novembra 1943. u Jajcu, kojem je prisustvovalo samo osam žena iz cijele Jugoslavije (Nešković 1981, 345-350). Na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a, održanom od 30. juna do 2. jula 1944. u Sanskom Mostu, od 166 vijećnika učešće su uzele samo četiri žene, a još tri su bile kooptirane tijekom zasjedanja. Poseban referat o AFŽ-u je izostao, a Danica Perović je u diskusiji govorila o doprinosu žena Narodnooslobodilačkoj borbi i nijednom riječju nije spomenula AFŽ. Žene nisu bile izabrane u radno predsjedništvo, verifikacijski odbor, Predsjedništvo ZAVNOBiH-a koje je brojalo 26 članova (ZAVNOBiH knj. I, 164-174). Na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a, održanom u Sarajevu od 26. do 28. aprila 1945., od 226

vijećnika bilo je deset žena, a samo četiri su bile izabrane u Narodnu skupštinu Bosne i Hercegovine, a nijedna u Vladu Narodne Republike Bosne i Hercegovine. Na zasjedanju je u diskusiji uzela učešće Mevla Jakupović, međutim nije govorila o doprinosu žena u ratu i revoluciji, a AFŽ nije ni spomenula (ZAVNOBiH knj. II, 484-511). Na Trećem zasjedanju AVNOJ-a, održanom u Beogradu od 7. do 26. augusta 1945., bilo je prisutno 475 vijećnika, od kojih samo 16 žena. U Predsjedništvu AVNOJ-a od 71 člana bile su samo dvije žene. U prvoj Vladi Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ) nije bilo mjesta za žene na nekoj od ministarskih pozicija (Nešković 1981, 689-697). Do 1945. godine bilo je jasno da su postojale dvije razgraničene faze u razvoju AFŽ-a: „1) faza autonomije unutar narodnooslobodilačkog pokreta, 1942-1943; 2) faza direktne submisije i transmisionog karaktera, 1944-1945“ (Sklevicky 1996, 86). Prema tome, kada se 1944. komunistička vlast konsolidirala kao politički poredak na oslobođenim područjima, komunističko vodstvo je odlučilo ukinuti organizacijsku autonomiju AFŽ-a i integrirati u hijerarhijsku mrežu narodnooslobodilačkih odbora, odnosno u Narodnooslobodilački front. U obrazloženju takvog postupka, između ostalog, navodi se i prepoznavanje „čak i izvjesnih feminističkih tendencija“ (Sklevicky 1996, 86).

Međutim, i nakon pobjede 1945. godine, Komunističkoj partiji bio je potreban AFŽ. Neposredno poslije oslobođenja organizirani su republički kongresi na kojima su izabrane delegatkinje za Prvi kongres AFŽ-a Jugoslavije, koji je održan od 17. do 19. juna 1945. u Beogradu, u prisustvu 1400 delegatkinja i najvišeg jugoslavenskog partijskog rukovodstva predvođenog Titom.

Prema već oprobanom agitatorsko-propagandnom receptu Tito je izrazito pohvalio doprinos žena Narodnooslobodilačkoj borbi, kako na frontu tako i u pozadini, a kongres je bio mjesto da se ženama daju novi zadaci, ništa manje zahtjevni od onih prethodnih: rad žena na učvršćivanju narodne vlasti, bdijenje nad bratstvom i jedinstvom, odgoj i obrazovanje djece, sve vrste poslova u poljoprivredi, obnova zemlje, što je podrazumijevalo masovan i težak fizički rad žena, zbrinjavanje ratne siročadi, invalida itd.

(Hronologija 1980, tom III, 12). I na Drugom kongresu AFŽ-a (Beograd, 25 – 27. 1. 1948) u uvodnom obraćanju Tito je pohvalio žene Jugoslavije i pozvao ih da se bore protiv narodnih neprijatelja, da masovno sudjeluju u privrednom životu zemlje koja je bila pred izazovima ambiciozno postavljenog Prvog petogodišnjeg plana (1947–1951), da nastave rad u zdravstvenom, higijenskom i obrazovnom prosvjećivanju stanovništva, odgoju djece (Hronologija 1980, tom. III, 57). Na poseban način je Komunističkoj partiji bio potreban AFŽ u BiH zbog kampanje „skidanja zara i feredže“, što su mogle najbolje propagirati žene među ženama s obzirom na velike otpore ne samo kod žena nego i od strane muškaraca, pa čak i članova KPJ (Jahić 2017, 427-497). Kampanja je krenula 1947. godine, a od 48.327 žena koje su u Bosni i Hercegovini nosile zar i feredžu njih 29.439 nije skinulo ovu vrstu odjeće do 5. novembra 1950., kada je donesen Zakon o zabrani. Žene su se morale pokoriti zakonu ili platiti kaznu, a tako odjevene nisu mogle dobiti osobne dokumente (Milišić 1999, 225-241). Na Trećem kongresu (Zagreb, 28 – 29. oktobra 1950) Tito se delegatkinjama obratio tek drugi dan, pohvalio njihov rad, a u naredne zadatke postavio borbu za mladi naraštaj. Sukladno tome, Kongres se odredio prema neprofesionalnom karakteru AFŽ-a, da aktivnost bude na dobrovoljnoj osnovi, pa su profesionalno zaposlene članice u AFŽ-u premještene na nove dužnosti ili su otpuštene iz službe, čime se izravno smanjivao obim i intenzitet rada (Hronologija 1980, tom III, 96). Četvrti, posljednji kongres AFŽ-a Jugoslavije, održan u Beogradu od 26. do 28. septembra 1953., pozdravio je Milovan Đilas u ime Glavnog odbora Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ). U pozdravnoj riječi Đilas je između ostalog rekao: „Kao i vama svima, i meni je jasno da smo još veoma daleko od stvarne ravnopravnosti žena. Istina, zakonska ravnopravnost je već postala stvarnost u našoj zemlji, makar se i ne ostvarivala svuda i u svim slučajevima. Ali za stvarnu ravnopravnost, za ravnopravnost u svim odnosima, a naročito u onim koje zakon ne može ni da predvidi – u kući, u porodici, u shvatanjima, u mentalitetu, u intimnom životu – za nju svjesne socijalističke snage i svaki pravi borac za socijalizam moraju uporno i neprestano i na svakom koraku

da se bore“ (Đilas 1953). To je bilo već vrijeme Đilasovih članaka u *Borbi* kojima je ukazivao na anomalije u jugoslavenskom društvu i porast birokratizma u društvu, pa je na Kongresu rekao i sljedeće:

„Kapitalizam pretvara ženu u robu, a birokratizam u robota za proizvodnju državnih podanika. Borba i protiv jednog i protiv drugog je neminovna i za ženu ako stvarno hoće da se iščupa iz <dvostrukog ropstva>. Zar i mi nismo bili očevici, kod nas, kako birokratizam polako u stvarnosti zakida ženska prava i potiskuje ženu s pozicija koje je ostvarila u Revoluciji, priznavajući joj pritom formalna prava? I zar ne vidimo kako borba za demokratiju ponovo, u širim, višim i ljepšim oblicima vraća ženi ta prava. Birokratizam osuši sve čega se takne. A ženi nameće najsurrovije, najuvredljivije i najprikrivenije oblike ugnjetavanja, i to u ime najvećih ideala“ (Đilas 1953).

Gašenje AFŽ-a obznanila je predsjednica Vida Tomšić: „Ako bi sada u ovim uslovima za politički rad među ženama imali posebne ženske organizacije, to bi vodilo odvajanju žena iz našeg zajedničkog života. Predviđajući takav razvitak društvenog života, Izvršni odbor AFŽ predlaže ovom Kongresu, da usvoji zaključak da se AFŽ u dosadašnjoj formi, kao jednoobrazna i jedina ženska organizacija kod nas ukine. (...) Ali, najvažnija je aktivnost na samom terenu – tu treba da niču raznovrsna društva i organizacije orijentisane na savlađivanje prepreka u rješavanju raznih poslova koji omogućuju napredak žene, njeno prosvjećivanje, znanje da bolje koristi sve svoje mogućnosti da poboljša svoj život a time bolji život naših porodica i djece i čitave društvene zajednice“ (Tomšić 1953). Drugi dan Kongresa počeo je burnim ovacijama delegatkinja drugu Titu i poklicima „Hoćemo Tita! Tito na kongres!“ Međutim,

Tito se nije pojavio. Bio je u Rumi, nedaleko od Beograda, gdje se održavala proslava desetogodišnjice osnivanja vojvodanskih brigada, na skupu pred 300.000 prisutnih, kako je izvijestila *Borba* (Cvetić 1953). „Burnim i dugotrajnim ovacijama drugu Titu pozdravljeno je čitanje telegrama u kome ga Kongres obavještava o svome radu i o budućim zadacima novoosnovanog Saveza ženskih društava Jugoslavije. (...) Druže Tito, u nastojanju da ispunimo sve naše zadatke, mi ćemo, koristeći u punoj mjeri svoja prava, biti svjesne svih naših dužnosti i obaveza u izgrađivanju socijalističkih društvenih odnosa“ (N. N. 1953).

Interpretacije uloge AFŽ-a sežu od stava da patricipacija žena u Narodno-oslobodilačkoj vojsci predstavlja vrhunac emancipacije do mišljenja da je to bila samo instrumentalizacija ogromnog broja žena od strane Komunističke partije na putu osvajanja vlasti.

Nedvojbeno je, mogućnost emancipacije je postojala, i to na širokim osnovama društva, ali nije mogla biti ostvarena u autoritativnoj državi, u kojoj je sam politički vrh odlučivao o formiranju, reorganiziranju ili ukidanju određenih organizacija, često prekidajući započete procese. Svakako, AFŽ je samo jedan od takvih primjera iz povijesti jugoslavenskog socijalizma.

Tijekom socijalističkog razdoblja ukupan doprinos žena je zaboravljen, a predstave o učešću žena u NOV-u sveo se na kliše da je „između 1941. i 1945. na desetine hiljada brižnih bolničarki, hrabrih borkinja i odlučnih partijskih aktivistkinja rado žrtvovalo svoj život za bolju budućnost“ (Wiesinger 2009, 221). Mada je tijekom socijalizma AFŽ bio zaboravljen, novija istraživanja mu daju vidljivije mjesto u historiji Bosne i Hercegovine. ■■

Literatura:

- Broz, Josip Tito. 1982. Izvještaj o organizacionom pitanju na V konferenciji KPJ 1940. godine. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XXXI-XXXIII*: 13-73.
- Cvetić, Bosa. 1953. Kulturni i politički radnici dužni su da pomažu uzdizanje žene na selu. *Oslobođenje*, god. XI, br. 2178. Sarajevo, 28. 9. 1953. 4.
- Čaušević, Jasmina (ur.). 2014. *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija CURE.
- Dugandžić, Andreja i Tijana Okić (ur.). 2016. *Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava*. Sarajevo: Udruženje za kulturu i umjetnost Crvena.
- Đilas, Milovan. 1953. Nema stvarne demokratije bez ravnopravnosti žene. *Oslobođenje*, god. XI, br. 2177. Sarajevo, 27. 9. 1953. 2.
- *Hronologija radničkog pokreta i SKJ*, tom I-III, 1919–1979. Beograd 1980: Narodna knjiga i Institut za savremenu istoriju.
- Jahić, Adnan. 2017. *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini (1908–1950)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju.
- Milišić, Senija. 1999. O pitanju emancipacije muslimanske žene u Bosni i Hercegovini. *Prilozi* 28: 225-241.
- N. N. 1953. Osnovan je Savez ženskih društava Jugoslavije – za predsjednicu izabrana Bosa Cvetić. *Oslobođenje*, god. XI, br. 2179. Sarajevo, 29. 9. 1953. 3.
- Nešović, Slobodan. 1981. *Stvaranje nove Jugoslavije*. Beograd: Partizanska knjiga – Ljubljana, OOUR Izdavačko-publicistička delatnost – Beograd i Mladost – Beograd.
- Sklevický, Lydia. 1985. Diskusija. Metodoligijski i znanstvenoistraživački problemi historije SFRJ poslije 1945. godine. *Časopis za savremenu povijest* 17 (1): 29-30.
- Sklevický, Lydia. 1996. *Konji, žene, ratovi*. Zagreb: Ženska infoteka.
- Spahić, Aida, Fabio Giomi, Zlatan Delić. 2014. I dio: 1914–1941. Žene kroz smjenjivanje epoha. U: *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija CURE, 38-71.
- Tomšić, Vida. 1953. Izvodi iz referata na Četvrtom kongresu AFŽ. *Oslobođenje*, god. XI, br. 2177. Sarajevo, 27. 9. 1953. 3.
- *ZAVNOBiH – dokumenti*, knj. I (1943–1944), knj. II (1945). Sarajevo 1968. IP Veselin Masleša.
- Weisinger, Barbara N. 2009. Rat partizanki – žene u oružanom otporu u Jugoslaviji 1941–1945. *Historijska traganja* 4: 201-221.

Nevidljivost žena kao kazna: Spol, rat i tranzicija u i nakon Jugoslavije

Svetlana Slapšak

Dašak historije

Važno je istaći neke karakteristike komunističkog pokreta u Jugoslaviji kako bi se razumio razvoj situacije. Pokret otpora u Jugoslaviji 1941. godine uglavnom su predvodili komunisti. Nalazili su se u gradovima, a monarhija ih je proglasila nezakonitim, ali su ih podržavali stanovnici gradova s ideološkim naklonostima, među kojima su najuspješnije bile žene, od žena iz radničke klase, preko žena iz obrazovnog sistema (nastavnica), do predstavnica elite. Kada se ovaj pokret pretvorio u gerilu (partizani) i ušao u ruralna i nenaseljena područja, izgubio je gradsko okruženje i podršku, te je morao osmisliti vlastito okruženje kako bi privukao potpuno novo stanovništvo. Ovaj nevjеровatan rad u formiranju armije i budućih građana novog društva pokazao je najbolje rezultate s uglavnom nepismenim ženama iz ruralnih područja. Omogućeno im je osnovno obrazovanje te su im data osnovna obećanja u vezi s budućnošću. Rezultat ove improvizirane propagande bilo je uspostavljanje logističke baze za pokret, informacijske mreže za partizane, u okviru koje je pružana njega, hrana i utočište, kao i povećanje broja žena boraca u oslobodilačkoj vojsci. Godine 1942. prvi parlament oslobodilačke vojske već je imao zastupnice i njihovu političku organizaciju – Antifašističku frontu žena (AFŽ). Krajem rata Komunistička partija (KP) imala je nešto više od 20.000 članova, od kojih su dva miliona članice AFŽ-a. AFŽ je samim tim imao ključnu ulogu u oporavku zemlje, aktivnostima njege (žrtve rata, siročad, pismenost, obrazovanje žena), obnovi, volonterskom radu i slično. Još se sećam svoje bake koja nikada nije bila

komunistica i koja se obogatila pred rat, a koja je entuzijastično radila s ostalim ženama unutar AFŽ-a.

Ženama su data nova prava i one su ih vješto koristile. Cijelo društvo bilo je okrenuto prema emancipaciji. U vrijeme odmaka od Staljina i potpisivanja Varšavskog pakta 1948. godine postojala je očigledna opasnost da bi se najmoćnija politička grupa u zemlji, AFŽ, mogla okrenuti na stranu Sovjeta. Stoga je Komunistička partija počela umanjivati ulogu AFŽ-a i slabiti njenu političku moć kroz birokratizaciju i fragmentaciju. Do 1952. godine AFŽ više nije postojao. Neke istaknute žene koje su bile na visokim pozicijama u Komunističkoj partiji formalno su održavale feminističku politiku u životu.

Sredinom šezdesetih godina Komunistička partija promijenila je pravac prema potrošačkom društvu i specifičnom obliku liberalizma.

„Tražio se novi tip žene koja se prilagodila i zapadnjačkim kriterijima i staromodnom potčinjavanju patrijarhatu. Istovremeno je trebala biti seksipilna, privlačna, majka, ljubavnica, politička aktivistica i hraniteljica (zaposlena). Stare žene iz AFŽ-a su ismijavane...“

U ovom političkom projektu Komunistička partija nije se ustručavala koristiti pornografiju, otvoriti tržište i ukinuti sve restrikcije. Stav prema feminizmu bio je jedinstven u Hrvatskoj, a u ostalim republikama smatrao se lošim utjecajem Zapada na žene.

Sedamdesetih godina Studentski kulturni centar (SKC) u Beogradu postao je tajno sastajalište žena koje su željele

Svetlana Slapšak je penzionisana profesorica antropologije starog svijeta, antropologije roda i balkanologije te bivša dekanesa Fakulteta za humanističke studije u Ljubljani. Diplomom magistra i doktora nauka stekla je na Odsjeku za drevne studije, Odsjeku za lingvistiku na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Svetlana je predavala na mnogim jugoslovenskim, evropskim i američkim univerzitetima. Objavila je preko sto knjiga i zbirki, preko petsto studija (iz lingvistike, drevnih studija, komparativne književnosti, balkanskih studija, rodnih studija), preko 3000 eseja, tri romana i dvije drame. Od odlaska u penziju nezavisni je autor u području humanističkih nauka te je koautor s najboljim bivšim studentima. Svake godine Svetlana drži ciklus predavanja u Cankarovom domu u Ljubljani.

razgovarati o feminizmu, i to zahvaljujući dvjema ženama iz poznatih porodica: Dunji Blažević, direktorici SKC-a, i Žarani Papić, direktorici studentske izdavačke kuće. Dunja Blažević nam je dala prostoriju u SKC-u u kojoj smo se jednom sedmično sastajale i razgovarale. Sjećam se starijih žena, iz generacije AFŽ-a, koje su dolazile na sastanke i plakale od sreće što vide da se žene ponovo organiziraju. Žarana Papić je 1978. godine dobila ideju da organizira međunarodnu konferenciju u SKC-u pod nazivom DRUG-ca (skraćenica od 'drugarica') o stvarnoj poziciji žena u jugoslovenskom društvu. Bila je to prva feministička konferencija za novu generaciju. Mediji koji su bili pod kontrolom države žestoko su se obrušili na konferenciju koristeći argument koji je bio čest i u disidentskim krugovima – žene imaju sva prava, feminizam nije potreba, ako ne i perverzija! Konferencija je ukazala na interes za savremeni zapadnjački feminizam, a naročito za francusku teoriju. Ovaj interes širio se među jugoslovenskom akademskom populacijom, ojačane su veze između feministica u različitim jugoslovenskim republikama, a publikacije su bile redovne i konstantne. Međunarodni univerzitetski centar u Dubrovniku postao je idealna institucija za organiziranje međunarodnih ljetnih kurseva i konferencija. To je bilo mjesto za žustre feminističke debate na međunarodnom nivou osamdesetih godina.

Zapadnjački kulturni kolonijalizam i jugoslovenski feminizam

Jugoslovenska socijalistička država uvijek je bila interesantna zapadnoj ljevičarskoj populaciji, istraživačima i akademskoj zajednici, kao i umjetnicima i putnicima. Ovaj interes dodatno je pojačan šezdesetih godina zbog samouprave, raskida odnosa sa SSSR-om nakon okupacije Čehoslovačke i, u malom broju slučajeva, zbog disidentskog pokreta u Jugoslaviji od 1968. godine koji je zahtijevao humanije društvo i veću slobodu izražavanja. Zbog toga su neki zapadnjački intelektualci preferirali događaje u organizaciji države (konferencije, simpozije, ljetne škole), a ne događaje koje su organizirali disidenti. Naprimjer, Terry Eagleton i Torril Moi (rane sedamdesete) odlučili su se za konferenciju na visokom nivou koju je Komunistička partija organizirala u Cavtatu (u blizini Dubrovnika) u jednom od najluksuznijih hotela u državi, a ne za Korčulansku ljetnu školu filozofije koja je improvizirana na otoku sto kilometara prema sjeveru koji je bio pretrpan studentima iz Evrope i SAD-a, a na kojem su Ernest Bloch i Jürgen Habermans bili u ulozi predavača. Vlasti su 1972. godine zabranile Korčulanski ljetnu školu. To su bile „glavne godine“ u zemlji kada je Tito postajao sve oduševljeniji sjevernokorejskim stilom vladanja i kada je unutrašnja situacija bila narušena rastućim hrvatskim nacionalizmom, terorističkim

Protestni marš na Dan žena - „Womans Day March in Istanbul“
Foto: Özge Sebzeci – CC-BY-NC-ND-20.

napadima ustaša (hrvatski ekstremni nacionalisti) i društvenom nestabilnošću (siromaštvo i nezaposlenost), što je često rješavano diskretnim „izvozom“ gostujućih radnika u zemlje zapadne Evrope. Hrvatsko komunističko rukovodstvo imalo je dobru ideju u vezi s potiskivanjem nacionalizma u akademskim krugovima kroz pokretanje i podržavanje feminističke teorije koja je bila internacionalna i antinacionalistička. Prva publikacija ove vrste pojavila se u Zagrebu. Važno je istaći da se sedamdesetih i osamdesetih godina većina akademskog i kulturnog stanovništva otvoreno protivila feminizmu i da su mnogi poznati protivnici režima ujedno bili i zagriženi antifeministi.

Prva međunarodna konferencija na IUC-u u Dubrovniku o ženskom pismu organizirana je 1986. godine, a predstavljala je zajednički poduhvat Instituta za književnost u Beogradu i Univerziteta u Zagrebu. Mnoge mlade feministice sa Zapada došle su u Dubrovnik i to je postala osnova za razvoj teoretske misli i aktivizma, uključujući unutrašnju feminističku agendu, koja je postajala nezavisna, kao što je teorija i praksa u vezi s LGBT. Za jugoslovenske feministice i buduće pokretače rodni studija francuska teorija bila je mnogo privlačnija u odnosu na američki feministički folklor koji je uključivao božice i slično. Otkrila sam novu disciplinu koja je razvijena u SAD-u – studije drevnih žena. Bila sam rezervirana u vezi s nedostatkom osjećajnosti feministica za društvene realnosti i nepostojanjem kritike režima, jer sam bila aktivna u disidentskoj grupi. U to vrijeme bila sam predsjednica Komisije za slobodu izražavanja u Društvu pisaca Srbije. U to vrijeme jugoslovenska disidentnost već je pokazivala rascjep između stare disidentnosti (od 1960-ih godina), koja je pretrpjela brutalnost policije, zatvore i uskraćivanje pasoša, da ne spominjemo zabranu akademske karijere, riskantno izdavaštvo i slično, i nove disidentnosti, koja se pojavljivala iz nove slobode nakon Titove smrti i koja je bila usmjerena na oživljavanje nacionalnih ciljeva, reviziju historije Drugog svjetskog rata i otvoreno iskazivanje antisocijalističkih ideja. Prva grupa se borila i rizikovala ogroman dio privatnog života i uspjeha zarad ljudskih prava i slobodu izražavanja, dok je druga grupa branila kolektivna i historijska prava u čisto nacionalističkom smislu, što je vodilo ka očiglednom uništavanju multietničke i multikulturalne zemlje. U toku te konferencije odlučila sam

postati deklarirana feministica i oduprijeti se bilo kakvom kompromisu s nacionalnim disidentima.

Moja odluka je bila ispravna. Feministička populacija Jugoslavije ostala je antinacionalistička, a kako je situacija postajala sve lošija ona je bila otvoreno pacifistička i projugoslovenska. Dvije naredne konferencije, 1988. i 1990. godine, postale su važni forumi za globalnu teoretsku debatu o rodnim pitanjima, te su se uspješno usmjerile u različite pravce aktivizma. Jugoslovenska tema postala je veoma važna među temama aktivista. Konferencija je 1990. godine održana usred predizborne kampanje u Hrvatskoj, koja je bila uglavnom agresivna i nacionalistička. Više od 400 učesnika konferencije objavilo je manifest o potrebnom očuvanju Jugoslavije te mira u regiji. Naravno, ovo je postalo međunarodno feminističko pitanje. U toku četiri godine zajedničkog rada i prijateljstva uspostavljena je mreža feministica bazirana na jednakosti i međusobnom poštovanju. Zahvaljujući IUC konferencijama, Jugoslavija je postala jedna od globalnih „adresa“ feminizma.

Situacija se radikalno promijenila izbijanjem rata u Jugoslaviji. Osim strahota rata, brojno napačeno stanovništvo se izvana posmatra sa sažaljenjem. Zapadni mediji su insistirali na narodu ruralnog izgleda, naročito kada se radi o ženama. Otkrivanje slučajeva masovnih silovanja u Bosni nije omogućilo mnogo vizuelnog materijala, ali je imalo ogromne posljedice na historijsku reviziju obično skrivanih masovnih silovanja u bliskoj prošlosti te je ukazivalo na balkanski patrijarhat. Paradoks je u tome što je MTV medij bio taj koji je prvi put predstavio mlade, moderne žene sa šminkom i stavom u opkoljenom Sarajevu. Unutar ratne zone, feministička mreža, uključujući nove grupe aktivista, kao što su Žene u crnom, bila je povezana sve vrijeme, razmjenjivala je informacije, tekstove koji su objavljeni, slala pomoć u Sarajevo. Žrtve silovanja i izbjeglice dobile su pomoć od hrvatskih feministica, a i Slovenija je ponudila pomoć na nivou države, NVO-a i na pojedinačnom nivou. Neke bosanske izbjeglice su čak pronašle utočište u Beogradu. Održavane su informacione mreže s kolegicama feministicama iz cijelog svijeta, a mnogo aktivista iz Evrope dolazilo je u ratne zone i na vlastitu inicijativu nudilo pomoć.

„Rat je bio užasan izazov i za populaciju žena koje su preživljavale i koje su imale nove zadatke, poput reorganizacije novih društvenih uvjeta, zbrinjavanja štete, materijalne i psihičke, te osmišljavanje novih oblika solidarnosti i interakcije. U mnogim slučajevima, teoretski i feministički koncepti nisu bili u centru ovog novog aktivizma.“

S jedne strane, žene su morale obratiti pažnju na nove propise i samim tim morale su steći nova znanja. Mnoge žene pravnice bile su angažirane za rješavanje problema žena, naročito u Bosni i Hercegovini i na Kosovu. Društveno uređenje položaja žena silovanih u ratu bilo je još jedan veliki problem. Do sada, društvena politika u vezi s ovim pitanjem nije utvrđena na univerzalan i funkcionalan način. S druge strane, psihološka pomoć pojavila se kao novo područje solidarnosti i aktivizma. Ove grupe problema nisu bile na dnevnom redu feminizma prije rata. Vjerski problemi i odnos s različitim vjerskim institucijama također je postalo područje u kojem se tražilo rješenje za žene. Pismenost žena više se nije razumjela sama po sebi, a siromaštvo je postalo ogroman društveni problem. Ukratko, žene su se morale organizirati i pripremiti za suočavanje sa situacijama koje nisu bile jednostavne. Stoga je pokrenut veliki broj NVO-a koji su se bavili pružanjem različitih usluga te su predstavljali nove mogućnosti (općenito veoma ograničene) s novim političkim grupama i novim vlastima. Ovaj proces kasnije je nastavljen ženskim grupama koje su bile povezane s političkim strankama, koje su uništile neke stare oblike solidarnosti. Gotovo u svim slučajevima, novi NVO-i i nove mreže zavisili su od finansiranja iz inostranstva. Početnu pomoć u toku rata pružala su strana diplomatska predstavništva, a potom je podrška nastavljena kroz strane fondacije. Početkom novog stoljeća većina fondacija smanjila je ili gotovo prestala pomagati inicijative žena u regiji, uz objašnjenje da bi nove države trebale voditi brigu o takvom aktivizmu. To se u mnogim slučajevima nije dogodilo, te su mnogi NVO-i morali obustaviti svoje aktivnosti. Današnja situacija pokazuje da su mreža NVO i organizacije žena dobile slabu podršku države iako predstavljaju jedino utočište za političku, obrazovnu i filantropsku aktivnost za žene u uništenim industrijskim regijama ili u ruralnim područjima. Urbane organizacije žena su vidljivije i prisutnije

zbog mogućnosti povezivanja s kulturnim, političkim i tradicionalnim filantropskim institucijama. Urbane žene također su zadržale aktivistički duh protestovanja i reagiranja na restriktivne mjere, govor mržnje, militarističke narative i historijski revizionizam.

Nakon rata pozicija žena odmah se pogoršala u svim novim državama. Novim zakonodavstvom revidirana su ranija prava i uglavnom su umanjena. Restriktivni zakoni o abortusu odbačeni su u Sloveniji nakon masovnog okupljanja žena, ali su primijenjeni naprimjer u Hrvatskoj i Poljskoj. Novi demokratski izabrani parlamenti imali su izuzetno nizak broj zastupnica. Patrijarhalne ideje, zajedno s novim utjecajem vjerskih institucija, dobile su prostor u javnom diskursu.

Pacifističke, opozicijske i feminističke NVO-e već su u toku rata finansirali strani sponzori, obično diplomatskim putevima, jer je to bio jedini način da nastave s radom. Od njih se očekivalo da izraze i šire ideje parlamentarne demokratije i „tranzicije“, što je bila popularna riječ u to vrijeme, a značila je prihvatanje kapitalističke ekonomije i građanskih vrijednosti Zapada. One su to i činile. George Soros i njegova organizacija Otvoreno društvo bili su od ključne važnosti za uspostavljanje novih obrazovnih institucija (uključujući periodiku, informacijske mreže, izdavačke kuće, medijske centre) u cijeloj postsocijalističkoj regiji. Zahvaljujući ovoj pomoći, došlo je do potpune intelektualne obnove, te je bilo potrebno osmisliti novi načina uređenja kulture, obrazovanja i nauke. Uspostavljeni su prvi rodni studiji koji su bili nezavisni od države.

Nakon rata prvo su se pojavile američke organizacije (a mnoge od njih bile su čisto antikomunističke), te su američke feministice dolazile u Evropu u velikim brojevima da žene podučavaju feminizmu. One su imale pravo na tri slobodne sedmice nakon poroda te su o pravima žena govorile ženama koje su imale između jedne i četiri godine plaćenog odsustva za svako dijete... U Jugoslaviji, kao da feminizam nikada ranije nije postojao, feministice su prihvatile ovaj brutalni kolonijalni stav bez uvrede jer je njihov opstanak zavisio od toga. Knjige Judith Butler prevedene su na sve jezike u Jugoslaviji i to je bio jasan znak prihvatanja novog okvira, a bogata tradicija teorije feminizma u Jugoslaviji u potpunosti je izbrisana. EU je zakasnila s prepoznavanjem karakteristika postsocijalističkih zemalja,

a naročito velikih razlika između zemalja koje su bile pod sovjetskom kontrolom i jugoslavenskog socijalizma. Rosi Braidotti je prva istaknuta feministica koja je predstavila ovu temu i napravila mjesto za feministice iz ovih područja u projektima EU te za njihovo jednako učešće na konferencijama i u publikacijama. Sistemi razmjene u EU (Socrates, Erasmus) dali su velik doprinos novom procvatu rodnih studija i istraživanja kroz postepeno uvođenje postsocijalističkih država u EU.

Sve to se čini kao sretan kraj i na mnogo načina to i jeste sretan kraj, barem kada je riječ o nižem akademskom nivou. Na višim nivoima situacija se čini sve tmurnijom:

„Nacionalne akademije imaju izuzetno nizak broj žena, slika žena u masovnim medijima je negativna ili bezvrijedna, žene su predstavljene, ali se ne uzimaju zaozbiljno... Nakon pada Berlinskog zida i nakon rata u Jugoslaviji postojala je općenita tendencija optuživanja žena za komunističku vladavinu.“

Od najupečatljivijih u bivšoj Istočnoj Njemačkoj do Srbije, mnogi intelektualci su razvili ovu vrstu narativa. Komunizam je bio taj koji je uništio tradicionalnu srpsku porodicu, naročito kroz slobodu koja je data ženama. Žene su prigrlile komunizam jer im je dao nova prava. Žene su spavale s komunistima i samim tim rađale komunističku populaciju... i još mnogo toga. Poslijeratni period smatrao se otvorenom teritorijom za „lov na žene“ i izvršenje osvete na njima. U toku rata odvijalo se poznato suđenje protiv sedam hrvatskih „vještica“, spisateljica i novinarki, koje nisu pokazale dovoljno patriotska osjećanja. Slična „čistka“ na nešto nižem nivou vršila se svuda na postsocijalističkoj i postjugoslovenskoj teritoriji.

Ta vremena brutalne osvete nad ženama sada su prošlost. Međutim, zadržani su mnogi oblici nevidljivosti žena uprkos kulturnom prilagođavanju standardima EU, političkoj korektnosti i finansijskoj protuvrijednosti ovih oblika ponašanja. Vodeći zagovornici nevidljivosti žena su vjerske institucije koje djelomično finansira država i koje su oslobođene plaćanja poreza u cijeloj regiji. Hijerarhija u strankama sprečava pobunu žena i kao prihvatljive

predstavnice nudi žene koje u potpunosti zavise od stranke. Posljednji slučaj takve političke igre je premijerka Srbije, lezbijka, koja ispunjava sve diktatorske želje svoga gazde – predsjednika Aleksandra Vučića. Ova vrsta *vidljive nevidljivosti* karakteristika je svih političkih stranaka u regiji. Ona daje i stereotip da su žene sklone manipulaciji, korupciji i da su nestalne kada je riječ o politici i uvjerenju – jednostavno, slabe kao i uvijek. Društveni mediji, poslije javnih tračerskih medija, predstavljaju najniži nivo na kojem se žene ismijavaju, napadaju, ponižavaju i stigmatiziraju. Uspješna žena je samo žena s novcem, ali ona je bezvrijedna ako nije majka.

Osnova ovog nazadnog položaja žena u regiji nije samo jedna. Važna komponenta je nacionalistički narativ koji je pojednostavljen i primitivan te zavisi od niza laži koje su donekle povezane s folklorom i usmenom tradicijom. Opći okret ka desnoj orijentaciji predstavlja prilagođavanje nekim politikama EU te američkom finansiranju za vrijeme rata. Ovi kanali su kroz pojam „tranzicija“ željeli osigurati vladavinu desnice u postsocijalističkim zemljama i zauvijek ukloniti socijalističke ideje. U drugim stvarima, to je normalna politička orijentacija u EU.

„Veoma teška tranzicija stvarnog života u regiji nametnula je brutalna društvena pravila, a većina nezaposlenog, osiromašenog stanovništva isključenog iz društva bile su žene.“

Među restrikcijama i dobrovoljnoj samocenzuri kod feministica u regiji, što je bilo neophodno za opstanak, ovo opće pravilo uzrokovalo je slabljenje kritičkog razmišljanja, teoretiziranja i, nažalost, izražavanja takvih pogleda... Ovaj „prilagodljivi“ nedostatak kritike odgovoran je i za samoodricanje koje je primjetno u smislu zaboravljanja naprednog jugoslovenskog feminizma kasnih osamdesetih godina. Stoga, zadatak koji feministice i specijalisti za pitanje roda u regiji moraju ispuniti je ponovno iščitavanje prošlosti feminizma, koje je započeto 2011. godine na konferenciji u Zagrebu koja se odnosila na ovu temu, te kasnijih publikacija. ■■■

Osvajanje prostora slobode: neverending story?

Slavenka Drakulić

Mnogo toga se promijenilo u posljednja dva desetljeća u društvima bivše Jugoslavije. Promijenio se politički i ekonomski sistem, ali ne i mentalitet ljudi, pogotovo kad je riječ o ženama. Uprkos zakonima o ravnopravnosti žena naslijeđenim iz socijalizma, patrijarhalni odnos prema ženama kao da je ojačao. Tome su u prvom redu razlog nacionalizam i utjecaj crkve.

Mlade generacije žena odrasle su u društvu u kojem postoji privid da su svi ženski problem riješeni. Ne zbunjuju ih ni činjenice da su većina nezaposlenih mladih žene, da se manje zapošljavaju i prve gube posao, da su prisiljene potpisivati tajne ugovore u kojima ih poslodavac obavezuje da određeni broj godina neće roditi, da su porodiljne naknade niske, a jaslice skupe, nema ih dovoljno, kao ni vrtića itd.

Za njih je ovo vrijeme postfeminizma i većina njih vjeruje da je patrijarhat – passé. Postavlja se pitanje da li i koliko su svjesne što im spremaju nacionalističke države, crkve i konzervativne udruge?

Možda se na sljedećim primjerima najbolje vidi što se od žena očekuje i želi: na odbijanju shvaćanja i namjerno krivim interpretacijama odnosa roda i spola, što se pokazalo u vrijeme protesta oko potpisivanje Istanbulske konvencije, zatim na kontroverzama oko slobode pobačaja i diskusijama oko toga, kao i kroz najnoviji fenomen demografskih promjena, odnosno rastuće neravnoteže između iseljavanja, povećanog mortaliteta i smanjenog nataliteta, tj. depopulaciji.

Kampanju oko Istanbulske konvencije o pravima žena 2018. u Hrvatskoj je pratilo niz predrasuda koje su širile civilne udruge katoličke provenijencije, na primjer ona da je to učenje djece da mogu mijenjati spol, pa se više neće znati tko je muško, a tko žensko i slično. Ipak, nitko se od političara nije potrudio (ili usudio?) pojasniti da je rod, za razliku od spola, društveno oblikovana uloga. Jer, društvo u kojem čovjek živi, dakle povijest, kultura, tradicija, običaji, navike, religija – određuje ulogu spolova. Radi se o dodijeljenim im rodnim ulogama koje su „društveno konstruirane uloge, ponašanja, aktivnosti i svojstva koje pojedino društvo smatra primjerenim za žene i muškarce“, kako stoji u Konvenciji.

Slavenka Drakulić poznata je hrvatska autorica čiji su članci, eseji i knjige prevedeni na mnoge jezike. U inostranstvu je najpoznatija po knjizi eseja o komunizmu *Kako smo preživjeli komunizam i pritom se smijali te o ratnim zločincima u ratovima koji su prouzročili raspad Jugoslavije.*

U tradicionalnom i patrijarhalnom društvu pod velikim utjecajem katolicizma, kakvo je postalo naše, u fokusu nije pojedinac nego obitelj. U njemu je ženskom spolu namijenjena rodna uloga prvenstveno majke, a očevima rodna uloga hranitelja obitelji. Međutim, rodne se uloge za oba spola mijenjaju. Ranije u povijesti muškarci su mogli raspolagati ženama i djecom kao vlasništvom, a prije stotinu godina žene su tek mogle sanjati o pravima koja ih danas čine ravnopravnima. Jednako tako, one se uče. Prije svega u obitelji, a zatim u društvu. Rodnu ideologiju, recimo, Crkva propovijeda a da mnogi vjernici i ne znaju da se radi upravo o tome. Dovoljno je osluhnuti svećeničke propovijedi, o biskupima da i ne govorimo. Kako čitamo u medijima, evo što je, na primjer, o ulozi žene odnosno emancipaciji 1955. napisao **Alojzije Stepinac, kardinal u doba fašističke Nezavisne Države Hrvatske:** *Zanimljivo je, kako je Sotona dobro uočio silno važnu ulogu žene, te ju pod parolom lažne emancipacije rabi za svoje svrhe kao nikada do sada u povijesti čovječanstva.* Danas su u sličnim interpretacijama žene, sotona, emancipacija, a nesumnjivo i rodna ideologija povezani zajedno u borbi protiv tradicionalnih kršćanskih vrijednosti, obitelji, a pogotovo hrvatske nacije. *Obrazac ove rodne ideologije je očit, žena treba ostati podčinjena muškarcu u svakom smislu.*

U demokraciji Crkva ima pravo propovijedati – širiti svoju vjeru i svoju rodnu ideologiju, pa makar i glasno i agresivno. Ne čini to, doduše, samo u crkvi, nego i u državnim medijima, ali i u državnim školama. Nažalost, ni te škole nisu bolje, makar su sekularne: kad je riječ o rodnoj ideologiji, njihovi udžbenici propovijedaju iste stereotipne rodne uloge. U dvjema institucijama koje imaju ključni utjecaj na odgoj promovira se isto.

Građani ne mogu zaštititi ni svoju djecu ni sebe od konzervativne rodne ideologije koju im na velika politička i mala školska vrata nameće Crkva, naprosto zato jer je u poziciji da to učini. To Istanbulska konvencija svojim mjerama ne može ugroziti niti promijeniti. Može pomoći zaštititi žrtve i progonu počinitelja. Ali vrijednosti, pogotovo one koje se odnose na rodnu ulogu žene, sporo se mijenjaju i ne uvijek nabolje.

U državama nastalim nakon raspada Jugoslavije u kojima vlada nacionalistička ideologija sloboda izbora rađanja odnosno pobačaja osjetljivo je pitanje. Ipak, žene, kojih se to prvenstveno tiče, kao da spavaju, uvjerenе kako netko za to zadužen i plaćen vodi računa da to njihovo pravo bude poštovano. A dešava se upravo suprotno, jer čini se da nikoga za to nije puno briga, pa čak ni same žene.

Svakih par mjeseci u hrvatskim se medijima pojavi alarmantna vijest kako sve više javnih bolnica odbija izvršiti pobačaj, a sve veći broj ginekologa koristi mogućnost prigovora savjesti. Tako je pred koju godinu osvanuo i slučaj bolnice KB Sveti Duh u Zagrebu, u kojoj su svi ginekolozi potpisali da ne žele raditi pobačaje. Ovo je peta bolnica u državi, pored onih u Kninu, Vinkovcima, Našicama i Požegi, koje plaćaju porezni obveznici, pa dakle i žene kojima bi oni trebali stajati na usluzi. To znači da su žene prisiljene ići u drugu bolnicu ili čak drugu županiju. Drugim riječima, ostavljene su na milost i nemilost pojedinih bolnica i ravnatelja. Ako, naime, jedan ravnatelj odluči da u njegovoj bolnici pobačaja nema – onda ih neće biti. *Prigovor savjesti zapravo pripada u političku sferu u kojoj caruje hipokrizija.* Javno će se dakle takav ginekolog, da bi pokazao kako je na 'pravoj' strani, ovim potezom uspješno dodvoriti konzervativnim krugovima i crkvenoj hijerarhiji, dok će možda u privatnoj ordinaciji mirno ubirati novac za isti zahvat. Žene koje imaju novaca uvijek će naći rješenje. One koje ovise o javnim ustanovama naći će se u situaciji da rode neželjeno dijete ili traže drugu bolnicu. Ili će napraviti pobačaj u opasnim uvjetima s mogućim teškim posljedicama. I još će se zdravstveno osoblje prema njima ponašati kao da im pobačaj nije tek krajnji izlaz.

Hrvatska već godinama ide upravo u pravcu puzeće zabrane pobačaja. Živimo u formalno sekularnoj državi, ali Katolička crkva ima veliki utjecaj na javne institucije. I baš kao i u slučaju odgoja u školama, Crkva ima pravo propovijedati svoju dogmu, ali nema je pravo nametati državnim institucijama. No, nijedna se vlast do sada nije oštro suprotstavila njenom utjecaju, radije je zažmirila i dalje žmiri na izigravanje zakona.

K tome, danas politička klima, tj. rast nacionalizma i desnice u EU pogoduje sužavanju prava žena. Tako je EU parlament odbacio rezoluciju o reproduktivnom pravu žena, koja je uključivala i preporuku da pobačaj treba biti legalan, siguran i dostupan svima u javnozdravstvenom sustavu zemalja članica. Sada o tome odlučuje svaka pojedina država.

A u tom odlučivanju naravno da je moguć korak nazad. Tako je u Poljskoj, na primjer, u kojoj je pobačaj na zahtjev od 1956. bio dozvoljen, nakon prelaska na demokraciju zabranjen. Jer država i nacionalistička ideologija vole svajatati žensko tijelo kao stroj za reprodukciju nacije. *Situacija sa ženskim pravom na pobačaj je preopasna da bi se njome bavili svi drugi osim samih žena. Ali, usprkos vladavini konzervativnih vrijednosti, vidi se porast aktivizma civilnih organizacija u Hrvatskoj (#spasime), posebno angažiranih oko teme nasilja u obitelji.*

Demografski problemi bivših socijalističkih zemalja su veliki. U jednom govoru o stanju nacije mađarski premijer Viktor Orbán dio govora posvetio je mjerama za poboljšanje demografske slike Mađarske. Zanimljivo je da je predložene mjere izravno povezao s antiimigracijskom politikom: *Sve manje i manje djece rađa se u Europi. Zapad misli da je imigracija odgovor na tu prijetnju. Svako dijete koje nedostaje trebalo bi nadomjestiti drugim koje stiže s Istoka i tada će brojevi biti u redu. Ali nama ne trebaju brojevi. Trebaju nam mađarska djeca,* rekao je Orbán i predložio više mjera, od povoljnih kredita za stan i automobile do osiguranih jaslaca za svu djecu. Žene koje rode četvero djece

cijeli život će biti oslobođene poreza. *Jer u ovakvom programu demografske obnove upravo bi žene trebale ponijeti teret obnove nacije,* ali bi zauzvrat dobile status heroína, žrtava na oltaru domovine. Naravno da je druga strana ovih pomalo očajničkih mjera svodenje žene na inkubator, zatvaranje u kuću (i oslobađanje radnih mjesta), što više nije lako postići.

Ako država želi da žene rađaju više, onda to mora moći platiti. Novi popis mjera je ustvari popis želja. Razlika između Hrvatske i Mađarske je u tome da oni imaju veći gospodarski rast, tako da možda i mogu ostvariti neke mjere. To Hrvatska ne može čak i kada bi se u Zagrebu prestale graditi fontane, popravljati stadioni i ulagati u slične megalomanske projekte. No, hoće li novih 110 mjera utjecati na promjenu situacije? Jedan hrvatski portal koji je proveo anketu među čitateljima dobio je ovakav odgovor: 85 posto čitatelja uvjereni su da neće, vjerojatno svjesni da će većina mjera ionako ostati mrtvo slovo na papiru. Ma kako bile dobre, same pronatalitetne mjere bez gospodarskog rasta nikako nisu dovoljne da bi mlade uvjerile da imaju više djece ili ih zadržale u zemlji. Paradoks je ove situacije da su nacionalističke vlade koje liju gorke suze upravo te koje stvaraju uvjete iseljavanja. Orbánove mjere, usmjerene očuvanju nacije, čine ga idealom svih istočnoeuropskih nacionalista. Uz to se predstavlja i kao branitelj kršćanskih vrijednosti pred najezdom muslimana, u čemu mu je Bruxelles, kao „utvrda novog internacionalizma“ glavni neprijatelj.

Orbán ne nudi povoljne mjere samo u ime domoljublja, već kao i svaki drugi političar zauzvrat očekuje glasove. On i njemu slični ne skrivaju da im je cilj dobiti što više mjesta u parlamentu, a onda iznutra pokušati rušiti sistem glasajući za rješenja koja slabe Uniju, a jačaju nacionalnu državu. Desnica je dobro svladala lekciju i zna kako demokratskim metodama postići antidemokratske ciljeve. No snaga populizma je upravo u apeliranju na osjećaje nesigurnosti i straha – na koje se kao odgovor nudi dostojanstvo i ponos. Naime, zatvaranje u etnički što čišću državu nemoguće je provesti, osim ako se ne postavi žilet-ograda i na izlasku, a ne samo ulasku u zemlju.

Ženska prava - „Women's Rights“
Foto: Marc Nozell –
CC-BY-2.0

Demografija je inače slaba točka nacionalističkih projekata obnove nacije u Istočnoj Europi. Nakon ulaska u EU te zemlje, na čelu s Rumunjskom, imaju najveću emigraciju u druge zemlje članice. Naročiti je problem novi fenomen *brain drain*, tj. izvoz mozgova ili znanja i stručnosti. Takvih je iseljenika radne dobi među iseljenima više od 30 posto, a Hrvatska je u samom vrhu, s tim da se depopulacija u manjoj zemlji još više osjeti u svakom segmentu života .

Premda u većini zemalja istočne Europe, pa dakle i Balkana, žene žive s „naslijeđenom emancipacijom“, bitka za ženska prava nikada nije niti može biti završena.

Žene drže ključ reprodukcije i zbog toga njihovo tijelo ne pripada samo njima. Ono je područje borbe svake vlasti koja želi odrediti granice ženske slobode odlučivanja. Naravno da je u razvijenoj demokraciji to daleko teže nego ondje gdje prevladava ostatak socijalističkog mentaliteta i nepovjerenja u demokratske institucije vlasti, kao i u doseg vlastitog djelovanja. Ipak, za žene je najvažnije spoznati da je korak nazad u njihovim pravima uvijek moguć. ■■

Utjecaj pandemije COVID-a 19 na žene na Zapadnom Balkanu

Marija Bashevka

Izbijanjem pandemije koronavirusa krajem 2019. godine zemlje u cijelom svijetu suočile su se s globalnim izazovom u smislu upravljanja zdravstvenom krizom koja se brzo razvijala u društvenu, ekonomsku i humanitarnu krizu. Zemlje sa slabim institucionalnim kapacitetima, sistemima javnog zdravstva s nedovoljno osoblja i slabim sistemima socijalne zaštite, uz rasprostranjeno siromaštvo i nejednakost, zemlje su u kojima se očekuje da ukupni utjecaj krize uzrokovane pandemijom bude najrazorniji.

„Ova pandemija, kao i druge krize ranije, u postkonfliktnim i posttranzicijskim zemljama regije Zapadnog Balkana, još jednom pojačati već postojeće nejednake odnose moći i strukturne nejednakosti, povećati negativne posljedice za najranjivije kategorije te povećati uznemirujuću rodnu nejednakost i neželjene posljedice za žene u regiji“.

„U prva dva mjeseca ove krize otkriveno je da su se rodna perspektiva i prava žena još jednom izgubili među 'hitnijim' pitanjima koja politički čelnici svakodnevno prioritiziraju.“

U zemljama Zapadnog Balkana, gdje su pretežno muškarci na najvišim političkim i ekonomskim pozicijama moći, rodna perspektiva i stručnost žena obično nedostaju u okviru upravljanja krizama i procesu donošenja odluka. Ovo se odrazilo na krizu u smislu nedostatka rodno osjetljivih strategija za pružanje odgovora na krizu, što je rezultiralo ograničenim pristupom ključnim zdravstvenim uslugama, osim usluga za liječenje COVID-a 19 (kao što su zdravstvene usluge povezane sa spolnim i reproduktivnim zdravljem), nedovoljnom društvenom i ekonomskom podrškom, nedostatkom sveobuhvatnih kriznih planova u cilju rješavanja problema povećanog nasilja nad ženama i nasilja u porodici, kao i nedostatkom podataka podijeljenih po spolu koji su važni za informirano donošenje odluka.

Organizacije civilnog društva za prava žena u regiji pružile su podršku i preporuke institucijama, mobilizirale su vlastite resurse za pružanje humanitarne podrške i neophodnih usluga za vrijeme pandemije usmjerenih na žene i zajednice, s fokusom na najranjivije i najmarginaliziranije. Međutim, uprkos ključnoj ulozi vlada u regiji u okviru pružanja podrške ženama sada i u periodu poslije krize ipak nedostaje značajnija inkluzija, učešće i redovne konsultacije vlade o mjerama i strategijama upravljanja krizom s organizacijama civilnog društva za prava žena.

Marija Baševska je predsjednica istraživačkog centra Reactor - Research in Action, koji petnaest godina radi na polju rodne ravnopravnosti, sa sjedištem u Skoplju, Sjeverna Makedonija. Magistrirala je ekonomiju (Univerzitet Tor Vergata, Rim, Italija), a diplomirala je (s iznimnim uspjehom) u okviru programa Rod i razvoj na Institutu za razvojne studije Univerziteta u Sussexu (Ujedinjeno Kraljevstvo). Marija ima više od jedanaest godina iskustva u oblasti istraživanja, analize politika, zagovaranja, podučavanja te u organizacijama civilnog društva. Stručnjak je za interdisciplinarno društveno istraživanje s posebnim fokusom na rod, razvoj i ekonomiju, a njen najnoviji rad uključuje projekte o rodu i tržištima rada, neplaćenom pružanju skrbi, unošenje rodne perspektive u proces pristupanja EU, upravljanje i učešće.

U ovom članku analizira se utjecaj krize uzrokovane pandemijom na žene u regiji Zapadnog Balkana u skladu s postojećim početnim i još uvijek oskudnim rezultatima istraživanja, izvještajima i dostupnom zvaničnom statistikom. Poseban fokus se stavlja na ekonomiju, radnička prava, neplaćeno pružanje skrbi te na nasilje nad ženama i nasilje u porodici. Uzimaju se u obzir posebne karakteristike konteksta u svakoj zemlji Zapadnog Balkana, a žene se ne posmatraju kao homogena grupa. Cilj je rasvijetliti rodni aspekt krize uzrokovane pandemijom koji se u regiji često previda i, na osnovu rezultata i saznanja s terena, pružiti pregled preživljene stvarnosti žena u vrijeme pandemije, ali i izvan nje.

Plaćeni i neplaćeni rad za vrijeme krize uzrokovane pandemijom

Zemlje u regiji Zapadnog Balkana suočile su se s ekonomskim utjecajem krize uzrokovane pandemijom uz već značajnu rodnu nejednakost u sferi ekonomije. U poređenju s muškarcima, žene u ovoj regiji imaju niže stope formalne zaposlenosti, više rade na neformalnim i manje sigurnim poslovima, suočavaju se s rodno utemeljenom diskriminacijom na radnom mjestu, u prosjeku zarađuju manje, štede manje i imaju niže (ako ikakve) penzije, te se, stoga, u prosjeku suočavaju s većim rizikom od siromaštva i marginalizacije tokom cijelog života (EP 2019). Ako rade, obično su angažirane u osnovnim ali manje plaćenim sektorima i industrijama, kao što su socijalni rad, zdravstvo, obrazovanje i pružanje skrbi, u turizmu, ugostiteljstvu, maloprodaji, prodaji te u proizvodnoj industriji (npr. tekstilnoj industriji). Kriza uzrokovana pandemijom imala je značajan utjecaj na sve ove sektore i industrije zbog preventivnih mjera uvedenih u većini zemalja svijeta, kao što su izolacija, distanciranje i zaključavanje (ILO 2020; UN 2020).

Uzimajući u obzir stvarnost žena u regiji u pretpandemijskom kontekstu, najnoviji dokazi o utjecaju pandemije koronavirusa ukazuju na to da su žene u značajno većoj mjeri izložene negativnim ekonomskim posljedicama uzrokovanim krizom, a naročito ranjive i marginalizirane žene. Nedavno provedeno istraživanje u Srbiji pokazuje da su žene izložene većem riziku od negativnog utjecaja krize u smislu

njihovog zdravlja i osiguranja sredstava za život (SeConS, Friedrich Ebert Stiftung, 2020). Situacija u Bosni i Hercegovini je slična. Žene su prezastupljene u sektorima i industrijama koje su najteže pogođene krizom, poput ugostiteljstva, prodaje, usluga njege, maloprodaje, proizvodnje itd. (Basic 2020). Nedavne procjene u Sjevernoj Makedoniji pokazuju da 44 posto zaposlenih žena radi u pogođenim privrednim sektorima i industrijama koje se suočavaju s ekonomskom i socijalnom nesigurnošću, povećanim rizikom od gubitka posla i sredstava za život (Reaktor 2020). Na Kosovu 30 posto žena radi u privatnom sektoru bez ugovora o radu, u nesigurnim uvjetima, izložene kršenju prava i otpuštanju tokom krize, kao i bez ikakvih naknada za socijalno osiguranje (KWN 2020). Nadalje, veliki broj žena radi u industrijama i sektorima koji se smatraju ključnim za vrijeme krize, poput zdravstva, proizvodnje i proizvodnje hrane, prodaje hrane i osnovnih proizvoda, apoteka, čistionica drugih. Najnoviji zvanični podaci iz Sjeverne Makedonije pokazuju da 30 posto zaposlenih žena radi u ovim sektorima i industrijama, u poređenju sa 16 posto muškaraca (Reaktor 2020). Štaviše, 74 posto zaposlenih radnika u zdravstvenom sektoru u ovoj zemlji su žene iako je prosječna plata žena zdravstvenih radnica 40 posto niža od plate muškaraca sa istim stepenom stručnosti. U Srbiji, nedavni rezultati istraživanja pokazuju da žene čine 86 posto zaposlenih „na prvoj liniji“, odnosno u ključnim sektorima i industrijama (zdravstvo, prodaja, održavanje higijene itd.) (SeConS, Friedrich Ebert Stiftung 2020). Svi ovi radnici na prvim linijama tokom krize uzrokovane pandemijom suočavaju se s većim rizikom od zaražavanja virusom, rizikuju zdravlje

*Ulična akcija protiv nasilja nad ženama
Foto: Bárbara Boyero
flickr - CC-BY-NC-ND-2.0*

svojih porodica i pod velikim pritiskom obavljaju svoj posao u nezapamćenim okolnostima.

Nedavni izvještaji organizacija civilnog društva za prava žena u regiji ukazuju na niz kršenja radnih prava s jasnim aspektima diskriminacije na osnovu spola u nekim od bitnih sektora i industrija, posebno u proizvodnoj industriji (Regionalna koalicija organizacija civilnog društva za prava žena na Zapadnom Balkanu 2020). Naime, pored prekršaja visokog rizika u vezi s obaveznim preventivnim mjerama, prijevozom i opremom (maske, rukavice, udaljenost, dezinficijensi itd.), postoje i nezakoniti raskidi ili neprodužavanje ugovora trudnicama (jedan od najupornijih kršenja čak i prije krize), otkazivanje kratkoročnih ugovora i prisilno potpisivanje „blanco“ ugovora koji se mogu raskinuti bez prethodne najave u bilo koje vrijeme, dok radnici gube pravo na socijalna davanja. Osim toga, postoje slučajevi raskida ugovora žena koje ne mogu doći na svoje radno mjesto zbog ograničenog javnog prijevoza te kršenja vladinih kriznih mjera uvedenih radi pružanja podrške roditeljima koji rade – npr. mogućnost da jedan zaposleni roditelj tokom krize uzme plaćeno odsustvo radi brige o djeci/djetetu mlađem od deset godina (Reaktor 2020). Ova krizna mjera uvedena u Sjevernoj Makedoniji navodno je bila jedna od najviše kršenih mjera u za vrijeme krize i pogadala je žene nesrazmjerno više nego muškarce s obzirom na to da žene čine većinu jednoroditeljskih porodica i da imaju primarnu ulogu odgajateljica djece zbog tradicionalnih rodnih uloga u društvima.

Za zaposlene žene s porodicama, a koje su imale sreću da su zdrave, još uvijek imaju posao i rade na daljinu od kuće, zatvaranje škola, vrtića i mjere preventivnog distanciranja rezultirale su značajnim povećanjem neplaćenog pružanja skrbi. Čak i prije pandemije, zemlje u regiji Zapadnog Balkana suočavale su se sa značajnim rodnim razlikama kada je riječ o neplaćenom pružanju skrbi. Zbog prevladavajućih tradicionalnih rodnih normi žene u tim zemljama preuzimaju većinu kućanskih poslova i odgovornosti vezanih za brigu o djeci i drugim članovima porodice. Nedavno globalno istraživanje o neplaćenom pružanju skrbi pokazuje da žene pružaju 67 posto ukupne neplaćene skrbi u Srbiji, 72,5 posto u Sjevernoj Makedoniji i do 86 posto u Albaniji (Charmes 2019). U Sjevernoj Makedoniji se procjenjuje

da novčana vrijednost neplaćenog pružanja skrbi od strane žena predstavlja 17,18 posto bruto domaćeg proizvoda (BDP) za 2019. godinu (Reaktor 2020). Ova nevidljiva i službeno neprihvaćena ekonomija skrbi pruža temelj ekonomskim sistemima i ima značajan utjecaj na živote žena, jer utječe na njihovo vrijeme za plaćeni rad i učešće u političkoj, društvenoj i kulturnoj sferi.

„S obzirom na ogromni nesrazmjer u raspodjeli neplaćenog pružanja skrbi u regiji na početku krize uzrokovane pandemijom, žene su se suočile s ozbiljnim izazovom koji se odnosi na prihvatanje povećanog obima kućanskih poslova, preventivne mjere dezinficiranja, brigu o djeci i članovima porodice, pružanje podrške djeci koja se školuju od kuće, a često i na brigu o potrebama članova šire porodice, dok se istovremeno trude da u potpunosti izvršavaju poslovne obaveze. Nadalje, zbog ograničenih kapaciteta zdravstvenih sistema u regiji, prvenstveno usmjerenih na slučajeve oboljelih od COVID-a 19, teret pružanja zdravstvene njege često je bio <eksternaliziran> sa ustanova i zdravstvenih radnika na porodice, čime se dodatna obaveza pružanja (zdravstvene) njege prenosila uglavnom na žene kao primarne njegovateljice.“

Mjere vlada u regiji u okviru pružanja odgovora na krizu pokazuju nedostatak rodne perspektive, a većina ekonomskih posljedica po žene uopće se ne rješava.

Rodno utemeljeno nasilje i nasilje u porodici za vrijeme krize uzrokovane COVID-om 19

Nasilje nad ženama i djevojčicama i nasilje u porodici problemi su koje se nedovoljno prijavljuje u cijelom svijetu. Ovo posebno važi za zemlje i regije poput zemalja Zapadnog Balkana, s historijom nedavnih sukoba i ratova, gdje još uvijek prevladavaju tradicionalne rodne norme, sa slabim, nefunkcionalnim ili nepostojećim institucionalnim i zaštitnim mehanizmima odgovora, neprestanom stigmatizacijom i dvostrukom viktimizacijom žena i djece žrtava nasilja. Najnoviji dostupni podaci za regiju Zapadnog Balkana prije krize uzrokovane pandemijom COVID-a 19

pokazuju da je 70 posto žena od svoje 15. godine doživjelo neki oblik partnerskog ili nepartnerskog nasilja, dok je 23 posto žena doživjelo fizičko i/ili seksualno nasilje od partnera (OSCE 2019). Uz već alarmantne nivoe (ili epidemijske razmjere) nasilja nad ženama i djevojkama u regiji, očekivalo se dodatno povećanje nasilja u porodici tokom krize uzrokovane pandemijom COVID-a 19, a na osnovu sličnih prošlih situacija i izvještaja iz regija u Kini koje su među prvima bile pogođene virusom, gdje se broj prijavljenih slučajeva nasilja u porodici utrostručio u odnosu na prethodnu godinu (WHO 2020).

Nasilje u porodici javlja se u različitim oblicima, od psihološkog nasilja, seksualnog nasilja, ekonomskog nasilja (ograničavanje ženama i djeci pristupa osnovnim resursima i sredstvima za život), rizičnog ponašanja i nedostatka higijene tokom pandemije, izazivanja stresa i dodatne opasnosti od infekcije, do fizičkog nasilja i femicida. Najugroženije su ekonomski ovisne, marginalizirane žene koje žive u socioekonomskoj oskudici. Priroda preventivnih mjera koje se poduzimaju u toku pandemijske krize uzrokuje dodatno pogoršanje nasilja koje žrtve doživljavaju u svojim domovima, dok su za vrijeme dugotrajnog policijskog sata zatvorene i u izolaciji s počiniocima (najčešće partnerima, muževima ili drugim muškim članovima porodice). Ove specifične okolnosti isključuju žrtve nasilja iz mreže podrške (prijatelji, rodbina), s ograničenim ili nikakvim pristupom skloništima, kriznim centrima, centrima za socijalni rad ili bolnicama, te im još više otežavaju pristup pomoći i mogućnost prijave nasilja policiji i drugim nadležnim vlastima.

Od početka krize uzrokovane pandemijom u regiji (početak marta 2020. godine) organizacije civilnog društva koje se bave pravima žena i ravnopravnosti spolova alarmirali su¹ nadležne državne institucije, međunarodne organizacije i javnost o očekivanom porastu nasilja u porodici tokom pandemije i potrebi za hitnom reakcijom nadležnih organa.

„Iako su službeni podaci i detaljni izvještaji iz regije još uvijek oskudni, početni izvještaji organizacija civilnog društva za prava žena, SOS linija i pružalaca usluga za žrtve rodno utemeljenog nasilja i nasilja u porodici u regiji pokazuju porast zahtjeva za pomoć i podršku od strane žrtava u većini zemalja regije.”²

Nadalje, slično situaciji u drugim zemljama u Evropi³, od početka krize uzrokovane pandemijom zabilježen je porast broja femicida, mediji su u posljednja dva mjeseca u regiji Zapadnog Balkana već izvještavali o nekoliko slučajeva femicida.⁴ Iako se pružaoci usluga organizacija civilnog društva za prava žena u regiji prilagođavaju kako bi bili što funkcionalniji u vrijeme krize te preživjelima i njihovoj djeci pružili utočište, psihosocijalnu podršku, pravne i druge potrebne usluge, izvještaji iz regije pokazuju da im za daljnje obrazovanje djece nedostaje stručno osoblje, dovoljno prostora za distanciranje, izolacijska i zaštitna oprema (maske, sredstva za dezinfekciju, dezinficijensi itd.) i elektronska oprema (računari, televizori, tableti). Izvještaji iz Bosne i Hercegovine pokazuju da neka skloništa pružaju dio usluga (psihosocijalnu podršku, pravnu pomoć, savjetovanje) na daljinu, gdje je to moguće, koristeći se tehnologijom. Međutim, važne aktivnosti informiranja se obustavljaju zbog nedostatka osoblja i posebnih alata i zdravstvenih protokola za rad tokom ove pandemije (UN Women 2020). U međuvremenu, potreba za sigurnim kućama u zemlji raste, finansijska sredstva su vrlo ograničena, a vlada još nije pružila podršku za ove usluge tokom krize uzrokovane pandemijom.

Za razliku od izvještaja o radu na terenu (organizacije civilnog društva za prava žena, službe, skloništa, SOS linije), prvi službeni izvještaji nadležnih tijela u zemljama Zapadnog Balkana često pokazuju smanjenje ili sličan broj prijavljenih slučajeva nasilja u porodici u odnosu na izvještaje iz 2019. godine (npr. u Albaniji, Sjevernoj Makedoniji, Crnoj Gori; Vijeće Evrope 2020). U određenoj mjeri ovo je očekivani ishod s obzirom na posebno ograničavajuće okolnosti u aktuelnoj krizi, kontinuirano nedovoljno prijavljivanje nasilja nad ženama i nasilja u porodici, kao i nedostatak povjerenja u nadležne organe (poput policije) te kapacitete i efikasnost institucionalnih mehanizama za zaštitu žrtava nasilja u porodici. Većina državnih vlasti u regiji usmjerila se na podizanje svijesti o nasilju nad ženama i nasilju u porodici tokom krize uzrokovane pandemijom, dajući smjernice i informacije o načinu prijavljivanja, dostupnim SOS linijama, državnim službama i dostupnim službama koje vode organizacije civilnog društva za prava žena, što je pozitivan korak s obzirom na raniji nemar i nedostatak

bilo kakve rodne perspektive u kriznim situacijama. Međutim, daleko od toga da je ova reakcija dovoljna, jer u nekim zemljama u regiji (poput npr. Sjeverne Makedonije), ove aktivnosti prate paralelne intervencije u smanjenju državnog budžeta i restrukturiranju sredstava za organizacije civilnog društva, što bi moglo utjecati na trenutnu i postkriznu održivost ovih osnovnih usluga za žrtve nasilja i nasilja u porodici.⁵ Podizanje svijesti za vrijeme krize usmjerenim kampanjama je važno. Međutim, ono što je za vlade u regiji ključno sada i u narednom periodu je dati prioritet prevenciji i zaštiti od nasilja nad ženama i svih oblika rodno zasnovanog nasilja, uključujući nasilje u porodici, osigurati poštivanje i provedbu ratificiranih konvencija i nacionalnog zakonodavstva prevedenog u funkcionalne mehanizme zaštite žrtava, te dodijeliti finansijska sredstva i tehničku podršku postojećim, novim i specijaliziranim službama koje vode organizacije civilnog društva, a koje se bave problemom nasilja nad ženama i nasilja u porodici. Kriza uzrokovana pandemijom i potrebne mjere izolacije nisu glavni uzrok sve veće učestalosti nasilja u porodici, ali predstavljaju dodatni faktor koji povećava rizik od nasilja u kontekstu već uznemirujućeg nivoa rodno zasnovanog nasilja i nasilja u porodici u regiji. Organizacije za prava žena već su naglasile da je potreba za stalnom podrškom žrtvama ključna tokom krize, kao i u predstojećem periodu oporavka.

Napredovanje

Ova kriza je ponovo pokazala da *ad hoc*, kratkotrajne humanitarne intervencije, koliko god bile korisne, nikada ne mogu zamijeniti dugoročna, strateška, predana ulaganja u izgradnju društvenih i rodno ravnopravnih društava.

„Poništavanje skromnog napretka postignutog u prošlosti u ovoj regiji nije opcija, pa je stoga u narednom periodu od ključne važnosti rodno osjetljivo kreiranje politika i pružanje podrške radu aktivistica i organizacija civilnog društva koje se bave pravima žena i rodnom ravnopravnosti. Ova kriza nas je još jednom podsjetila zašto je feministička perspektiva toliko važna za pružanje odgovora na krizu i zašto je od ključne važnosti ulagati u javno zdravstvo, društvenu infrastrukturu, pružanje skrbi, prevenciju i zaštitu od nasilja i obrazovanje bez rodnih stereotipa i normi, ako naša društva nastoje smanjiti nejednakosti ne samo između žena i muškaraca ili drugih rodnih identiteta već i između žena različitog društvenog i ekonomskog porijekla.“

Sve profesije koje su važne tokom ove krize i dalje će, kao i uvijek, biti važne za naše postojanje. Ono što treba promijeniti je društvena i ekonomska vrijednost koju pripisujemo tim profesijama, a koje uglavnom obavljaju žene. Rodna, socijalna i klimatska pravda ne događaju se same od sebe, te ih zato u narednom periodu moramo postaviti kao najveći politički prioritet vlada kako bi se smanjili rizici od izbijanja pandemije i društveno-ekonomske krize u budućnosti, u kojoj će žene u još većoj mjeri podnositi teškoće razarajućeg utjecaja krize. ■■■

Literatura:

- Bašić, Sanela. 2020. Demokratija i ljudska prava. Pandemija Covid-19: Rodna perspektiva. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung. Dostupno na <https://bit.ly/2YypXuW>.
- Charmes, Jacques. 2019. The Unpaid Care Work and the Labour Market. An Analysis of Time Use Data Based on the Latest World Compilation of Time-use Surveys. International Labour Office – Geneva: ILO, 2019. Dostupno na: <https://bit.ly/3824AoA>.
- Vijeće Evrope. 2020. Promoting and protecting women's rights on national level. Dostupno na: <https://bit.ly/2LihZ6>.
- Duhacek, Dasa, et al. 2019. Women's Rights in Western Balkans. Brussels: European Parliament, FEMM committee. Dostupno na: <https://bit.ly/3bhFlQB>.
- ILO. 2020. ILO Monitor: COVID-19 and the world of work. Second edition. ILO. Dostupno na: <https://bit.ly/35Uol1W>.
- Mreža žena Kosova. 2020. Addressing COVID-19 from a Gender Perspective. Recommendations to the Government of Kosovo. Priština: Mreža žena Kosova. Dostupno na: <https://bit.ly/3bkKqYg>.
- OSCE. 2019. Well-being and safety of women, Main report. Vienna: OSCE Secretariat.
- Reactor-Research in Action. 2020. Платена и неплатена работа, рогово-базурана гуккриминација и работничку праба во време на КОВИД-19. Сконје: Реактор-Истражување во акција. Dostupno na: <https://bit.ly/3ck2naZ>.
- Regional Coalition for Gender Mainstreaming the EU Accession Process. 2020. Open letter to the EU Commissioners Várhelyi and Dali: Need for gender analysis to inform planning and realisation of EU support to Western Balkan countries in response to coronavirus pandemic. Coalition of 253 Western Balkans women's rights civil society organisations. 9. 4. 2020.
- SeConS, Friedrich Ebert Stiftung. 2020. COVID-19 i zaposlenost u Srbiji: uticaj pandemije i mera za njeno sprečavanje na zaposlenost i uslove rada. Dostupno na: <https://bit.ly/2XYFhlm>.
- United Nations. 2020. Policy brief: The Impact of COVID-19 on Women. Dostupno na: <https://bit.ly/3dwxMqF>.
- UN Women. 2020. Women's shelters in Bosnia and Herzegovina fight to keep doors open during the COVID-19 pandemic. Dostupno na: <https://bit.ly/3frUnpE>.
- World Health Organisation. 2020. COVID-19 and violence against women. What the health sector/system can do. WHO. Dostupno na: <https://bit.ly/2Wi7umg>.

1 Nacionalna mreža protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici. <https://bit.ly/2STL6NW>; Mreža žena Kosova. <https://bit.ly/3dCsaE0>; Autonomni ženski centar. <https://bit.ly/2YV85Ms>; Centar za ženska prava. <https://bit.ly/3crV1Cq>.

2 360stepeni. 2020. Убиство во Арачиново, едно лице приведено. 30. 4. 2020. Dostupno na: <https://bit.ly/2Lh2zvN>.

3 Grierson, Jamie. 2020. Domestic abuse killings 'more than double' amid Covid-19 lockdown. The Guardian, 15. 4.

2020. Dostupno na: <https://bit.ly/2Lj72hp>; Neetha, K. 2020. Coronavirus lockdown proving fatal for women in Turkey, after 21 killed in 20 days. Meaww, 13. 4. 2020. Dostupno na: <https://bit.ly/2Lgu202>.

4 Xhorxhina, Bami et al. 2020. Koronavirus i nasilje u porodici: Kad dom nije najsigurnije mesto. Balkan Insight, 21. 4. 2020. Dostupno na: <https://bit.ly/3cpq80L>.

5 Reakcija 73 OCD-a, mreže i platforme. 2020. OCD pozivaju Vladu Republike Sjeverne Makedonije da promijeni odluku o drastičnom smanjenju finansijske podrške za civilno društvo. 18. 4. 2020. Dostupno na: <https://bit.ly/3fJpNsy>.

intervencija

Feminizam: univerzalna panaceja?

Nadežda Čačinović

Koja su moja očekivanja – da feminizam može na neki način djelovati protiv štetnog i rasprostranjenog nacionalizma na Balkanu ili Zapadnom Balkanu? Ili, na drugom nivou, da će borba protiv patrijarhalnih struktura osnažiti izgradnju demokratskog društva u svakoj državi. Općenito govoreći, to su također bili stavovi jugoslovenskih feminističkih inicijativa s kraja sedamdesetih i osamdesetih godina, iako na početku s manje svjesnim naglaskom na antinacionalizmu, čime su se gotovo potpuno zanemarivale već postojeće nacionalne podjele.

Feministički pokret bio je dio civilnog društva. „Civilno društvo“ nije zapravo bila činjenica ili naziv niti opis. To je više bio program ili stanovište koje izlaže neku vrstu zajedničkog djelovanja. Bez ikakvog predznanja o skorom urušavanju čitave strukture „stvarnog postojećeg socijalizma“, mnogi od nas tražili su nove načine političkog djelovanja. Činilo se nemogućim direktno se suočiti s vladajućim snagama, ali tu i tamo moglo se učiniti nešto izvan službenih okvira, i to na neovlašten način, bez službenog pečata, bez legitimiteta. U početku je to podrazumijevalo samo kružoke i rasprave, ali vrlo brzo je došlo do značajnih stvarnih pokušaja izvan postojećih institucija, kao što su SOS telefonske linije, što predstavlja priznanje da nije sve uredu s položajem žena te da su službenici za provedbu zakona skloni posmatrati nasilje u porodici kao privatnu stvar itd.

Ove nove inicijative nisu zanemarile postojeće organizacijske strukture. Vodili su se pregovori, neka vrsta međugre, a zvanični izvori su čak obezbijedili i određena sredstva za finansiranje, i to već

na međunarodnoj konferenciji DRUG-CA u Beogradu 1978. godine. Feministice u cijeloj Jugoslaviji bile su snažno povezane, čak su se koristile postojećim razlikama između republika za premještanje inicijativa (u određeno vrijeme kapital ili vodstvo moglo je biti manje ili više „liberalno“, tj. otvoreno za nove ideje; općenito govoreći, politička moć je sedamdesetih godina prešla iz centralnog rukovodstva u rukovodstvo jugoslovenskih republika). Postojale su očigledne razlike. Naprimjer, slovenski aktivisti su vrlo rano uveli novi pogled na seksualni/rodni identitet. U Sloveniji je postojala jasna artikulacija lezbijskih i gej inicijativa.

Nije postojala opća koordinacija između inicijativa civilnog društva. To je bila poenta. Doslovno, strategija je bila tačna, fragmentirana, iako bi se moglo reći da su dijelili aspekte ljudskih prava, slobode govora i zajednice, ali nisu kombinirali ideje o ekonomskom razvoju, raspodjeli, ustavnim promjenama, drugačijem pogledu na stanje žena itd. Vjerovatno zato što „toksičnost“ pitanja, izričito odbacivanje „bratstva i jedinstva“ ili socijalizma još uvijek nije bila dopušteno.

Može se uočiti izvjesna paralela s fragmentacijom uzrokovanom kulturnim ratovima i politikom identiteta na takozvanom Zapadu, prelaskom ljevičarske politike s pitanja klase (moguće revolucije) na pitanja priznanja. Međutim, uzroci i posljedice bili su vrlo različiti. Ipak, radilo se o fragmentaciji, nepostojanju zajedničkog programa promjena i paralelno s politikom „Zapada“, nije bilo stvarnog očekivanja da je promjena općeg okvira moguća. Nažalost, ovi različiti opozicijski pokreti nisu odigrali odlučujuću ulogu u tranziciji. U najboljem

Nadežda Čačinović je profesor emeritus na Odsjeku za filozofiju, Katedra za estetiku Sveučilišta u Zagrebu. Diplomirala je filozofiju i komparativnu književnost na Univerzitetu u Ljubljani, a zatim je studirala na Univerzitetu u Bonnu. Doktorirala je i postala profesorica na Odsjeku za filozofiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Autorica je 13 knjiga, s fokusom na estetici, filozofiji roda, filozofiji jezika i filozofiji kulture. Predsjednica je hrvatskog PEN centra od 2009. godine.

slučaju, oni su bili neka vrsta iščezavajućeg posrednika, koji je u određenoj mjeri bio neophodan, ali koji su zamijenile etablirane snagama koje su se prilagođavale novim okolnostima i učvršćivale etničke podjele.

Većina feminističkih grupa opirala se etničkim podjelama i pokušavale su održavati kontakte. Međutim, kroz neke epizode pokazalo se da nije sve bilo uredu.

Naprimjer, feministkinje iz cijele Jugoslavije podržavale su marš majki u Beogradu koje su željele izvući svoje sinove iz vojske.

Zamolile su svoje prijatelje u Beogradu da im pomognu na bilo koji način. Međutim, mnoge majke nisu dijelile pacifistički program, namjeru da zaustave rat i dođu do mirnog rješenja. Naprotiv, bile su sasvim spremne poslati svoje sinove u nacionalne vojne jedinice, a neke od njih su čak stvorile veoma striktnu nacionalističku i militantnu inicijativu, pri čemu su i tada tvrdile da su feministice. Ipak, većina feminističkih aktivistica nije imala nacionalističke predrasude. Uz eskalaciju nasilja i patnje, većina njihove energije bila je usmjerena na ublažavanje teškoća, rad s izbjeglicama i proteste protiv strašnih ratnih zločina, posebno silovanja.

Novoosnovane države pokazale su izrazitu sklonost promjeni predratnog položaja žena. Razlozi za to bili su različiti – neophodna naturalizacija nacionalizma, favoriziranje aluzija na vječne, date uloge žena u očuvanju čistoće nacionalnog naslijeđa; ili zbog desekularizacije – čak i zbog uobičajene reakcije u ekonomskoj krizi, žene su poslane kućama.

„Iako su u svojim nastojanjima postigli određeni uspjeh, novi režimi nisu mogli ukinuti većinu dostignuća višedecenijske emancipacije.“

Ne može se reći da je situacija prije tranzicije bila idealna jer je feminizam prije 1989. godine bio motiviran nezadovoljstvom.

Šta sada? Neophodna je stalna budnost protiv ograničavanja ranijih prava. Kao što je već spomenuto, u ovom tekstu dat je sveobuhvatan, shematski pregled, ali se situacija razlikuje od zemlje do zemlje, a aktivisti se angažiraju na različite načine. Moguće je da težina posebnih ciljeva sprečava snažniju saradnju: iako se zadržava živa razmjena.

Neka pitanja mogla bi se razjasniti na istinski dobro pripremljenoj konferenciji poput one iz 1978. godine. Može se pretpostaviti da će se opet moći istraživati jasna osa Zapad – Istok. Takav pristup je 1978. godine bio neizbježan, a u naše vrijeme predstavlja neophodnu provokaciju iako uzrokuje rizik od anahronizma. Karakter tranzicije koji podrazumijeva preuzimanje društva izbrisao je neke elemente feminizma koji su postojali prije 1989. godine na Balkanu te je teško ocijeniti kontinuitet i diskontinuitet.

„Nove generacije feministica koriste drugačiji jezik. One snalažljivo koriste nove medije, iznose provokacije, ne boje se kontroverzi“

(npr. hrvatske feministice povezane s portalom „Muf“). Neke od tih novih inicijativa razvile su se bez teoretskih i ličnih veza sa starijom generacijom, ali uvjerena sam da bi poređenje iskustava iz posljednjih decenija trebalo biti plodonosno. To tvrdim zato što su osnovna pitanja ista, tj. odnose se na moć. Ko posjeduje moć i kako se može utjecati na one koji je imaju? Možemo li realno pretpostaviti da feministice imaju dovoljno moći da uvedu promjene bez formiranja saveza, bez prilagođavanja specifičnim okolnostima? Konkretno, može li savez koji nadilazi granice država biti uspješan? Je li došlo vrijeme za pretvaranje

Marš za jednaka prava: „Kruh i mir i ruže“, 8. marta 2017. Foto: Tanja Markuš, Centar za ženska prava, Crna Gora

simpatije u nešto opipljivije? Razlikuje li se globalno nadilaženje granica od regionalnog? Je li moguće organizirati institucionalnu vezu?

Glavna briga prilikom organizacije podrške su:

1. Pitanja zlostavljanja i nasilja. Sada kad su poznate osobe istaknule ovo pitanje i podigle svijest ima smisla podržati neke aktivnosti (sigurne kuće, SOS telefonske linije itd.).
2. Inicijative za jednake mogućnosti, od obrazovanja do učešća u javnom živo-

tu. Zakonodavna rješenja uglavnom postoje, ali nema dovoljno aktivne podrške, stipendija za žene u nauci, podrške mladim političarkama itd.

3. Sprečavanje siromaštva u starosti, što je posebno rasprostranjeno kod žena bez radnog staža ili s minimalnom penzijom zbog niskih prihoda.
4. Na kraju, ali ne i najmanje važno, kako je već naglašeno, promoviranje regionalne saradnje, susreta, razmjene na sve moguće načine, kao načina promocije demokratske kulture. ■■

Veza između nacionalizma i izrabljivanja; uzrokovanje siromaštva u cilju zadržavanja vlasti

Katarina Peović

Horkheimer je rekao: „Onaj ko ne želi govoriti o kapitalizmu, treba šutjeti o fašizmu.“ Kapitalizam i njegova unutrašnja logika su pokretačka sila fašizma te motiviraju i proizvode netolerantne političke stavove i prakse.

Nacionalizam danas funkcionira kao savršeno pokriće za izrabljivanje i oduzimanje imovine koje vrši vladajuća većina u regiji Balkana, ali i šire. Lažni patriotizam nacionalista, ali i netolerantni stavovi prema LGBTQ zajednici, nacionalnim manjinama, napadi na reproduktivna prava žena, opasno revidiranje historije (naročito kada je riječ o Drugom svjetskom ratu), klerikalizam, militantni pogledi igraju ulogu u okviru postizanja društvenog konsenzusa o političkim i ekonomskim „reformama“ u korist bogatih elita.

Regresivna politika potiskuje razumijevanje važnosti materijalnih uvjeta života obespravljene većine i kreira uvjete za uspostavljanje klasne nejednakosti. Sistemska korupcija uzrokuje veliku nejednakost koja potiče i omogućava oduzimanje imovine od osoba koje gube pristup javnom zdravstvu, obrazovanju, pristupačnim stanovima (većina mladih živi s roditeljima), čime su mladi prisiljeni da se iseles ili da rade u neizvjesnim uvjetima. Iz Hrvatske se iselilo 14 posto

radno sposobnog stanovništva (prosječno u EU je 4 posto).¹ Hrvatska je na vrhu liste zemalja s neizvjesnim poslovima (ugovori na tri mjeseca); 6,9 posto Hrvata radi u takvim uvjetima (prosječno u EU je 2,3 posto). Od vrhunca koji je postignut 2016. godine (8,0 posto) ovaj udio postepeno opada te je postigao 5,8 posto. Međutim, Hrvatska je 2019. godine imala jedan od najviših udjela neizvjesnog zaposlenja od 2012. godine.²

Konzervativna politika sakriva društveno-ekonomske uvjete za slabljenje moći članova društva. Gotovo jedna trećina Hrvata je siromašna,³ 300 hiljada djece živi u siromaštvu, a neki od njih u ekstremnom siromaštvu; odlaze na spavanje gladni,⁴ više od polovine penzionera je siromašno; svaki četvrti penzioner živi od najniže penzije koja iznosi 2760 kuna (370 eura). Istovremeno, privilegirani penzioneri, ratni veterani, žive mnogo bolje. Manje od 71 hiljade ratnih veterana i njihove porodice imaju prosječne penzije od 5580 kuna (740 eura). Od toga, više od 11 hiljada ratnih veterana prima penzije veće od 8000 kuna (više od 1000 eura), dok od 1,1 milion ostalih penzionera samo njih 3658 ima tako visoke penzije.⁵ Izrabljivanje radnika je usko povezano s mitovima o nacionalizmu koji funkcioniraju kao idealno pokriće za društveno-ekonomsku represiju. Odnosi koji podrazumijevaju izrabljivanje, nesigurne uvjete rada i slabo plaćene poslove lako se uspostavljaju kada se radnici dijele prema naciji.

Katarina Peović, dr. sc., diplomirala je komparativnu književnost i hrvatske studije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Diplomirala je i doktorirala na Odsjeku za kulturne studije na istom fakultetu. Bila je asistent u Institutu za socijalno istraživanje u Zagrebu, a kasnije se zaposlila na Odsjeku za kulturne studije na Filozofskom fakultetu u Rijeci, gdje predaje predmete iz oblasti teorije kulture. Autorica je dviju knjiga te je pisala za Zarez i H-Alter, a objavljivala je i naučne i stručne članke u mnogim publikacijama. Od marta 2017. godine članica je Radničke fronte, antistsistemske i antikapitalističke lijevo orijentirane političke stranke. Članica je Hrvatskog sabora od jula 2020. godine.

Ugroženi su materijalni uvjeti života, tj. osnovne potrebe poput zdravstvene zaštite, obrazovanja, hrane ili stambenog smještaja. Vlada Hrvatske, ali i ostale vlade u regiji, snižava standard života te su smanjeni svi društveno-ekonomski indikatori, zbog čega stanovništvo ide ka lošim uvjetima života. Smanjenje standarda života bilo bi mnogo teže bez nacionalističkih mitova koji odzvanjaju javnim prostorom svaki put kada mediji izvještavaju o velikom skandalu vezanom za korupciju ili svaki put kada stotine radnika dobije otkaz ili kada se krše prava radnika. Najnoviji primjer je skandal u vezi s vjetroelektranama. Ured za borbu protiv korupcije nedavno je otkrio da je visoka dužnosnica Hrvatske demokratske zajednice (HDZ) Josipa Rimac namještala tendere za vlasnika vjetroelektrana, ali i za druge poduzetnike kada su kupovali zemljište ili kada su se nadmetali za bespovratna sredstva. Nekoliko dana kasnije prekršajni sud je donio presudu da je u popularnoj nacionalističkoj pjesmi uredu koristiti fašistički pozdrav „Za dom spremni“. Pozdrav „Za dom spremni“ ekvivalent je pozdravu „Heil Hitler“, a koristile su ga ustaše, hrvatski fašistički kvislinški pokret u periodu od 1941. do 1945. godine, čiji članovi su u Drugom svjetskom ratu ubili stotine hiljada Srba, Jevreja, Roma i hrvatskih komunista. Sva pažnja medija i javnih komentatora prebačena je na ovaj drugi skandal, dok je korupcija HDZ-a pala u zaborav.

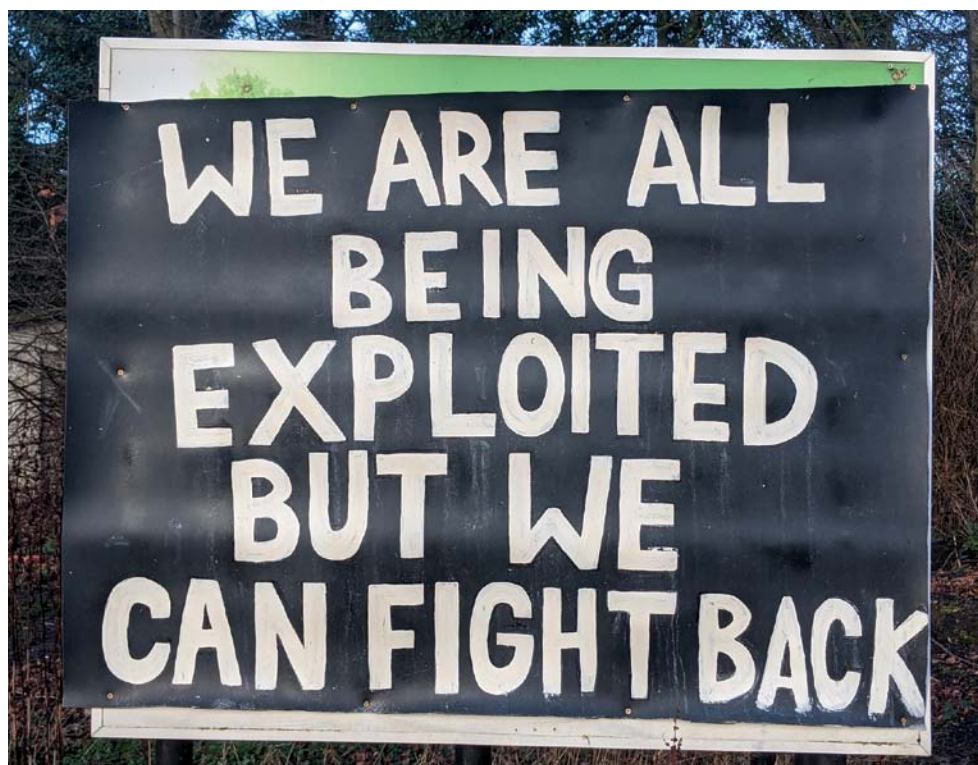
Konzervativna politika i rodna perspektiva

Ekonomsko izrabljivanje i svi negativni društveno-ekonomski trendovi u velikoj mjeri se odražavaju na ženama. U svim oblastima rada plaće žena su niže u odnosu na plaće muškaraca, penzionerke primaju niže penzije od penzionera, nezaposlenost pogađa žene više nego muškarce itd. Rodna perspektiva je važna za utvrđivanje objektivnog pogleda na pad svih materijalnih indikatora u Hrvatskoj. Isto tako,

stvaranje vlasti i konzervativne politike usmjerene su protiv prava žena. Nacionalizam i regresivna politika također su povezani s napadima na reproduktivna prava žena. Hrvatska se suočava s opasnom praksom „apela savjesti“, što podrazumijeva da ljekari odbijaju izvršiti pobačaj, navodno zbog vjerskih ubjedenja. Istovremeno, neki ljekari koji se „pozivaju na savjest“ vrše pobačaje u privatnoj praksi.

Apel savjesti znači uskraćivanje usluge javnog zdravstva, što je usko povezano s komercijalizacijom javnog zdravstva.

Hrvatska je iz svog Ustava izostavila član o pobačaju kao pravo žena, koji je postojao u ustavu iz 1947. godine (koji je bio nacrt za Ustav Hrvatske) i u kojem je jasno navedeno

Svi smo mi iskorištavani, ali možemo se odbraniti - „We are all being exploited but we can fight back“

Foto: Dunk – CC-BY 2.0

da je odluka o rađanju djece lično pravo. Ovaj član danas je sastavni dio ustava Srbije i Slovenije.

Mladi parovi u Hrvatskoj suočavaju se s lošim društvenim i ekonomskim uvjetima, te im je uskraćena mogućnost ostvarivanja roditeljstva.

Loša zaštita prava žena radnika stavlja trudnice i majke u podređen položaj. Žene se suočavaju s pritiskom na radnom mjestu kada su prisiljene da jasno navedu svoje planove u vezi s majčinstvom i brojem djece, kao i bračni status.

Parlamentarne političke stranke ne prepoznaju potrebu za socijalizacijom reproduktivnog rada, odnosno potrebu za javno dostupnom njegovom za stare, nemoćne i djecu. Većina mladih nema osnovne uvjete za roditeljstvo, a to su izvor prihoda i mjesto za život. Više od 80 posto Hrvata mladih od 30 godina živi s roditeljima, dok se više od 300 hiljada uglavnom mladih i obrazovanih iselilo iz zemlje.⁶

Pravni propisi koji uređuju prava radnika i Zakon o radu, kao i sindikalne organizacije, u opasnosti su jer tržišni fundamentalisti i lobiji poduzetnika pokušavaju potkopati rezultate borbe sindikata. Organizacije sindikalista i radnika su slabe i pod stalnim pritiskom kapitalističkih lobija. Parlamentarne političke stranke ne prepoznaju potrebu za socijalizacijom reproduktivnog rada, odnosno potrebu za javno dostupnom njegovom za stare, nemoćne i djecu. Studija ombudsmenke iz 2012. godine u vezi s diskriminacijom trudnica i majki male djece pokazuje diskriminaciju žena na hrvatskom tržištu rada koja se temelji na trudnoći ili rodno utemeljenoj neravnoteži u okviru aktivnosti podizanja djece u porodici te pokazuje da poslodavci uglavnom ne poštuju zakonske obaveze prema trudnicama i majkama male djece. Studija je dokazala da svaka druga žena dobije otkaz zbog trudnoće.⁷ Vladajuće stranke ne investiraju u otvaranje dodatnih vrtića, jaslica, staračkih domova i povezanih socijalnih usluga. Vladajući desno orijentirani političari računaju na besplatan rad žena u domaćinstvu, naročito na besplatan reproduktivni rad u svim vrstama zdravstvenog aspekta i brige za porodicu.

Kada je riječ o partnerskom nasilju i nasilju u porodici, odgovor se često svodi samo na potrebu za strožim sankcioniranjem počinitelaca, bez neophodnog rada na prevenciji ili fokusiranja na strukturalne uvjete za nasilje u porodici.

Materijalna zavisnost žena je posljedica postojećih društvenih i ekonomskih odnosa, rodno uslovljenih normi i klasnih odnosa. Zavisnost se ne može osporiti bez promjene društveno-ekonomskih odnosa koje moraju pratiti i promjene kapitalističkog načina proizvodnje, izgradnja novih institucija zasnovanih na solidarnosti, ravnopravnosti i pravdi.

Pravu rodnu emancipaciju nije moguće postići u okviru postojećih kapitalističkih odnosa, naročito u siromašnim zemljama globalnog juga. Borbu za prava žena uglavnom vode elite. (Neo)liberalni feminizam nije osjetljiv na klasne odnose između žena. Zagovaranjem klasnih interesa žene također učestvuju u izrabljivanju nižih klasa i drugih žena.⁸ Međutim, nacionalizam i radikalni konzervativizam, u kombinaciji s tržišnim fundamentalizmom, zajednički oduzimaju osnovna prava ljudi – pravo na reprodukciju, pravo na djecu, pravo na osnivanje porodice, pravo na dovoljno visoku plaću za ispunjavanje osnovnih potreba za svakoga.

COVID-19 i ekonomska kriza koja je uslijedila predstavljaju dodatni teret za žene. Rad od kuće i školovanje od kuće stavilo ih je u težak položaj koji podrazumijeva balansiranje između majčinstva i posla. Vjerovatnije je da će žene provoditi vrijeme s djecom, i to gotovo 16,8 sati sedmično, dok muškarci s djecom provode tek 10,6 sati sedmično. Žene također rade 70 posto kućnih poslova.⁹ Međutim, pandemija je omogućila i uvid u to kako se ekonomija može organizirati kako bi se poboljšao život većine. Iako je COVID-19 uzrokovao šok u okviru isporuke (proizvodnja, trgovina i investiranje) kada su preduzeća bila zatvorena, uslijedio je šok u okviru potražnje – prihodi su opali, a potrošnja se smanjila,¹⁰ pandemija je ipak djelomično okrenula proizvođače ka proizvodnji onog što je potrebno. Odjednom nije bilo ograničenja javne potrošnje, država je preuzimala vlasništvo nad privatnim kompanijama,

privatne kompanije su dobijale naređenja od države u vezi s onim što treba proizvoditi, što znači da je proizvodnja bila povezana sa zadovoljavanjem potreba, a ne samo s ostvarivanjem dobiti. U roku od nekoliko mjeseci uočili smo značaj proizvodnje prema potrebama i neracionalnost proizvodnje motivirane ostvarivanjem dobiti. Međutim, još uvijek nije došlo do promjene toka kapitalističke proizvodnje u regiji. Dok se intenzivnije miješanje države može jednostavno provesti u zapadnim bogatim zemljama, siromašna periferija i dalje se drži kapitalističke logike „slobodnog tržišta“ iako teško da može ostvariti neku dobit od njega.

Međutim, globalni zaokret perspektive protiv tržišta potaknuo je optimizam u vezi s mogućnošću drugačijeg organiziranja proizvodnje koja je usmjerena na solidarnost, ravnopravnost i pravdu. U takvoj viziji položaj žena bi također bio bolji. Konzervativizam i nacionalizam su najjače pogodili žene. Stoga, prava progresivna politika prema problemima žena treba da uključuje problematiziranje razlika u plaćama žena i muškaraca, snažnu zaštitu prava trudnica i majki, javno dostupnu skrb za stare, javnu promociju feminizma te javno dostupnu i besplatnu mogućnost pobačaja i kontracepcije. ■■■

- 1 "4% of EU citizens of working age live in another EU Member State", Eurostat, 2018, <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/8926076/3-28052018-AP-EN.pdf/48c473e8-c2c1-4942-b2a4-5761edacda37>.
- 2 "Share of employees in precarious employment, 2019", Eurostat, <https://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-eurostat-news/-/DDN-20200511-1>.
- 3 "At risk of poverty or social exclusion rate", Eurostat, 2017, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/People_at_risk_of_poverty_or_social_exclusion.
- 4 "Dječje siromaštvo i strategije nošenja sa siromaštvom kućanstava u Hrvatskoj", Paul Stubbs, Marko Ledić, Ivica Rubil, Siniša Zrinščak, EIZ, Zagreb, https://www.eizg.hr/userdocsimages/projekti/završeni/Djecje_siromastvo_hr.pdf.
- 5 "Pljačka siromašnih: Tko je umirovljenike oderao i gurnuo preko ruba?", *Moje vrijeme*, 8. 12. 2018., <https://www.mojevrijeme.hr/magazin/2018/12/tri-lipe-za-sat-rada/?fbclid=IwAR1jWo1DaialZB8Awperuq7PYOV1JaPQI0CiHEa-NjaBtLZMbQsUr-XXFxs>.
- 6 "Istraživanje: Položaj trudnica i majki s malom djecom na tržištu rada", Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova, Zagreb, 2012, <https://www.prs.hr/attachments/article/737/Polo%C5%BEaj%20trudnica%20i%20majki%20sa%20malom%20djecom%20na%20tr%C5%BEi%C5%A1tu%20rada%20WEB.pdf>.
- 7 "Stanovanje za ljude, ne za profit", Radnička prava, 3. 7. 2019, <http://radnickaprava.org/tekstovi/clanci/stanovanje-za-ljude-ne-za-profit?fbclid=IwAR2D3nEdkPgtj6dzwegIm3Pgv1wmPoOcnkUYxIdr1B48acUezqZEHZdMnGc>.
- 8 Ankica Čakardić "Feminizam? Feminizam!", *H-Alter*, 12. 2. 2020, <http://www.h-alter.org/vijesti/feminizam-feminizam?fbclid=IwAR3Vx1KhwwQH0hnQg7T1PYeywSKiRulrre1DL7Vn7fMvX2qk2rKmKKU0wDE>.
- 9 "Rad od kuće", Dora Levačić, *Bilten*, 28. 4. 2020, <https://www.bilten.org/?p=32431&fbclid=IwAR3WfGvMCwJw5BPPJo4dDhIaAKrB0z7gl80CY3Gh5Lb73z8Qch98TJiZnoU>.
- 10 "It was the virus that did it", Michael Roberts' Blog, <https://thenextrecession.wordpress.com/2020/03/15/it-was-the-virus-that-did-it/?fbclid=IwAR1lpe7uPkuVxU7pye1qfiP28s2v00t08P-IPxpPrfW2g93qARetQRQ8mQ>.

Ovdje smo da ostanemo – političko učešće žena na Zapadnom Balkanu

Zlatiborka Popov-Momčinović

Uvod

Političko učešće žena u zemljama Zapadnog Balkana je važno pitanje, ali na njega nije jednostavno odgovoriti. Često se naglašava da je

„važno razlikovati žene u politici i politiku žena, kao i formalne i neformalne aspekte političkog života, iako su granice između ova dva aspekta često pomućene.

Političko učešće nije samo broj žena u političkim tijelima i institucijama i broj zakona usvojenih u pogledu rodne ravnopravnosti. Patrijarhalna struktura društava na Zapadnom Balkanu i sličnosti koje se odnose na isključivanje žena iz politike čine se snažnijim nego bilo koja druga karakteristika balkanskih društava“ (Hughson 2003). U ovoj regiji nacionalizam je na svakom koraku i razvija se zajedno s patrijarhatom (Hamrud i Wassholm 2014, 9). Međutim, čini se da je ovo samo jedna strana medalje, jer prekinuti historijski kontinuitet i slike koje lebde između bivšeg Zapada i bivšeg Istoga također kreiraju kontekst za pregovaranje o rodnoj i ženskoj (političkoj) subjektivnosti. Ovo je očiglednije u zemljama koje su pripadale bivšoj Jugoslaviji jer je „narrativ o Jugoslaviji bliži Zapadnoj Evropi i zapadnom feminističkom pokretu iz 1970-ih, u poređenju s današnjom marginalizacijom zemalja sljednica Jugoslavije“ (Bonfigliori 2011, 115).

U zemljama Zapadnog Balkana patrijarhalne vrijednosti nisu čvrsto definirane, internalizirane i nepromjenjive. Istraživanja pokazuju kako se mijenjaju i slike žena i slike muškaraca. U zapadnom društvu često se govori o tzv. krizi muževnosti i sposobnosti žena da izvršavaju različite zadatke i uloge i u privatnoj i u javnoj sferi. Što se tiče Zapadnog Balkana, studije provedene u nekim zemljama potvrđuju visok nivo ravnopravnosti u mnogim aspektima društvenog života (npr. u visokom obrazovanju i na pozicijama moći), ali i uznemirenost i frustraciju muškaraca zbog stalnih društvenih promjena, promjena identiteta i slika (Hughson 2018, 101). Oslabljenu muževnost u vrijeme tranzicije, naročito u zemljama koje su prošle kroz rat devedesetih godina, zajedno s nedostatkom općeg političkog dijaloga i prevladavajućom politikom konfrontacija, obično prati mizoginija i stereotipiziranje žena (Hughson 2003). To vodi i do stereotipiziranja cijele regije Zapadnog Balkana jer su regije (slično kao i „žena“) „mentalne slike“ koje treba rekonstruirati i iznutra i izvana (Moranjak-Bamburać 2006, 30, 31). Što se tiče političkog učešća, vrijednosti koje se promoviraju odražavaju se u svim aspektima političkog života – predstavljanje, pristup medijima, položaj u okviru političkih stranaka, ostvarivanje prava na glasanje – i sve to doprinosi kreiranju određene slike političarki u zemljama Zapadnog Balkana.

Dr. sc. Zlatiborka Popov-Momčinović je vanredna profesorica političkih nauka na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Istočnom Sarajevu, gdje predaje predmete Historija političkih ideja, Politička kultura, Političke ideologije, Modeli demokratije, Teorije konflikta i Rješavanje konflikata. Diplomirala je sociologiju na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, a master tezu je odbranila na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Istočnom Sarajevu. Doktorski studij je završila na Fakultetu političkih nauka u Beogradu. Fokus njenog istraživanja je rod, razvoj civilnog društva i ženskog aktivizam, religija i politika, profesionalizam medija i proces pomirenja. Objavila je više od 70 naučnih članaka, dvije knjige, suurednica je triju knjiga sabranih radova. Članica je Naučnog odbora za političke nauke Akademije nauka i umjetnosti BiH.

Formalni koraci (prema naprijed)

Uprkos ovim negativnim trendovima, u zemljama regije mogu se vidjeti određeni koraci prema naprijed kada je riječ o usvajanju zakona i uspostavljanju formalnih institucija i mehanizama za ravnopravnost spolova. Sve zemlje su ratificirale Konvenciju o ukidanju svih oblika diskriminacije nad ženama (CEDAW) te je spolna i/ili rodna diskriminacija zabranjena njihovim ustavima. Zakoni koji se odnose na ravnopravnost spolova također su usvojeni, i to u Bosni i Hercegovini 2003. te u Albaniji 2008. godine (Duhaček, Branković i Miražić 2019, 11). Uprkos činjenici da se preferira pojam rod, zakon u Bosni i Hercegovini pojmom spol obuhvata i rod, a u Srbiji je 2009. godine usvojen Zakon o ravnopravnosti polova. U Makedoniji postoji Zakon o jednakim mogućnostima za žene i muškarce koji je usvojen 2006. godine (Duhaček, Branković i Miražić 2019, 11, 12). U ovoj sferi provedene su različite aktivnosti te su uspostavljeni rodni mehanizmi. Međutim,

aktivisti i stručnjaci naglašavaju da su reforme u oblasti rodne ravnopravnosti više fasada za Evropsku uniju te da ne predstavljaju pravu promjenu.

Često se spominje slučaj Hrvatske u kojoj je, nakon pristupanja Evropskoj uniji, došlo do usporavanja razvoja prava žena (Hamrud i Wassholm 2014, 4). U istraživanju provedenom na Zapadnom Balkanu ističu se rodne nejednakosti u domeni znanja, rada, novca, zdravlja, vremena i moći, nasilja i povezane neravnopravnosti. Međutim, rodna nejednakost uglavnom je na nižem stepenu u politici, i to uglavnom jer su utvrđene rodne kvote (Hughson 2018, 32), ali stavovi prema tim kvotama su različiti. Izabrane žene često naglašavaju da su izabrane zbog vlastitih postignuća i posvećenosti, a ne zbog kvota ili uz pomoć kvota. S druge strane, postoji percepcija da su žene na listama samo zbog obaveznih kvota i da se žene u politici moraju dokazivati deset puta više nego muškarci (Šehić i Vidović, 2016). Jedan od najvećih problema jeste činjenica da je jednako rodno učešće i predstavljanje u politici u fokusu samo za vrijeme izbora (Tadić, Anđelković i Vrbaški 2018, 15).

Političko predstavljanje i učešće

Očigledan je rast broja žena u državnim parlamentima. Na posljednjim općim izborima Albanija je izabrala 28 posto žena kao zastupnica u Parlamentu, BiH 21 posto, Srbija 34 posto, Kosovo 32,5 posto, Makedonija 38 posto, Crna Gora 23 posto (Duhaček, Branković i Miražić 2019, 14). U cijeloj regiji izborni zakoni/propisi zahtijevaju da političke stranke u svoje liste kandidata uključe najmanje 30 posto nedovoljno predstavljenog spola, a u BiH i Sjevernoj Makedoniji taj broj je 40 posto. U Albaniji je Izborni zakon izmijenjen i dopunjen kako bi bilo obavezno da na općinskim izbornim listama oba spola budu zastupljena sa po 50 posto. Međutim, osim kvota, ne postoje druge mjere za povećanje političkog učešća žena (*ibid.*, 17) te iako postoje kazne i drugi mehanizmi kažnjavanja političkih stranaka zbog neprovođenja kvota ovaj zakon se na lokalnom nivou veoma često krši u svim zemljama Zapadnog Balkana. Važno je istaći da politička karijera počinje na lokalnom nivou, gdje se žene od samog početka suočavaju s preprekama i predrasudama, nedostatkom podrške i resursa i neznatnim mogućnostima za napredovanje (Cickarić 2017, 7). To se odražava premalom zastupljenošću žena na poziciji načelnika. U Albaniji je broj načelnica najviši: 15 posto, u Crnoj Gori načelnica je 12 posto, u Srbiji i Sjevernoj Makedoniji 7 posto, u BiH 4 posto, dok na Kosovu nema načelnica (Tadić, Anđelković i Vrbaški 2018, 12).

Za vrijeme izbornih kampanja žene nisu dovoljno predstavljene u medijima i često se smatra da su samo posmatrači stranačkih čelnika koji su muškarci te se nerijetko tretiraju kao jeftina radna snaga za prikupljanje glasova za stranku. Žene se često koriste kao dekoracija i predstavljaju kao pasivna podrška stranačkih čelnika. Jedna aktivistica iz BiH je navela: „na bilbordima, kao i na izbornim listama, žene su u pozadini, iza lidera, ili su u funkciji «dekoracije» među favoriziranim muškim kandidatima“ (Tadić, Anđelković i Vrbaški 2018, 17). Medijsko praćenje izbornih kampanja koje je od 1996. do 2017. provodila *Novosadska novinarska škola* pokazuje da su kroz cijeli ovaj period žene kandidatkinje bile predstavljene u samo 15 posto medijskog sadržaja (Valić Nedeljković 2019).

Žene su mnogo manje prisutne u izvršnoj vlasti u odnosu na zakonodavnu vlast u svim zemljama Zapadnog Balkana, uz izuzetak Albanije. Godine 2018. ministrice su u Albaniji činile 50 posto Vlade. Ovaj postotak je u drugim zemljama mnogo niži: 22 posto u BiH, 18 posto u Makedoniji, 21 posto u Crnoj Gori, 5 posto na Kosovu (Tadić, Anđelković i Vrbaški 2018, 8). Prema Marini Hughson (Blagojević), „udio žena na pozicijama ispod ministra je veći u odnosu na udio žena na pozicijama ministara. Postalo je moderno zapošljavati žene kao asistentice, savjetnice ili šefice ureda“ (Hughson 2003), što dodatno utječe na sliku žene koja radi za muškarce i pruža im podršku. Neke feministice ovo objašnjavaju jednom rečenicom: kada vam je potreban neko ko govori, zatražite to od muškaraca, a kada vam treba neko da djeluje, zatražite to od žena. Uprkos tome, političari su kreatori stranačkih politika te analize pokazuju da navika neformalnog sastajanja čelnika stranaka na Zapadnom Balkanu prevazilazi formalne institucionalne i političke procedure (Bliznakovski, Gjuzelov i Popovikj 2017, 4). To pokazuje da se vrijednosna matrica patrijarhata zadržava na neformalnom nivou, čime se sprečava potpuna provedba i pridržavanje rodne jednakosti.

Građani zemalja Zapadnog Balkana ne smatraju rodnu jednakost prioritetom. Čini se da su građani ovih zemalja previše zaokupljeni, s jedne strane, općenito i nejasno definiranim nacionalnim interesima, a s druge strane svakodnevnim preživljavanjem. Istraživanje u Srbiji

pokazuje da iako građani prepoznaju važnost afirmativnog djelovanja, npr. u slučaju nasilja u porodici, ipak je unapređenje zastupljenosti žena u politici nisko na ljestvici pitanja od značaja (Ignjatović i Basković 2013, 434). Kada govore o ženama, stranački čelnici i političari često koriste patrijarhalne repertoare i takozvani dobronamjerni seksizam temeljen na „zaštitničkom paternalizmu i šovinizmu“ (Moranjak-Bamburać 2006, 27), pri čemu naglašavaju značajnu ulogu žena kao majki, supruge i odgajateljica. Također, primjeri direktnog vrijeđanja i kreiranja negativnih stereotipa zabilježeni su u Alternativnom izvještaju organizacija civilnog društva Konvenciji za ukidanje svih oblika diskriminacije nad ženama. U izvještaju iz Srbije navode se različiti primjeri, npr. „sekretar Ministarstva za omladinu i sport uvrijedio je žene navodeći da su žene lošiji vozači, iznio je sumnju o relevantnosti istraživanja o rodno uvjetovanom nasilju, a prilikom napuštanja konferencije asistenticu je papirima udario po zadnjici“ (Platforma organizacija za saradnju sa Mehanizmima Ujedinjenih nacija za ljudska prava 2019).

Ideološki spektar je od manje važnosti u odnosu na važnost koju ima u konsolidiranim demokratijama u kojima su lijevo orijentirane stranke uglavnom osjetljivije na rodna pitanja i otvorenije za pitanja feministica i u kojima su žene više zastupljene (Rashkova i Zankina 2017, 384). Specifična regionalna karakteristika zemalja Zapadnog Balkana jeste činjenica da desno orijentirane stranke obično uključuju

Snažne žene -
„Strong Women“
Foto: Donna Trussell -
CC-BY-NC 2.0

više žena i imenuju ih na visoke položaje (*ibid.*). Pored toga, u nekim zemljama poput Albanije žene su prisutne samo u dvjema vodećim strankama, dok je na Kosovu ideološka podjela na desno i lijevo orijentirane stranke te stranke centra prilično nejasna (*ibid.*, 388). Jedan od problema je u tome što se političke stranke koriste različitim strategijama za zaobilazanje rodne kvote, npr. kombiniranjem zahtjeva za etničku i rodnu zastupljenost (*ibid.*, 381). Na Zapadnom Balkanu desno orijentirane političke stranke više ili manje otvoreno propagiraju patrijarhalne vrijednosti, prema kojima je nacija proširena porodica u kojoj žene imaju važne uloge, uglavnom kao majke i odgajateljice. Lijevo orijentirane stranke izbjegavaju suprotstavljati se takvim stavovima iz straha od gubitka glasova. U cijeloj regiji, uprkos određenim nijansama, feminizam je pogrešno shvaćen i često se koristi kao podrugljiv pojam. Stoga, mnoge žene, uključujući i obrazovane, izbjegavaju da se svrstaju unutar feminizma, a naročito žene iz političkih stranaka koje žele osigurati glasove za sebe. U nekim slučajevima žene na visokim političkim položajima su deklarirane feministice, kao što je ministrica rada i socijalne politike Sjeverne Makedonije Mila Carovska (Tadić, Anđelković i Vrbaški 2018, 10). Međutim, ovdje se radi o izuzetku. Žene u politici koje je moguće izdvojiti teško se mogu nazvati feministicama.

Uprkos razlikama između zemalja Zapadnog Balkana, patrijarhalne vrijednosti su im zajednička karakteristika. S tim u vezi, u javnosti se često može čuti da žene ne podržavaju druge žene u dovoljnoj mjeri, a naročito u politici (npr. u izreci *Žene su ženama muškarcima*). Međutim, ovo je nepouzdan stav koji ne uzima u obzir strukturne i druge prepreke na koje žene nailaze kada ulaze u politiku, te je sličan strategiji okrivljavanja žrtava.

Žene koje uspiju u politici suočavaju se s najmanje tri puta više problema u smislu predstavljanja, što je pomiješano s idejom odanosti – političarke predstavljaju glasače, stranku i žensku populaciju

(Cickarić 2017, 6, 7). Kada je riječ o odzivu glasača, u većini zemalja Zapadnog Balkana nisu dostupni podaci razdvojeni po spolu. U Srbiji i na Kosovu čak ne postoje podaci ni o broju registriranih žena glasača (Duhaček, Branković i Miražić 2019, 13). Podaci u BiH su precizni i pokazuju da je nešto manje vjerovatno da će žene glasati (*ibid.*). Žene

iz ruralnih područja, manje obrazovane žene i ekonomski zavisne žene često su pod pritiskom da glasaju onako kako im je rečeno, i to zbog patrijarhata, koji je naročito ukorijenjen u porodični život. Prema aktivistici Danki Zelić, koja poznaje brojna ruralna područja u BiH, „kvota može biti 40 posto, ali na selu vrijedi kako kaže gazda kuće“ (Durković 2017).

S druge strane, porodične i lične veze su važne za žene koje su aktivne u politici. U nekim slučajevima politički aktivne žene koriste te porodične resurse. Jedna politički aktivna žena je istakla: „Podrška porodice i prijatelja je jedan od najvažnijih razloga zbog kojih se žene odluče aktivno uključiti u politički život“ (Tadić, Anđelković i Vrbaški 2018, 15).

Ostajemo ovdje da idemo dalje

Uprkos problemima u vezi s političkim učešćem žena, žene su ostvarile cilj i postigle da njihova politička i druga prava budu stavljena na dnevni red rasprava. Mi na Zapadnom Balkanu i dalje živimo u patrijarhalnim društvima, ali smo osporili njegove stereotipe i otkrili govor mržnje, otvorenu i skrivenu mizoginiju unutar njega.

Aktivistice u civilnom društvu su omogućile alternativni prostor za učešće žena u politici izvan čeličnih zakona političkih stranki koje se smatraju najvećom preprekom za povećanje učešća žena u politici. Postoji općenita percepcija prema kojoj ono što se dešava unutar političkih stranki, staje njihovo unutrašnje pitanje

(Šehić i Vidović 2016).

Aktivizam u civilnom društvu ne treba idealizirati zbog problema NVOizacije i orijentacije kojom upravljaju donatori, kao i zbog nedostatka lokalne opravdanosti. Međutim, iz različitih konteksta je jasno da koordinacija i međusobna podrška i saradnja između političarki i aktivistica ima značajan utjecaj na unapređenje položaja žena u društvima i politikama. Aktivnosti žena na ulicama i ostale aktivnosti osporile su idealiziranu sliku pasivne i tihe žene te su doprinijele unapređenju opće političke klime u vezi s učešćem žena u politici. Organizacije i mreže žena u regiji zagovaraju rodne kvote te organiziraju različite političke akademije i dodatne obuke za političarke

i kandidatkinje na izborima. Umrežavanje žena u civilnom društvu također služi kao model za uspostavljanje sličnih mreža zastupnica u parlamentima. U slučaju Albanije uloga donatora bila je značajna u smislu podrške prilikom uspostavljanja Saveza parlamentarki (Arqimandriti i Llubani 2019, 10).

Historija nas je naučila da ono što je ostvareno, čak i uz borbu, može biti i oduzeto. Stoga, kako bismo postigle potpunu rodnu jednakost, treba znati da moramo cijeniti trenutnu poziciju i ono što smo ostvarile. Istina je da živimo u eri društvenih mreža, ali to ne znači da smo više povezane kao politički subjekti, naročito kao žene. ■■■

Literatura

- Arqimandriti, Mirela, Megi Llubani. 2019. *Women's Participation in Politics and Decision Making in the Western Balkans*. London: Conservatives in Cooperation with Westminster Foundation for Democracy.
- Bliznakovski, Jovan, Borjan Gjuzelov i Misha Popovikj. 2017. *The Informal Life of Political Parties in the Western Balkan Societies*. Skopje: Institute for Democracy 'Societas Civilis' Skopje (IDSCS).
- Bonfiglioli, Chiara. 2011. Former East, Former West: Post-Socialist Nostalgia and Feminist Genealogies in Today's Europe. , LIX (1): 115-128.
- Cickaric, Ljiljana. 2017. In/visibility of Women in Serbian Politics. University of Lausanne, 5th ECPG Conference 8 - 10 June 2017 [online]. Ecpr.eu. (citirano 30. aprila 2020). Dostupno na: <https://ecpr.eu/Events/PaperDetails.aspx?PaperID=33416&EventID=114>
- Duhaček, Daša, Biljana Branković i Milica Miražić. 2019. *Women's Rights in Western Balkan*. Brussels: Policy Department for Citizens' Rights and Constitutional Affairs.
- Durkalić, Maša (2017). Dok žene u gradovima traže veća prava, žene u selima traže osnovna (citirano 4. juna 2020). Dostupno na: <https://soc.ba/dok-zene-u-gradovima-traze-veca-prava-zene-u-selima-traze-osnovna/>.
- Hamrud, Annika i ChristinaWassholm. 2014. *Patriotism and Patriarchy. The impact of nationalism on gender equality*. Johanneshov: The Kvinna till Kvinna Foundation.
- Hugson, Marina. 2003. Women's Situation in the Balkan Countries (part 2). [online] Academia.edu (citirano 25. aprila 2020). Dostupno na: https://www.academia.edu/29537086/Womens_Situation_in_the_Balkan_Countries_part_2_.
- Hugson, Marina. 2018. Men in Serbia: Changes, Resistances and Challenges – Results of Research on Men and Gender Equality, IMAGES Serbia 2018. Belgrade: Center E8.
- Ignjatovic, Suzana i Aleksandar Boskovic. 2013. 'Are we there yet?' Citizens of Serbia and public policy on gender equality within the EU accession context. *European Journal of Women's Studies* 20(4): 425-440.
- Moranjak-Bamburać, Nirman. 2006. Unbearable Lightness of Stereotypes. U: Nirman Maronjak-Bamburać, Tarik Jusić i Adla Isanović (ur.): *Stereotyping: Representation of Women in Print Media in South East Europe* (9-42). Sarajevo: Mediacentar, 9-42.
- Platform of Organisations for Cooperation with UN Human Rights Mechanisms. 2019. Shadow Report to the Committee for the Elimination of All Forms of Discrimination against Women Regarding the Fourth Reporting Cycle of Serbia.
- Rashkova R., Ekaterina i Emilia Zankina. 2017. Women's Representation in Politics in South Eastern Europe. Quotas and the Importance of Party Differences. *TEORIJA IN PRAKSA* let. 54, 2/2017: 376-393.
- Šehić, Diana i Gordana Vidović. 2016. Participation of Women in Political and Public Life. U: Alternativni CEDAW izvještaj: Izvještaj organizacija civilnog društva o provedbi zaključnih zapažanja i preporuka CEDAW Konvencije za Bosnu i Hercegovinu, 2013–2017. Banja Luka i Sarajevo: Helsinški parlament građana Banja Luka i Prava za sve.
- Tadić, Stana, Violeta Anđelković i Sofija Vrbaški. 2018. *Women's Rights in Western Balkans*. Johanneshov: The Kvinna till Kvinna Foundation.
- Valić Nedeljković, Dubravka. 2019. Sudeći po medijima, žene na Balkanu žive samo na estradi. *Respublika* (citirano 5. juna 2020). Dostupno na: <https://respublika.edu.mk/blog/sudeci-po-medijima-zene-na-balkanu-zive-samo-na-estradi>.
- Yates, Candida. 2015. *The Play of Political Culture, Emotion and Identity*. London i New York: Palgrave Macmillan.

Nasilje nad ženama u politici

Ana Radičević

Zajednica demokratija, naš zajednički put ka humanijim društvima

Od uspostavljanja koncepta ljudskih prava prošlo je više od dva stoljeća. U tom periodu čovječanstvo je prošlo kroz različite historijske faze, a svijet je doživio značajne promjene. Napredna i zdrava društva su ona koja pružaju pravdu, sigurnost, slobodu i dostojanstvo svim pojedincima. Ta društva omogućavaju ispunjenje ljudskog potencijala, kreiraju prosperitet te se temelje na demokratskoj kulturi. Taj način života podrazumijeva pristojnost, inkluziju, fleksibilnost i kompromise. U zajednici koja ističe toleranciju, fleksibilnost i umjerenost može se desiti da se ljudi ne slažu u vezi s politikom i da se razilaze o pitanju vjere i kulture, ali oni iskazuju međusobno poštovanje i toleriraju razlike.¹ Politička tolerancija zahtijeva društvenu toleranciju jer demokratsko upravljanje ne mora pomiriti samo drugačija politička opredjeljenja, nego i zahtjeve, interese i osjetljivost različitih klasa i grupa identiteta. To podrazumijeva sposobnost i namjeru da se sasluša *drugo*, da se poštuju i uzmu u obzir mišljenja specifičnih društvenih grupa i da se s njima komunicira pristojnim tonom uz međusobno poštovanje. Ako politički

suparnici kleveću jedni druge kao zle i nemoralne, komunikacija se brzo pretvara u nasilje, koje je toksično za demokratsku stabilnost.

Nažalost, u Jugoistočnoj Evropi, kao i u cijelom svijetu, demokratija i pluralizam su predmet napada. Politički čelnici u novonastalim i krhkim demokratijama sve su spremniji da ponište institucionalnu sigurnost i zanemare prava kritičara i manjina kako bi provodili svoj populistički program. Vladajuće političke elite u nekoliko zemalja Jugoistočne Evrope u značajnoj mjeri su narušile politička prava i građanske slobode vršeći pritisak na nezavisne medije, političke suparnike, civilno društvo, kao i novouspostavljene nezavisne institucije, kao što su ombudsman, državna revizija ili agencije za borbu protiv korupcije.

Priznati sociolozi i nezavisni mediji izvještavaju o porastu „surovosti“ javne sfere i političkog diskursa u regiji. Povećan nivo nasilja u javnom govoru koji često započinju političke elite smanjio je prostor za tolerantni dijalog, civilizirano neslaganje i pluralizam mišljenja.

„Izgleda da je atmosfera nasilja u porastu, a kada se demokratske norme i standardi naruše žene su među prvim marginaliziranim grupama koje snose posljedice takvih dešavanja.“

Ana Radičević je programska direktorica Programa regionalnog političkog integriteta Nacionalnog demokratskog instituta (NDI) za Jugoistočnu Evropu, sa sjedištem u Sarajevu, Bosna i Hercegovina. Diplomirala je na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu i magistrirala iz područja evropskih studija na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. Prije njenog boravka u BiH, Anina dva desetljeća rada u organizacijama za pomoć demokratiji uključivala su pozicije u uredima NDI-ja na Kosovu, u Srbiji i Washingtonu, DC, gdje je upravljala programima političkih stranaka i parlamenata radeći s visokim dužnosnicima vlada i političkih stranaka, kao i s medijima, stranim veleposlanstvima, međunarodnim organizacijama, agencijama za pomoć i istraživačkim institucijama za potporu demokratskoj kulturi i inicijativama civilnog društva. Vodila je brojne edukacije i sudjelovala u raspravama o pomoći demokratiji za NDI u Jugoistočnoj Evropi i Westminster Foundation for Democracy u Centralnoj i Zapadnoj Africi.

Zašto je inkluzija u politici, uključujući i učešće žena u politici, osnova za bolji svijet?

Učešće žena u politici ima značajne pozitivne, demokratske utjecaje na zajednice, zakonodavnu vlast, političke stranke i živote građana. Uključivanje žena u politiku donosi opipljive prednosti za demokratiju, uključujući ispunjavanje više potreba građana, povećanu saradnju po stranačkim i etničkim linijama, kao i održiviji mir. Ovo se dosljedno dokazuje u naučnim istraživanjima i kroz lično iskustvo. Kofi Annan je istakao: „Mnoge studije su nas naučile da ne postoji instrument za razvoj koji je učinkovitiji od osnaživanja žena. Nijedna druga politika nema izgleda da poveća ekonomsku produktivnost ili da smanji smrtnost djece i majki prilikom porođaja. Nijedna druga politika ne istraje toliko na unapređenju ishrane i promociji zdravlja. Nijedna druga politika nema toliku moć da poveća mogućnost za obrazovanje sljedeće generacije.“²

U istraživanju se navodi da to je li zakonodavac muško ili žensko značajno utječe na prioritete njihove politike, zbog čega je od ključne važnosti da žene budu prisutne u politici kako bi predstavljale interese žena i drugih marginaliziranih glasača te unaprijedile odziv u smislu oblikovanja politike i upravljanja.³ Postoje snažni dokazi da biranje više žena za obnašanje zastupničkih mandata vodi do obimnijeg oblikovanja politika koje su usmjerene na kvalitet života i koje odražavaju prioritete porodica, žena, kao i etničkih i rasnih manjina. U istraživanju je također pokazano da žene zakonodavci posmatraju probleme „žena“ kao društvene probleme, vjerovatno zbog činjenice da su žene u svojim zajednicama tradicionalno imale ulogu majki i skrbnica,⁴ te da više žena gleda na vladu kao na instrument za pružanje pomoći slabo zastupljenim grupama ili manjinama.⁵ Stoga, često se smatra da su žene zakonodavci osjetljivije na probleme zajednica i da više odgovaraju na potrebe u svojim izbornim jedinicama. Pored toga, prioriteta žena su obrazovanje, zdravlje i drugi ključni indikatori razvoja. One mogu „povećati legitimnost novouspostavljenih institucija, smanjiti korupciju u vlasti, proširiti politički program, promovirati konsultativno oblikovanje politika i ohrabriti saradnju između različitih ideologija i društvenih sektora“.⁶

Iako je u pogledu učešća i predstavljanja žena u politici u posljednjem stoljeću ostvaren ogroman napredak, ipak je potrebno uložiti još mnogo truda kako bi se moglo reći da žene i djevojčice uživaju osnovna prava, slobodu i dostojanstvo, koje stječu rođenjem, jer i dalje postoje mnoge prepreke za učešće žena u politici. Kulturne prepreke im otežavaju da budu percipirane kao politički lideri i kreiraju negativne percepcije politike kao prljavog posla prikladnog samo za muškarce. Zbog načina na koji su rodne uloge definirane u mnogim društvima žene mogu biti isključene iz formalnih i neformalnih mreža koje su neophodne za napredovanje u politici. Pored toga, kultura unutar stranaka i prihvaćene norme ponašanja može ih učiniti neprijatnim mjestima za žene.

*Barbi provocira razgovore o rodnoj jednakosti - „Barbie provoking conversations on gender inequality“
Foto: Robin Prime - CC-BY 2.0*

Šta je nasilje nad ženama u politici?

Postoji jedan politički fenomen koji se uglavnom zanemaruje i skriva već godinama, a koji se smatra jednim od najvećih razloga za odvratanje žena od učešća u politici i zbog kojeg se žene koje su već aktivne u politici odlučuju povući iz svih političkih aktivnosti (one se „utišavaju“ kako bi izbjegle nasilje i odmazdu). Taj fenomen je jedinstveni oblik nasilja i naziva se nasilje nad ženama u politici (engl. *violence against women in politics* – VAWP, prim. prev.).

Jasno je da se glasovi žena često ne čuju na pozicijama moći: one se prekidaju, izoliraju, isključuju ili kažnjavaju zbog govora. Iako i muškarci i žene doživljavaju nasilje u politici, žene su izložene posebnim vrstama nasilja i zastrašivanja koje bi se rijetko, ako ikad, dogodilo muškarcima.

Pored određenih oblika nasilja koje se vrši samo nad ženama, u izvještaju Nacionalnog demokratskog instituta „No Party to Violence“ navodi se da je vjerovatnije da će žene, u odnosu na muškarce, doživjeti nasilje u okviru svojih političkih stranaka. U tom istraživanju 95 posto ispitanika (uključujući i žene i muškarce) istaklo je da je vjerovatnije da će žene doživjeti nasilje u politici.

Kao što je slučaj sa svim oblicima nasilja nad ženama, uzroci nasilja nad ženama u politici su kompleksni. Jedan od njih je proizvod strukturne nejednakosti i duboko ukorijenjene predrasude uzrokovane kontinuiranim patrijarhalnim ugnjetavanjem i potlačivanjem. U posljednje dvije decenije povećano prisustvo i angažiranost žena u prostorima kojima muškarci tradicionalno dominiraju, naročito u politici, stvara osjećaj da muškarci donekle gube moć. Zbog toga je moguće da pribjegnu nasilju kako bi zadržali *status quo*. Žene koje propituju tradicionalne rodne uloge pokazujući liderske ambicije i koje teže izbornom položaju obično doživljavaju napade od onih koji ih „žele staviti tamo gdje im je mjesto“.

Rezultat toga je da se žene i dalje suočavaju s predrasudama, diskriminacijom te psihološkim, pa čak i fizičkim nasiljem kada stupe u polje iz kojeg su tradicionalno isključene i odvrćene. I muškarci doživljavaju nasilje u politici, ali motivi i vrste nasilja nad ženama su drugačiji i zasnovani su na rodu. Ti incidenti umanjuju sposobnosti žena, što ometa jednak pristup pozicijama moći i jača *status quo*. Pored toga, u mnogim slučajevima čak i nasilje koje nije motivirano rodom i dalje može imati neproporcionalno visok utjecaj na žene jer one imaju podređen položaj u društvu te su podložnije napadima.

Postoje različite metode zastrašivanja, delegitimiranja ili isključivanja žena iz političkog života. Međutim,

„politički aktivne žene su se žalile na nasilje koje se svrstava u nekoliko zajedničkih kategorija: psihološko, fizičko, seksualno i ekonomsko“.

Neki primjeri su prisilno ponašanje čiji cilj je kontroliranje pristupa određene osobe ekonomskim resursima, nepoželjni seksualni komentari, povrede koje se nanose direktno ženama, kao i nanošenje tjelesnih ozljeda članovima njihovih porodica i klevetanje koje uzrokuje strah ili emocionalnu štetu. Postoji još mnogo primjera.

Procjena nasilja nad ženama u politici koja je provedena u Bosni i Hercegovini⁷ nesumnjivo potvrđuje da je psihološko nasilje najčešći oblik nasilja nad politički aktivnim ženama. S obzirom na njegovu podmuklu prirodu, ovu vrstu nasilja je najteže dokazati, ali i o njemu razgovarati, jer može podrazumijevati suptilne komentare koji se odnose na kompetencije ili fizički izgled žena, kao i širok spektar ponašanja poput psihološkog fenomena „izlučivanja“ (engl. *gaslighting*, prim. prev)⁸, navođenje osobe da se osjeća nevidljivom, suzdržavanje informacija, provođenje suptilnih kampanja blaćenja osobe, označavanje osobe agresivnom zbog ponašanja koje bi se smatralo energičnim da se radi o muškarcu. Neki od spomenutih i najčešćih oblika psihološkog nasilja mogu se pronaći u primjerila osвете koju vrše muške kolege kada žene dovedu i pitanje dinamiku moći, naprimjer, propitivanjem integriteta ili kompetentnosti muških kolega.

Kako bi pokazala najčešći oblik nasilja koji pojačava tradicionalne stereotipe i uloge koje su date ženama korištenjem dominacije i kontrole da bi se žene obeshrabrile i isključile s pozicija moći, jedna učesnica programa za žene je navela:

„Sve je bilo uredu dok sam bila asistentica. Onog trenutka kad su se moje nadležnosti proširile i kad sam pokazala jasnu sposobnost da preuzmem više pozicije, problemi s njim su počeli.“⁹

Šta možemo učiniti da ublažimo ovaj problem?

Stručnjaci za demokratiju, političke zaklade i centri za obuke su ključne grupe koje drže strateške pozicije za borbu protiv ovog fenomena. Državni parlamenti, političke stranke, mehanizmi za jednakost spolova i vladine radne grupe također trebaju biti instrumenti u okviru ove borbe. Imajući na umu da je postizanje rodne jednakosti u svim oblastima, uključujući i politiku, važan cilj Evropske unije, u instrumente

Komisije poput izvještaja o napretku mogao bi se dodati element koji se odnosi na ovo pitanje. Jedna od najvažnijih aktivnosti u ovom smislu je podizanje svijesti. Potrebno je definirati i priopćiti koncept „nasilja nad ženama u politici“ kako bi se ova djela imenovala na globalnom, nacionalnom i lokalnom nivou. Uz podizanje svijesti, različite organizacije mogu razvijati indikatore i prikupljati podatke o prevalenci, obliku i utjecaju nasilja nad ženama u politici.¹⁰ Programi mogu igrati važnu ulogu u okviru pružanja podrške za umrežavanje političarki i organizacija civilnog društva zainteresiranih za ovo pitanje, bilo na formalnom ili neformalnom osnovu, kroz pružanje prilika za povezivanje na organizacijskim ili regionalnim skupovima ili za virtuelno povezivanje kroz platforme organizacija. Ove organizacije mogu razmotriti organiziranje obuka za žene o načinu na koji treba odgovoriti na činove nasilja nad ženama u politici i ublažiti ih, pružanje psihosocijalne podrške, zagovaranje promjena ili smanjenje ranjivosti i odgovaranje na direktne napade i napade putem interneta. ■■■

1 Diamond Larry. 2019. "III Winds".

2 Moccia, P. (ed.) et. al. 2007. *The State of the World's Children – 2007*. UNICEF. [<http://www.unicef.org/sowc07/docs/sowc07.pdf>].

3 Volden, Craig, Alan E. Wiseman i Dana E. Wittmer. 2010. "The Legislative Effectiveness of Women in Congress", [http://polisci.osu.edu/faculty/cvolden/VWWomenLEP.pdf](http://polisci.osu.edu/faculty/cvolden/VWWWomenLEP.pdf).

4 O'Connor, K. (n. d.) "Do Women in Local, State, and National Legislative Bodies Matter?", The Women and Politics Institute, American University. [<http://www.oklahomawomensnetwork.com/doc/Why%20Women%20Matter%20paper.doc>].

5 Camissa, A., B. Reingold. 2004. "Women in State Legislators and State Legislative Research: Beyond Sameness and Difference", in *State Politics and Policy Quarterly*. Vol. 4, No. 2: 181-210.

6 The Institute for Inclusive Security. 2009. "Strategies for Policymakers: Bringing Women into Government."

7 Westminsterka fondacija za demokratiju. 2019. "Violence Against Women in Politics in Bosnia and Herzegovina" (Nasilje nad ženama u politici u Bosni i Hercegovini, prim. prev.), dostupno na: <https://www.wfd.org/wp-content/uploads/2019/07/Violence-Against-Women-in-Politics-BiH-WFD2019.pdf>.

8 Thomas, Shannon. 2018. "Healing from Hidden Abuse".

9 "Nasilje nad ženama u politici u Bosni i Hercegovini".

10 Nacionalni demokratski institut. 2018. "Not the Cost – Program Guidance".

Femicid izlazi na vidjelo

Vedrana Lacmanovic

Nasilje prema ženama predstavlja jedan od najrasprostranjenijih problema u domenu kršenja ljudskih prava u svetu. Istraživanja u Srbiji pokazuju da će svaka druga žena biti žrtva psihičkog a svaka treća fizičkog nasilja od strane člana porodice (Petrović 2010, 25-53; OEBS 2019, 21). Najbrutalnija posledica odnosno manifestacija tog nasilja je femicid – ubistvo žene zbog toga što je žena. Kolika je njegova rasprostranjenost u Srbiji? Precizan odgovor na ovo pitanje niko ne može dati. Razloge tome možemo tražiti u nepostojanju jedinstvene i zvanične javno dostupne evidencije o femicidu.

Autonomni ženski centar (AŽC) 2010. godine inicirao je i uspostavio prvu bazu za prikupljanje podataka o femicidu u Srbiji. Prikupljanje podataka započeto je iz medija jer podaci iz drugih izvora (kao što su policijske evidencije) nisu bili rodno razvrstani i nije beležena relacija učinioca i žrtve (te se nije moglo utvrditi da li je žena žrtva saobraćajne nesreće ili nasilja u porodici).

Državni naponi da se utvrdi rasprostranjenost ovog problema nisu daleko odmakli. Mreža Žene protiv nasilja (MŽPN) uputila je u decembru 2017. godine Koordinacionom telu za rodnu ravnopravnost Vlade Republike Srbije predlog za uspostavljanje nadzornog tela za praćenje femicida (MŽPN, 2017). Potpredsednica Vlade Republike Srbije i predsednica Koordinacionog tela, gospođa Zorana Mihajlović, najavila je da će takvo telo biti osnovano (Danas 2018), ali to nije učinjeno do danas. Pomak je vidljiv jedino u policijskim evidencijama, koja je, za razliku od drugih nadležnih institucija, počela da vodi evidenciju o broju ubijenih žena od strane partnera ili člana porodice. Taj pomak je takođe delimično rezultat inicijativa i višegodišnjeg zagovaranja ženskih organizacija. Međutim, uporedna analiza pokazala je da postoje razlike u evidentiranom broju femicida, jer policija u ovu statistiku ubraja i decu, kao i žene koje su ubijene od strane žena.

Vedrana Lacmanović diplomirala je na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu, smer Socijalni rad i socijalna politika, nakon čega je na istom fakultetu upisala magisterij iz socijalne politike. Od 2010. godine zaposlena je u Autonomnom ženskom centru, gdje je zadužena za prikupljanje podataka, analizu i praćenje femicida u porodično-partnerskom kontekstu, kao i praćenje medijskog izveštavanja o ovoj temi. Vedrana je licencirana socijalna radnica s više od sedam godina iskustva u direktnoj podršci na SOS telefonu za žene žrtve nasilja. Više od osam godina bila je odgovorna za aktivnosti koordinacije i umrežavanja Mreže žena protiv nasilja – koalicije ženskih organizacija. Primarna područja njezina interesiranja su femicid, povezanost porodičnog nasilja i posjedovanja vatrenog oružja te prevencija profesionalnog izgaranja (*burnout* sindroma) na poslu.

Izveštaji Autonomnog ženskog centra odnose se na ubistva (punoletnih) žena od partnera ili muškog člana porodice (zbog čega govorimo o femicidu u porodično-partnerskom kontekstu), i sačinjeni su na osnovu podataka iz medija. U nastavku ćemo razmotriti neka od ograničenja ovakvog prikupljanja podataka i pokušaje da se ono unapredi. Prvo ograničenje tiče se toga da broj ubijenih žena može biti i veći jer postoji verovatnoća da ne dospeju svi slučajevi u medije. Osim toga, nemoguće je utvrditi koliko žena umre od posledica dugogodišnjeg trpljenja nasilja. U ovu statistiku nisu ubrojane maloletne žrtve i žene koje su ubijene izvan porodično-partnerskog konteksta jer su članci o ovim slučajevima malobrojni i iz njih nije moguće utvrditi da je lice ubijeno samo zbog toga što je ženskog pola (odnosno pod istim okolnostima bi mogla biti ili su ubijena i lica muškog pola). Ovo ne znači da i u tim slučajevima nije reč o femicidu, već da ti slučajevi zahtevaju prikupljanje dodatnih informacija (kojima je pristup ograničen ili ih nema) da bi se sa sigurnošću kvalifikovali kao femicid.

Fokus na femicid u porodično-partnerskom kontekstu proistekao je ne samo iz nabrojanih ograničenja već i iz činjenice da se ovaj oblik razlikuje od drugih, a samim tim i faktori rizika za njega, kao i mere koje bi trebalo preduzeti u cilju njegove prevencije, te se zbog toga on izolovano posmatra i analizira. U cilju unapređenja evidencije započeto je i beleženje i provera sledećih slučajeva koji bi mogli ući u ovu kategoriju femicida, i to su: 1) slučajevi samoubistava žena koje izvrše suicid nakon dugogodišnjeg trpljenja nasilja u porodici (a usled neadekvatnog odgovora nadležnih institucija); 2) slučajevi u kojima postoji sumnja, ali nije moguće sa sigurnošću tvrditi da je reč o femicidu (na primer, u kojima je žena pronađena mrtva, ali nije moguće utvrditi ni pol, ni broj, ni motiv učinioca; slučajevi navodnih samoubistava žena kojima su nasilnici svedočili, gde nije moguće utvrditi da li se žena sama ubila ili je to učinio nasilnik); 3) pokušaji femicida u kojima nema informacija da li je žena preživela ili postoji samo informacija da je žena životno

ugrožena. U ovim slučajevima prosleđuje se zahtev za informacijama od javnog značaja nadležnim policijskim upravama i na taj način dopunjuje evidencija.

Iako je slika koju imamo o femicidu u Srbiji parcijalna i maglovita, možemo reći sledeće:

u proteklih deset godina ubijeno je najmanje 307 žena, što znači da je u proseku godišnje ubijeno 30 žena. Znamo da će svakog meseca najmanje dve žene biti ubijene, znamo da najveća opasnost za žene dolazi iz njihovog sopstvenog doma, kao i da su najčešći učinioci (u polovini i više slučajeva) partneri. Poznato nam je i da su u gotovo trećini slučajeva institucije imale saznanja, tj. prijave o nasilju koje je prethodilo ubistvu žene.

Identifikovali smo i indikatore rizika od femicida, među kojima su najčešći: istorijat vršenja nasilja, pristup vatrenom oružju i posedovanje vatrenog oružja, nasilnikovo iskustvo učešća u ratu, pretnje ubistvom i samoubistvom od nasilnika, napuštanje/razvod žene od nasilnika, istorijat kriminalnog ponašanja (tuče, nedozvoljeno nošenje i prodaja oružja/droge), zloupotreba droga i alkohola, prijave za nasilje u periodu od nekoliko dana do nekoliko meseci pre ubistva (koje nisu rezultirale adekvatnim odgovorom nadležnih institucija). Srbija je inkriminirala nasilje u porodici pre skoro dvadeset godina (Krivičnim zakonikom iz 2002. godine), od tada donela je brojne zakone i protokole (za sve nadležne institucije koje su u obavezi da deluju u slučajevima nasilja), potpisnica je i Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (koja je najnapredniji međunarodno obavezujući dokument u oblasti sprečavanja i suzbijanja nasilja prema ženama). Ipak, i pored donetih zakona, uspostavljenih mera, uključujući obaveznu procenu bezbednosnih rizika, razmenu informacija i koordinaciju institucija u planiranju zaštite, kao i sprovedenih kampanja, broj ubijenih žena ostaje gotovo nepromenjen i svakog meseca čitamo o novim ubistvima.

Slikano na SlutWalk okupljanju na Trgu Trafalgar u Londonu,
U subotu, 11. juna 2011, Slutwalk London 2011 - 18
Foto: Garry Knight – flickr – Public Domain

Da li ubistva ovih žena zaista nisu mogla da budu sprečena? Odgovor na ovo pitanje treba tražiti u merama za sprečavanje i suzbijanje femicida.

Tu prvo možemo razmotriti institucionalni odgovor na nasilje koje je prethodilo femicidu. Zaštitnik građana je analizirajući postupanje institucija po prijavama za nasilje koje je prethodilo femicidu u 14 slučajeva ubistava žena utvrdio propuste u čak 12 slučajeva (Zaštitnik građana 2016). Među najčešćim propustima (koje potvrđuje i iskustvo klijentkinja Autonomnog ženskog centra) prepoznati su: nepostupanje ili neblagovremeno

postupanje po prijavama za nasilje, neadekvatna procena rizika ili potpuni izostanak procene rizika; uslovljavanje žena da same podnose krivične prijave i zahteve za izricanje mera zaštite (iako to institucije mogu učiniti po službenoj dužnosti); propuštanje da se informacije o prijavi nasilja razmene sa drugim službama; tumačenje razdvajanja od nasilnika kao faktora eliminacije nasilja umesto kao faktora koji ukazuje na visok stepen rizika od ponavljanja i smrtnog ishoda nasilja; umanjivanje i relativizacija nasilja kao „svađe“, „poljuljanih međusobnih odnosa“ ili „verbalnog sukoba“; nedozvoljeni uticaj od strane zaposlenih u institucijama na porodicu žrtve, kao i na samu žrtvu; izostanak predloga po službenoj dužnosti za mere zaštite u cilju pružanja podrške žrtvi.

Na slične probleme ukazuje i analiza postupanja policije, tužilaštva i centara za socijalni rad u slučajevima femicida iz 2016. godine (Lukić 2016). U 16 (od ukupno 33) slučajeva najmanje jedna institucija zabeležila je prijavu nasilja koje je prethodilo femicidu. Podaci variraju u odnosu na evidencije institucije, a uočena su i značajna odstupanja u odgovorima za iste predmete. Samo u jednom slučaju (od ukupno 33) postojala je povezanost i razmena informacija između sve tri službe o prijavi nasilja koje je prethodilo femicidu. Uočeno je da ne postoji međusobna koordinacija i povezanost organa, kao ni razmena informacija, te da se ne preduzimaju sve zakonske mere koje nadležne institucije mogu koristiti u cilju zaštite žrtava.

Kada razmatramo slučajeve femicida u kojima nadležne institucije nisu beležile prethodne prijave nasilja (što je oko 2/3 ukupnog broja), pre svih nameću se dva pitanja: Zašto sistem nije u stanju da prepozna žene koje su u riziku da budu ubijene? Da li u ovim slučajevima zaista nije bilo nasilja ili možda ono nije prepoznato i evidentirano (pa samim tim nije zaustavljeno)? Imajući u vidu rasprostranjenost nasilja u porodici, te činjenicu da se femicid nalazi na kraju tog mučnog kontinuuma, sklona sam zaključku da je vrlo verovatno da je postojalo nasilje i u ovim slučajevima, ali da ono nije bilo prepoznato, prijavljeno, zabeleženo i sankcionisano. Na taj zaključak navodi me sveprisutna sklonost da se nasilje negira, opravdava, toleriše, relativizuje, pa čak i podstiče. Iz postupanja po prijavama za nasilje u porodici vidljivo je da su predrasude i stereotipi o nasilju prema ženama vrlo zastupljeni među profesionalcima u nadležnim institucijama (najočigledniji primer je neblagovremena ili izostanak reakcije po prijavama, te izjednačavanje nasilja sa svađom). Neadekvatan institucionalni odgovor samo je jedan od brojnih razloga koji obeshrabruju žrtve da prijave nasilje. Među tim razlozima su i strah od osvete nasilnika, materijalna zavisnost od nasilnika, strah o oduzimanju dece, nedostatak podrške porodice i zajednice, osuda okoline.

Prepoznavanje i reagovanje na nasilje dodatno je otežano duboko ukorenjenim patrijarhalnim obrascima (gde se od malih nogu deca vaspitavaju da znaju „ko kosi, a ko vodu nosi“). Osim toga, treba imati u vidu ratnu prošlost Srbije koja sa sobom nosi teret velikog broja (ne)legalnog oružja koje je moguće jeftino, brzo i lako nabaviti, neutvrđen broj lica koja imaju iskustvo učešća u ratu i suočavaju se sa PTSP-jem bez ikakve formalne i organizovane podrške

(koja su sklonija i spremnija da vrše nasilje u porodici). Ovde treba dodati i da su u prethodnih 10 godina u Srbiji zabeležena tri femicida koja su praćena masovnim ubistvom, i u sva tri slučaja bilo je upotrebljeno vatreno oružje. U jednom slučaju ubica je bio učesnik ratnih dešavanja u Slavoniji 1991. godine, a u drugom se pretpostavlja da je oružje kojim je izvršeno masovno ubistvo doneto iz Slavonije tokom rata devedesetih godina. Sve ove činjenice govore u prilog tome da postoji povezanost između femicida, posedovanja vatrene oružja i ratova koje je Srbija vodila tokom prethodnih godina (Lacmanović 2019, 39-54).

Normalizacija nasilja vidljiva je i u medijskom izveštavanju o nasilju prema ženama gde se krivica za nasilje uvek traži u žrtvinom ponašanju i izgledu ili nekim drugim stereotipnim uzrocima (siromaštvo, vremenske prilike, magija i slično). Na ovaj način se žrtve okrivljuju za sopstveno ubistvo, a nasilnici amnestiraju od odgovornosti. I generalna slika žene u medijima je objektivizovana, seksualizovana i marginalizovana. Najočigledniji primer su rijaliti šou emisije koje se emituju celodnevno na televizijama sa nacionalnim frekvencijama, gde se podstiču i vrše različiti oblici nasilja prema ženama (ponižavanje, vređanje, šamaranje, pokušaji silovanja i silovanje koji nisu rezultirali institucionalnom reakcijom i sankcijama). Na ovaj način se (mladima i) čitavom društvu šalje poruka da je nasilje poželjno i prihvatljivo. Sve to čini pogodno tle za neometani rast, širenje i (nekažnjeno) ponavljanje nasilja, i na kraju smrtno ishoda.

Kaznena politika femicida u Srbiji, iako nedovoljno istražena, takođe je zabrinjavajuća. Analiza dva suđenja za femicid (pod nazivom *Položaj oštećenih u sudskom postupku*, (Jovanović 2018, 41-61), pokazala je manjkavost u pogledu kvalifikacije dela. Tako se u jednom slučaju

lice sumnjičilo za ubistvo, umesto za teško ubistvo, iako je ekspertsko mišljenje da je u odnosu na dokazane okolnosti učinjenog dela učiniocu trebalo biti suđeno za teško ubistvo. Ovo u praksi znači da je licu mogla biti izrečena maksimalna kazna od 15 godina zatvora (maksimalna kazna zaprećena za ubistvo) umesto maksimalno 40 godina (maksimalna kazna zaprećena za teško ubistvo). Apsurdno je i da se ubici kao olakšavajuća okolnost uzimalo to da je otac dvoje dece, i to iste one pred kojima je usmrtio njihovu majku. Porazno je i da deca u sudskim postupcima nisu dobila status oštećenih. Konstatovano je i da pravo oštećenih na pružanje podataka i informisanje (koje su obaveza nadležnih institucija) mahom zavise od angažovanja nevladinih organizacija ili punomoćnika koje oštećeni sami angažuju.

Skorija analiza sudske prakse (Konstantinović Vilić, Petrušić i Beker 2019, 111-177) koja je obuhvatila 65 slučajeva ubistava žena pokazala je da je u polovini slučajeva delo bilo kvalifikovano kao teško ubistvo. Iako je najvećem broju učinilaca bila izrečena kazna zatvora (71 posto) ili kazna zatvora i mera bezbednosti (17,4 posto), svaki deseti je proglašen neuračunljivim i izrečena mu je samo mera bezbednosti. Brine i podatak da je samo u jednoj trećini slučajeva utvrđeno da su učinioci u trenutku izvršenja dela bili potpuno uračunljivi (dok su u drugim slučajevima konstatovani različiti stepeni umanjavanja uračunljivosti). Obeshrabruje da je i ova analiza potvrdila da se učiniocu kao olakšavajuća okolnost uzimalo to što ima decu, dok je navođenje „doprinosa žrtve koja je verbalno vredala učinioca i pojačala kod njega efekat ljutnje i besa“ kao olakšavajuće okolnosti šokantno.

Na kraju, možemo zaključiti da je u Srbiji potrebno uraditi još mnogo toga kako bi se femicidu stalo na put. Za početak najvažnije je utvrditi stvarnu rasprostranjenost i karakteristike (svih oblika) femicida, a to se može učiniti jedino uspostavljanjem adekvatnog sistema evidentiranja i detaljnom analizom prikupljenih podataka. Ovaj sistem zahteva uspostavljanje jedinstvene definicije, prikupljanje i

komparaciju podataka iz različitih izvora, sa različitih aspekata, dubinsku analizu i studiju konkretnih slučajeva uz angažovanje ekspertskog tima u koji bi bili uključeni predstavnici svih nadležnih institucija i nevladinih organizacija. Ukoliko ne znamo sa kolikim problemom se suočavamo, teško da na njega možemo adekvatno odgovoriti. To pokazuju i do sada primenjene mere koje nisu dale rezultate u praksi, što potvrđuje godinama nepromenjen broj femicida.

Bez obzira na to kolika je stvarna rasporstranjenost ovog problema, primetno je da postoji neadekvatan institucionalni odgovor i na onaj njegov deo koji nam je vidljiv. Gore pomenuti izveštaji i analize pokazuju da je institucionalni odgovor na nasilje prema ženama neadekvatan ili čak da ponekad izostaje. Institucionalni odgovor možemo ugrubo podeliti u dve kategorije: onaj koji prethodi femicidu i onaj koji dolazi nakon njega. Što se tiče perioda koji prethodi femicidu, nepohodno je s dužnom pažnjom reagovati na svaku prijavu nasilja, osigurati da profesionalci postupaju u skladu sa zakonskim odredbama (a ne u skladu sa sopstvenim predrasudama i ubeđenjima), unapređivati i razvijati dobre prakse u odgovoru na nasilje prema ženama (te o njima informisati i edukovati sve koji deluju u sistemu zaštite žena od nasilja). Neophodno je pri institucionalnom odgovoru na nasilje uzeti u obzir i ratnu prošlost Srbije, te rizike koje ona sa sobom nosi (naročito u pogledu povezanosti između nasilja u porodici, posedovanja vatrenog oružja, učešća u ratu i potencijalnog PTSP-a). Što se tiče institucionalnog odgovora koji dolazi nakon femicida, važno je pre svega ispitati gde su učinjeni propusti u zaštiti života ubijenih žena, sankcionisati odgovorne i obezbediti da se greške ne ponavljaju. Kaznena politika treba da bude transparentna, da obezbedi razmatranje svih okolnosti slučaja i osigura srazmerne kazne za nasilnike, odgovarajuću zaštitu i informisanje oštećenih, kao i olakšavajuće okolnosti koje ne nanose štetu oštećenima i u koje ni u kom slučaju ne može biti uvršćen „doprinos žrtve“ za sopstveno ubistvo.

Kada je reč o medijskom odgovoru, potrebno je da se o nasilju izveštava na društveno odgovoran i senzibilisan način. Važno je da mediji stvaraju atmosferu nulte tolerancije na nasilje prema ženama u kojoj će biti pružena podrška žrtvama za izlazak iz nasilja (posebno uključivanjem u kampanje, intervjuisanjem eksperata koji se ovom temom bave i poštovanjem uspostavljenih standarda i etičkih načela u oblasti izveštavanja o problemu nasilja prema ženama).

Žrtvama treba poslati poruku podrške, informisati ih da nisu krive za nasilje koje im se dešava, i o institucijama i organizacijama koje mogu da im pomognu na putu izlaska iz nasilja.

Na kraju, mediji treba da doprinesu tome da svakom građaninu i građanki bude jasno da je nasilje nedopustivo i kažnjivo. ■■■

Literatura:

- Danas 2018. „Mihajlović: Formirati telo za praćenje femicida“. *Danas*, 18. maj 2018. <https://www.danas.rs/drustvo/mihajlovic-formirati-telo-za-pracenje-femicida/>
- Jovanović, Dragana. 2018. „Položaj oštećenih u sudskom postupku“. U *Nijedna žena manje: Pregled izveštaja nastalih u okviru projekta „Ustani za žene čiji se glas više ne čuje – ka efikasnijem utvrđivanju bezbednosnih rizika u cilju sprečavanja femicida“*, ur. Lacmanović Vedrana, 41-61. Beograd: Automnomni ženski centar. Accessed, april 2020. https://www.zeneprotivnasilja.net/images/pdf/literatura/Nijedna_zena_manje.pdf
- Konstantinović Vilić, Slobodanka, Nevena Petrušić i Kosana Beker. 2019. Društveni i institucionalni odgovor na femicid u Srbiji I. Pančevo: Udruženje građanki FemPlatz. Pristupljeno 14. aprila 2020. http://femplatz.org/library/publications/2019-11-Femicid_monografija_Prva_publicacija_E_primerak.pdf
- Lacmanović, Vedrana. 2019. Femicid u Srbiji: potraga za podacima, odgovorom institucija i medijska slika. *Anali za istrske in mediteranske študije Annali di Studi istriani e mediterranee/Annals for Istrian and Mediterranean Studies, Series Historia et Sociologia, Volume 29, Koper 2019, issue 1: 39-54*. Pristupljeno 14. aprila 2020. https://www.zeneprotivnasilja.net/images/pdf/ASHS_29-2019-1_LACMANOVIC.pdf
- Lukić, Marija. 2016. IZVEŠTAJ O FEMICIDU U SRBIJI ZA 2016. GODINU: Analiza postupanja policije, tužilaštva i centara za socijalni rad. Beograd: Mreža Žene protiv nasilja. Pristupljeno 14. aprila 2020. https://www.zeneprotivnasilja.net/images/pdf/Izvestaj_o_femicidu_2016-Mreza_Zene_protiv_nasilja.pdf
- Mreža Žene protiv nasilja. 2017. “Predlog za uspostavljanje nadzornog tela za praćenje femicida”. Pristupljeno 14. aprila 2020. <https://www.zeneprotivnasilja.net/vesti/769-predlog-za-uspostavljanje-nadzornog-tela-za-pracenje-femicida>
- Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS). 2019. Anketa o nasilju nad ženama koju je sproveo OEBS – Dobrobit i bezbednost žena. [online] Beč: Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju Kancelarija Generalnog sekretara Odsek za rodnu ravnopravnost Sekretarijat OEBS, p. 21.
- Petrović, M. Nikola. 2010. „Rasprostranjenost nasilja u porodici u Vojvodini“. U *Nasilje u porodici u Vojvodini*, ur. Nikolić-Ristanović Vesna, 25-53. Novi Sad: Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova.
- Zaštitnik građana. 2016. Četrdeset pet sistemskih preporuka Zaštitnika građana za postupanje nadležnih u slučajevima nasilja nad ženama. Beograd: Zaštitnik građana. Pristupljeno 14. aprila 2020.
- <https://www.ombudsman.rs/index.php/2012-02-07-14-03-33/4833-2016-07-28-08-59-32>

Nejednake prije nego što se rode: Pobačaji u svrhu odabira spola u Crnoj Gori

Olivera Komar

Analiza spolne strukture stanovništva prema starosti pokazuje dominaciju muške populacije sve do starosti od 20 do 24 godine.¹

„Privatni problem“

Zbog relativno nedavnih aktivnosti novinara i istaknutih organizacija za prava žena crnogorska javnost postala je svjesna da već više od 24 godine gubimo ženske bebe. Nesrazmjer između broja rođenih dječaka i djevojčica značajno se povećava četvrtinu stoljeća, a najnoviji podaci pokazuju da se u Crnoj Gori na 110 dječaka rodi 100 djevojčica (omjer je obično 100:102/4). Prema Fondu Ujedinjenih nacija za stanovništvo (UNFPA) gotovo 126 miliona žena smatra „nestalim“ širom svijeta zbog preferiranja muške djece i odabira spola na temelju rodni predrasuda.² Ovaj problem najaglašeniji je na azijskom kontinentu, ali Crna Gora je jedna od rijetkih zemalja u Evropi koja se pridružila ovom ozloglašenom klubu (zajedno s Albanijom i Armenijom).³ Pobačaji u svrhu odabira spola smatraju se jednim od glavnih razloga za ovaj nedostatak ravnoteže. Naime, savremena medicina omogućava roditeljima da saznaju spol fetusa u ranoj fazi trudnoće, što dovodi do mogućnosti pobačavanja neželjenog ženskog fetusa.

Sve u vezi s pobačajima u svrhu odabira spola i svaka perspektiva iz koje se ovaj problem sagleda potiče duboku tugu. Jedna perspektiva podrazumijeva da razmišljamo o nerođenim i neželjenim djevojčicama koje nisu ni dobile priliku da žive samo zato što bi bile rođene s „pogrešnim“ spolom. Druga perspektiva je da na ovaj problem gledamo iz pozicije majki koje se „ohrabruju“ da

se odreknu djece samo zato što su istog spola. Bez obzira na to koliko je duboko ukorijenjena „želja“ za ispunjavanjem obaveze pružanja muškog potomka, odricanje od vlastite djece mora izazvati psihološke ožiljke. Ako na ovu situaciju pogledamo iz još udaljenije perspektive, ona je i dalje izrazito nesretna jer se na nemogućnost pružanja nasljednika, nekoga ko će produžiti porodično ime i lozu, gleda kao na nepremostivi nedostatak muškosti. U tradicionalnim društvima kakvo je Crna Gora, ako niste „muško“, to stvara sažaljenje i stigmatu, i to ne samo za pojedinca nego i za cijelu porodicu.

Naposljetku, iz perspektive društva, posljedice su gotovo jednako destruktivne. Poremećeni omjer prirodnih spolova uzrokuje „višak“ muškaraca koji dostižu odraslu dob i smanjenu mogućnost sklapanja brakova. Istraživanje pokazuje da većina tih muškaraca pripada nižim društvenoekonomskim slojevima, te su nerijetko marginalizirani. Kada imaju velik izbor, žene teže boljim bračnim ponudama, što vodi do nezadovoljstva, asocijalnog ponašanja i, na kraju, nasilja.⁴ Uz to, postoji dokaz da poremećeni omjer spolova u društvu vodi do povećanja stope trgovine ženama.⁵

„Izgubljene kćerke“ Crne Gore

Kako bi se počeo rješavati ovaj problem, potrebno ga je prvo razumjeti. Međutim, čini se da je i to jedan od problema. Naime, ova tema se već neko vrijeme zanemaruje, odguruje i smatra „privatnim“ problemom. Ona je bila ignorirana sve donedavno, kada ju je civilno društvo 2017. godine nametnulo

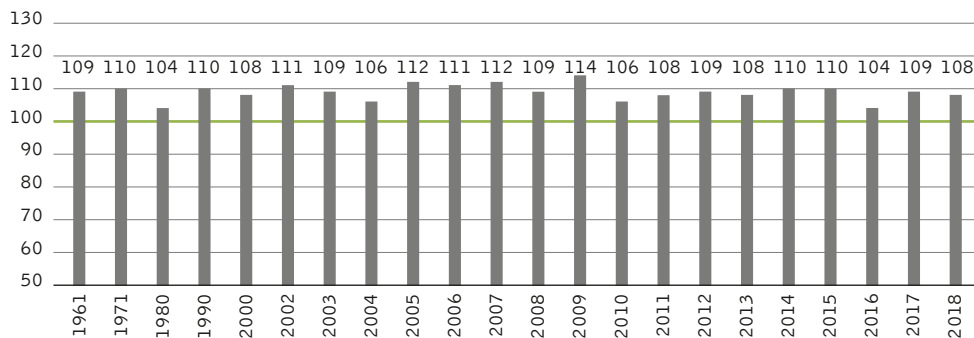
Olivera Komar je vanredna profesorica političkih nauka na Univerzitetu Crne Gore. Na tom univerzitetu je doktorirala u oblasti političkog ponašanja. Glavna je istraživačica međunarodnog istraživanja European Social Survey i Comparative Study of Electoral Systems za Crnu Goru. Osim akademskog rada, često sarađuje s vladinim i nevladinim institucijama na pripremi strateških dokumenata i empirijskih izvještaja. Jedna je od autorica Nacionalne strategije održivog razvoja Crne Gore 2017–2030, kojom se u nacionalni kontekst transponira Program Ujedinjenih naroda o održivom razvoju do 2030. godine. Autorica je prvog Indeksa rodne jednakosti za Crnu Goru (2019).

kao temu za javnu raspravu. Rezultat toga je da nam nedostaju informacije i podaci koji bi nam pomogli da bolje razumijemo učestalost i karakteristike ovog problema. Čudno je da je Klinički centar Crne Gore 2015. godine prestao objavljivati podatke o spolu novorođene djece, uz objašnjenje da bi se objavljivanje spola moglo smatrati diskriminacijom.⁶ Međutim, aktivistice za prava žena smatraju da je ova odluka pokušaj prikrivanja nesrazmjera između rođenih muških i ženskih beba.

Svetlana Slavujević, jedna od novinarki koja je svojim istraživačkim radovima privukla pažnju javnosti na ovu temu, navela je da nije mogla pronaći žene koje bi svjedočile o ovoj praksi i podijelile svoje priče. Ona vjeruje da je pritisak s kojim se žene suočavaju ekstremno visok i da potječe iz njihove najbliže okoline, to jest njihovih porodica.⁷ Zbog toga se ovaj problem smatrao privatnim, „porodičnim problemom“ koji je poticao nelagodu.

Međutim, osim zvanične statistike, nemamo mnogo saznanja, a i sama statistika nam ne pomaže da riješimo ovu zagonetku.

„Gledajući na podatke od 1961. godine, vidimo da djevojčice nedostaju već decenijama, čak i prije nego što je prenatalno utvrđivanje spola bilo moguće!“

Slika 1: Broj rođenih muških beba na 100 ženskih beba po godinama⁸

Veoma je neobično što ne postoji objašnjenje za ovaj nesrazmjer. Jedno moguće objašnjenje moglo bi biti da su se u porodicama radala djeca sve dok roditelji ne bi dobili sina, dok su se „zaustavljali“ ranije ako su dječaci bili među prvom djecom. Time bi se djelimično mogla objasniti neravnoteža, čak i prije prenatalnih testova. Međutim, ne postoji istraživanje kojim bi se testirala ova hipoteza niti pružilo bilo koje drugo prihvatljivo objašnjenje.

To je bio jedan od razloga što je Centar za ženska prava, uz podršku koalicije nevladinih organizacija, u alternativnom CEDAW izvještaju pozvao na provođenje

više istraživanja o učestalosti pobačaja u svrhu odabira spola⁹ u Crnoj Gori, jer CEDAW u *Zaključnim zapažanjima o drugom periodičnom izvještaju za Crnu Goru* (2017) poziva na strožiju provedbu zabrane pobačaja u svrhu odabira spola, uključujući pomoć za žene koje su pod prisilom da izvrše pobačaj u svrhu odabira spola.¹⁰

#Neželjeno nametanje teme u javnom diskursu

Centar za ženska prava je 2017. godine pokrenuo kampanju „Neželjena“ (#Unwanted), čiji cilj je bio da privuče pažnju javnosti na problem pobačaja u svrhu odabira spola.¹¹ Primjenom učinkovitih instrumenata komuniciranja, kao što su performansi, Centar za ženska prava uspio je nametnuti ovu temu u javni diskurs i natjerati Vladu da barem prizna da ovaj problem postoji.

Organizatori su bili jasni – ova kampanja nije preispitivala zakonska reproduktivna prava žena na pobačaj, jer reproduktivna prava žena ne treba suprotstavljati¹² rodnoj jednakosti. Prema zakonu, svaka žena u Crnoj Gori ima pravo da okonča trudnoću do desete sedmice. Cilj kampanje bio je poticanje javnog dijaloga o sistemu vrijednosti koji favorizira muške nasljednike u tolikoj mjeri

Vizual kampanje #Neželjene protiv prenatalnog odabira pola u Crnoj Gori
Foto: s odobrenjem NVO Centar za ženska prava Crna Gora i kreativne agencije McCann

da se žene „ohrabruju“ na pobačaj ukoliko nose djevojčicu. Centar za ženska prava želio je privući pažnju javnosti na zloupotrebu prenatalnih testova u svrhu odabira spola. Ova kampanja pružila je jasniju sliku na sistem vrijednosti koji diskriminira žene čak i prije njihovog rođenja.

Želimo da skrenemo pažnju na negativnu tradiciju našeg društva u kome su djevojčice manje željene nego dječaci i zbog čega nemaju ni jednako pravo da budu rođene kao dječaci. Tema naše inicijative jeste da pokrenemo društveni dijalog koji će propitivati i prevazići sistem vrijednosti u kome ženska djeca ne uživaju jednaka prava kao muška.¹³

U kampanji su bili angažirani i stručnjaci iz oblasti zdravstva koji su govorili o ovom problemu. Jedna od njih bila je doktorica Olivera Mijanović, koja je objasnila stajalište majki koje su „pritisnute nekim potrebama i željama, pa čak i po cijenu ugrožavanja sopstvenog zdravlja, da ostvare te stereotipne norme koje još uvijek postoje i jake su u Crnoj Gori“.¹⁴

Ova kampanja uspjela je staviti ovu temu na dnevni red i čini se da je ona od tada ostala na dnevnom redu. O ovoj temi razgovara se na različitim forumima, uključujući i umjetničke,¹⁵ ali je svoje mjesto pronašla i u prvom *Izveštaju o rodnoj ravnopravnosti za Crnu Goru* u kojem je poglavlje koje se odnosi na domen zdravlja naslovljeno *Nejednake prije nego što se rode*.¹⁶

Siromaštvo dodatno usložnjava problem

Samo sprečavanje pobačaja u svrhu odabira spola ne bi riješilo problem prema kojem se djevojčice ne smatraju i ne tretiraju jednako vrijednim. Istraživanje koje je proveo Fond UN-a za stanovništvo (UNFPA) pokazuje da se većina porodica odlučuje za utvrđivanje spola kada je riječ o trećem, četvrtom i svakom narednom djetetu. Nažalost, takvo istraživanje ne postoji u Crnoj Gori, ali može se pretpostaviti da se i u ovom slučaju primjenjuje isto pravilo. To znači da ovaj problem uključuje još jednu dimenziju, a to je mogućnost izdržavanja velike porodice.

„Prisiljavanje žena da rađaju sve dok ne pruže nasljednika otvara još jedan niz nesretnih posljedica, počevši od ugrožavanja zdravlja žena i svođenja njihovih života na funkciju rađanja.

Međutim, time se također stvara pritisak u smislu izdržavanja velike porodice.“

Istraživanja pokazuju vezu između siromaštva u smislu materijalne oskudice s kojom se jedna porodica suočava i broja djece u toj porodici. Istraživanje višestrukih pokazatelja (MICS), koje je 2018. godine provela Uprava za statistiku Crne Gore u saradnji s UNICEF-om, pokazala je da su domaćinstva s troje i više djece češće u većoj materijalnoj oskudici u tri od devet dimenzija koje su posmatrane.¹⁷

Zbog toga roditelji se kreću prema siromaštvu i nemogućnosti izdržavanja članova porodice ili prema pobačaju. Na taj način, siromaštvo i patrijarhat istovremeno produbljuju rodnu neravnopravnost u Crnoj Gori.

Postoji li rješenje?

U jednom od istraživačkih radova na temu ovog problema u svijetu tvrdi se da se „kratkoročno ne može ništa uraditi“.¹⁸ To znači da ne postoji brzo rješenje i da moramo igrati dugotrajnu igru.

„Pobačaj u svrhu odabira spola zabranjen je u Crnoj Gori od 2009. godine, a zloupotreba prenatalnog utvrđivanja spola nerođenog djeteta smatra se krivičnim djelom. Međutim, realno nije moguće mnogo uraditi da se zaustave pobačaji djevojčica sve dok društvo vrši pritisak na žene da rađaju mušku djecu.“

Fascinantno je kako patrijarhalna društva okreću glavu od jedne od zabranjenih praksi, kao što je pobačaj, a sve kako bi bila „praktična“ u pogledu dobijanja muškog nasljednika. To čak može zvučati kontradiktorno, osim ako imamo na umu da obje prakse, zabrana pobačaja i toleriranje ovog čina kako bi se ispunili patrijarhalni ciljevi, imaju jednu zajedničku karakteristiku, a to je kontroliranje žena i oduzimanje kontrole nad njihovim tijelima.

Zabrana prenatalnih testova kojim se utvrđuje spol djeteta ne bi spriječila ove aktivnosti jer su ti testovi lako dostupni na internetu. Savremena društva će se u budućnosti morati navići na život koji podrazumijeva zloupotrebu tehnoloških i naučnih ostvarenja, a utvrđivanje etičkih i drugih načina za upravljanje napretkom i kršenjima ljudskih prava je izvan područja ovog pitanja.

Međutim, to ne znači da se ništa ne može učiniti kako bi se ovaj problem barem ublažio, a u budućnosti možda i „riješio“. Prije svega moramo više znati o učestalosti i karakteristikama problema kako bismo utvrdili najbolje moguće rješenje. Također moramo biti u stanju da uočimo problem – neprijavlivanje podataka po spolu, naročito kada je riječ o natalitetu.

Vijeće Evrope pozvalo je crnogorske vlasti da obrazuju zdravstvene radnike i usvoje stroge smjernice u cilju sprečavanja pobačaja u svrhu odabira spola. To bi moglo pružiti pomoć izgradnji velike koalicije zainteresiranih partnera koji će biti ujedinjeniji. Medicinsko osoblje, na koje se žene oslanjaju u cilju dobijanja savjeta i pomoći, može uraditi mnogo u smislu izgradnje sistema za pružanje veće podrške.

Pobačaji u svrhu odabira spola u Crnoj Gori otkrivaju duboko ukorijenjenu neravnopravnost žena u savremenom crnogorskom društvu. Iako je već dosta urađeno u smislu uspostavljanja ravnopravnosti, žene se i dalje smatraju manje vrijednima. Trajanje njihovog radnog vijeka je značajno kraće u odnosu na radni vijek muškaraca jer se suočavaju s diskriminacijom na radnom mjestu. Zbog

mogućnosti da postanu majke ili ako su već majke, žene se stalno stavljaju u poziciju da biraju između porodice i karijere. S druge strane, smatra se da se „nisu ostvarile“ ako nisu majke, zarađuju manje, rijetko se nalaze na pozicijama političke, ekonomske ili čak društvene moći...¹⁹ Nažalost, čini se da se ovaj stav ne mijenja već generacijama. Westminsterška fondacija za demokratiju u Crnoj Gori je u ljeto 2019. godine provela anketu među mladima (starosne dobi od 16 do 28 godina), koja je pokazala da 60,5 posto mladih ne vjeruje da žene i muškarci trebaju dijeliti kućne poslove, 56,1 posto vjeruje da je muškarac hranilac porodice, a 49,7 posto mladih smatra da rodne uloge trebaju biti različite jer se žene prije svega trebaju posvetiti domaćinstvu.²⁰

Stoga je jedini način za izlazak iz ovog problema strateški rad na osnaživanju položaja žena u društvu, naročito u ekonomskom smislu. Najvažnije je da država i sve nadležne vlasti prestanu ignorirati i počnu sprečavati štetne prakse na otvoreniji način bez obzira na to koliko taj proces može biti neugodan. Kad crnogorsko društvo postane spremno da u potpunosti prizna da su žene jednako vrijedne, tradicija nejednakog tretiranja ženskih beba će nestati. ■■■

- 1 Uprava za statistiku MONSTAT, *Žene i muškarci u Crnoj Gori*, 2018, izvor: <https://www.monstat.org/userfiles/file/publikacije/Zene%20i%20muskarci%20u%20Crnoj%20Gori%202019%20preview%20FINAL.pdf> (pristupljeno 20. aprila 2020).
- 2 Odabir spola na temelju rodni predrasuda: <https://www.unfpa.org/gender-biased-sex-selection>.
- 3 At the Heart of Sex Selection, a Preference for Boys: <https://www.unfpa.org/news/heart-sex-selection-preference-boys>.
- 4 Hesketh, Therese, Xing, Wei Zhu, "Abnormal ratios in human populations: Causes and consequences", u: *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 103(36): 13271–13275.
- 5 Odabir spola na temelju rodni predrasuda: <https://www.unfpa.org/gender-biased-sex-selection>.
- 6 Može li neko da objasni zašto ne treba objavljivati pol beba? Dostupno na: <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/179223/moze-li-neko-da-objasni-zasto-ne-treba-objavljivati-pol-beba>.
- 7 Intervju je dostupan na: <https://www.ekspres.net/zivot/imam-sina-i-nesto-dece-2>.
- 8 Izvor: Uprava za statistiku Crne Gore, statistika o rođenjima. Dostupno na <http://www.monstat.org/cg/page.php?id=49&pageid=49> (pristupljeno 28. aprila 2020).
- 9 Izvor: Uprava za statistiku Crne Gore, statistika o rođenjima. Dostupno na: <http://www.monstat.org/cg/page.php?id=49&pageid=49> (pristupljeno 28. aprila 2020).
- 10 Konvencija o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena, *Zaključna zapažanja o drugom periodičnom izvještaju za Crnu Goru*, 2017.
- 11 Centar za ženska prava, *Alternativni izvještaj nevladine organizacije o provedbi Konvencije o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena (CEDAW) u Crnoj Gori*, Podgorica, 2017.
- 12 <https://www.nbcnews.com/news/us-news/sex-selective-abortion-rights-are-being-pitted-against-gender-n1067886>.
- 13 Maja Raičević. Dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/nezeljene-djevojke-selektivni-abortusi/28864851.html>.
- 14 Olivera Mijanović, direktorica Centra za genetiku Kliničkog centra Crne Gore: <https://www.slobodnaevropa.org/a/nezeljene-djevojke-selektivni-abortusi/28864851.html>
- 15 Film „Neželjene kćerke Crne Gore“ autorice Ive Parađanin prikazan je na 9. Underhill festivalu u okviru programa U fokusu.
- 16 Evropski institut za rodnu ravnopravnost (EIGE), Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, MONSTAT i UNDP, *Indeks rodne ravnopravnosti, Crna Gora*, 2019. Dostupno na: https://eurogender.eige.europa.eu/system/files/events-files/index_rodne_ravnopravnosti_2019.pdf.
- 17 https://mics-surveys-prod.s3.amazonaws.com/MICS6/Europe%20and%20Central%20Asia/Montenegro/2018/Survey%20findings/Montenegro%20%28National%20and%20Roma%20Settlements%29%202018%20MICS%20SFR_v4_english.pdf.
- 18 Hesketh, Therese, Xing, Wei Zhu, "Abnormal ratios in human populations: Causes and consequences", u: *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 103(36): 13271–13275.
- 19 Evropski institut za rodnu ravnopravnost (EIGE), Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, MONSTAT i UNDP, *Indeks rodne ravnopravnosti, Crna Gora*, 2019. Dostupno na: https://eurogender.eige.europa.eu/system/files/events-files/index_rodne_ravnopravnosti_2019.pdf.
- 20 Westminsterška fondacija za demokratiju, *Percepcija i stavovi mladih o politici u Crnoj Gori*. 2019, str. 31.

Kruščica i posljedice nasilja

Alma Midžić

U srcu Bosne i Hercegovine, nadomak Viteza, nalazi se selo i rijeka istoga imena – Kruščica. Ovo mjesto je još od vremena austrougarske uprave bilo poznato izletišta. U vrijeme socijalističke Jugoslavije izgrađena su tri hotela, vikend-objekti te sportsko-rekreativni sadržaji. Mnogobrojni građani iz okolnih industrijskih mjesta tu su redovno dolazili kako bi provodili vrijeme u prirodi i čistom okolišu. Nažalost, nakon rata, sredinom devedesetih, ova infrastruktura je opustošena tranzicijskom pljačkom u kojoj su vrijedni i do tada zajednički resursi dani u bescejenje bivšim vojnim komandantima. Iako nisu oštećeni u ratu, dva hotela bivaju namjerno uništena kako vlasnik preostalog hotela ne bi imao konkurenciju. Nakon što je sva društvena infrastruktura privatizovana ili ciljano zanemarena i prepuštena propadanju, krenulo se s napadom na prirodna dobra (natural commons). Područje Kruščice je izuzetno bogato izvorima pitke vode, krasi ga brojni potoci i prekrasne šume. Tu se nalazi i izvor "Iliđa", s kojeg se vodom napajaju gradovi Vitez i Zenica. To znači da se ova rijeka već nalazi u okvirima svoga biološkog minimuma i svako daljnje iskorištavanje doslovno bi značilo njeno uništenje. Važno je napomenuti da većina mještana još uvijek nema pristup vodi, odnosno, nisu priključeni na sistem javnog vodopsnabdijevanja. Ova rijeka im služi kao izvor vode, za zalijevanje bašti, a djeci koja ne mogu otići na more najvažnije je mjesto zabave i rekreacije. Prostornim planom Općine Vitez za period 2005.-2025. ovo područje je predviđeno da bude zaštićeni park prirode. Nažalost, prostorni plan je izmijenjen, i to baš za područje rijeke Kruščice na kojoj je planirana izgradnja dvije male hidroelektrane (MHE). Izgradnja mini hidrocentrala se predstavlja kao razvojna šansa, što je u suštini laž, jer od ovih projekata najmanje koristi ima upravo lokalna zajednica, što će nam i primjer Kruščice jasno pokazati.

U Bosni i Hercegovini (BiH) planirana je realizacija više od 300 projekata na 244 rijeke, a kako ukupna bh. riječna mreža iznosi oko 4000 km, to praktično znači da bi na svakih 15 kilometara rijeka postojala jedna brana. Gotovo polovina projekata je planirana u zaštićenim područjima, a većina naših rijeka je u netaknutom stanju, pitke su i dom su mnogim ugroženim vrstama. Time se evropske zemlje već odavno ne mogu pohvaliti. Prema nedavno objavljenom dokumentu¹ organizacije Riverwatch, čak 60 % rijeka u Evropskoj uniji (EU) nema dobar ekološki status, što je dovelo do dramatičnog gubitka slatkovodnog biodiverziteta. Nažalost, sistem koncesionih naknada i poticaja za obnovljive izvore energije koji građani BiH plaćaju putem računa za električnu energiju koristi se za bogaćenje pojedinaca, a ne za tranziciju ka većem korištenju istinski obnovljivih izvora, poput sunčeve energije i vjetra.

Alma Midžić je diplomirana politologinja i magistrirala je na interdisciplinarnom programu Demokratija i ljudska prava u Jugoistočnoj Evropi. Trenutno radi kao istraživačica u Crvenoj – Udruzi za kulturu i umjetnost. Bavi se istraživačkim ili organizacijskim radom na pitanjima lokalne samouprave, lokalnog razvoja, društvene i ekološke održivosti. Alma je radila kao istraživačica i koordinatorica za međunarodne i nacionalne organizacije te ima dugogodišnji angažman s lokalnom aktivističkom scenom. Aktivno sudjeluje u borbi za zaštitu rijeka u Bosni i Hercegovini i objavila je članke, komentare u zbirkama, časopisima i digitalnim izdanjima o temama koje pokrivaju pitanja zajedničkog dobra, lokalne borbe, kao i praktične vodiče usmjerene na podršku lokalnom organiziranju, participaciji i političkim kampanjama.

Poziv da napišem ovaj tekst došao je u trenutku kada sam razmišljala o dovezima, ali i ograničenjima te izazovima aktivističkog rada na terenu. Ponekad su ti „razgovori“ u kojima sama sebi pokušavam pojasniti stvari poprilično iscrpljujući, ali su itekako bitni jer me podsjetje na mnogobrojne suborce i akcije, na naše lične odnose, probleme, i na ono što je najvažnije – da je otpor moguć i da se najinspirativnije borbe mogu desiti tamo gdje ih ne očekujemo ili u mjestima za koja nismo ni čuli.

Pa da krenem od početka, od 2017. godine kada sam prvi put čula za Kruščicu. Bio je četvrtak 24. august, dan kada su jedinice specijalne policije Srednjobosanskog kantona došle u Kruščicu s narednjem da gaze, ruše i bacaju sve one koji im se suprotstave. A ovaj put su im se suprotstavile žene koje su sjele na most, čvrsto se povezale rukama i s nevjericom gledale kako specijalci zbijaju redove, vade pendreke i spremaju se da napadnu „neprijatelja“ koji brani rijeku. Neprijatelj kojem je trebalo očitati bukvicu za neposlušnost su žene koje doslovno brane izvor života za njihovu zajednicu – rijeku Kruščicu.

Zašto nas napadaju, pa nismo mi zločinci, mi samo branimo svoje pravo na pitku vodu i na život. Pa to je pravo svakog čovjeka, zar ne²

Jauci, plač, tupi udarci, vriska... Nisam mogla da vjerujem šta gledam!

Na sreću, snimljeno je kako policija mlati žene i iživljava se nad nemoćnima. Kažem na sreću, jer da nije bilo videosnimka, slučaj bi mogao biti zataškan. Scene iz Kruščice su obišle BiH, region i svijet, a ovaj napad policije je pokrenuo mobilizaciju i onih dijelova civilnog društva koji do tada nisu reagovali.

Ta scena me toliko potresla da i danas ne mogu gledati taj snimak; jednostavno ne mogu da razumijem niti želim da razumijem torturu koju su žene pretrpjele. Opravdanja za takav postupak nema. Sjećam se da sam bila strašno ljuta, da sam čak u jednom momentu osjetila i nemoć, i smetao mi je taj osjećaj. Smatrala sam da mora

postojati način da nešto uradim. I tako je počelo, pisala sam kome sam stigla, tražila informacije, tražila reakcije i istomišljenike. Smatrala sam da prvo moramo učiniti Kruščicu vidljivom. Te žene ne smiju biti same, u mraku, bez podrške, prepuštene siledžijama koji će ih nastaviti tlačiti u sistemu koji drže isti oni moćnici koji su i dozvolili da mještani ovog sela nemaju vodu, koji su dali dozvole da se grade MHE na rijeci s koje se napaja oko 200 000 stanovnika susjednog grada Viteza i Zenica.

Ovdje je policija, umjesto na strani naroda, bila na strani politike

Tu akciju policije mogu da tumačim samo na jedan način: ako se zajednica pobuni, naročito ako žene predvode borbu protiv otimanja i iskorištavanja zajedničkog dobra, represivni aparat će se potruditi da pokaže svu svoju snagu kako bi spriječio i buduće slične vidove otpora.

Policija se sramno stavila na uslugu investitoru. Ovim činom nadležni su poslali poruku da su spremni javni aparat staviti u službu privatnog interesa.

Nakon ovog događaja otpor žena iz Kruščice je dospio u žižu javnosti. Iako je zastrašivanje nastavljeno i u policijskoj stanici, nakon izrazito grubog privođenja, pri kojemu su žene vukli i po zemlji, Kruščičanke se nisu dale pokolebat. Vratile su se na most i hrabro nastavile da vode bitku na nekoliko frontova, te su pored svakodnevnih 24-satnih dežuranja na mostu pokrenule pravnu i političku borbu. Mnogo je događaja i aktivnosti koje su se desile od 2017. godine do danas, pa ću izdvojiti nekoliko najznačajnijih.

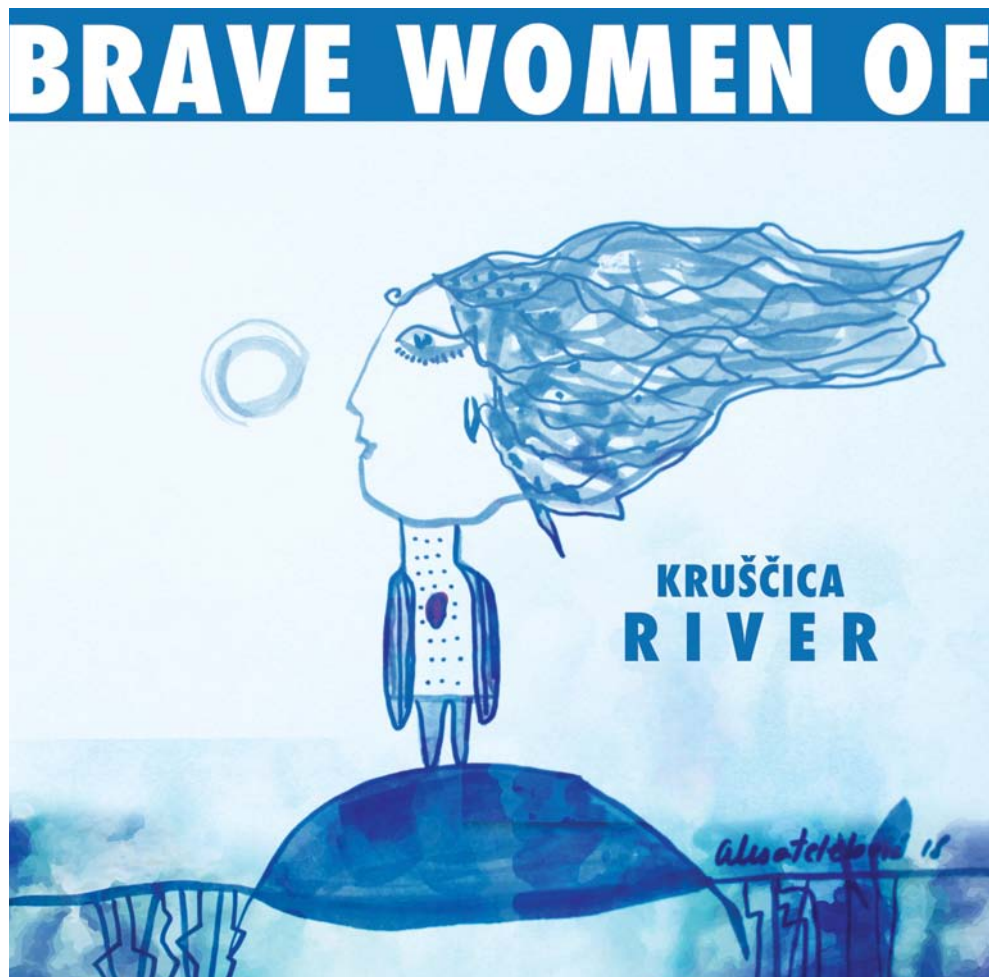
Isrpljujuća borba sa pravnim sistemom BiH još uvijek traje. Pokrenuto je nekoliko postupaka na sudovima različitih nivoa s ciljem poništenja rješenja kojima je protiv volje većine stanovnika isposlovana gradnja hidrocentrale. Besplatna pravna pomoć za ovakve slučajeve ne postoji, tj. mehanizam besplatne pravne pomoći u BiH je ograničen na određene socijalne kategorije, pod određenim uslovima (imovinski cenzus); neke nevladine organizacije (NVO) bave se zastupanjem određenih marginalnih grupa te interno raseljene osobe mogu dobiti pravnu pomoć.

Samim tim pristup pravdi je klasno ograničen, što znači da samo ako imate novca za skupe sudske sporove, možete koristiti pravne mehanizme. Većina stanovnika Kruščice je nezaposlena, dosta ljudi je otišlo van granica BiH da traži posao, a ovdje se uglavnom nude teški fizički poslovi vezani za sječu i preradu drveta, dok poljoprivreda nije razvijena, osim za lične potrebe.

Prosječna plata je tek nešto ispod 300 eura. Zamislite šta to znači u životu jedne žene iz ruralnog mjesta poput Kruščice, s obzirom na to da u našoj državi 57,9 % žena živi u ruralnim mjestima. Samim izlaskom na protest ili dežuranjem na mostu riskira između 100-200 eura kazne za prekršaj uslijed blokade puta.³ A to su tek kazne.

Svaki dopis odvjetnika ili njegov izlazak na sud košta kao pola prosječne plate. Do sada je za troškove pravne borbe (uključujući takse, dopise, obraćanja sudu, usluge odvjetnika i kazne) potrošeno oko 10 000 eura. Možda se ne čini mnogo, ali sjetite se da je većina mještana nezaposlena ili ima minimalna primanja. Sudski sporovi ovog tipa mogu trajati i deceniju, što je nedavno potvrdio slučaj Ekološko-humanitarne udruge *Gotuša* iz Fojnice, koja je nakon 10 godina dobila sudski spor protiv gradnje hidrocentrala na rijeci Željeznici. Na sav ovaj novac dodajte još i svakodnevne obaveze u domaćinstvu i bašti, zdravstvene probleme i uvidjet ćete da uslijed kumulativnog efekta različitih faktora otpor može doslovno slomiti žene ako ne postoji sistem podrške.

Ilustracija bh. umjetnice Alise Teletović doprinos je hrabrim ženama Kruščice i korištena je kao simbol njihove borbe za rijeku Kruščicu.

Kako se može prodati nešto što ti je dato na posudbu

Problemi vezani za izgradnju MHE krenuli su iz Mjesne zajednice (MZ)⁴ koja nije obavijestila stanovništvo o održavanju javne rasprave o okolišnoj dozvoli. Umjesto toga su okupili one koji podržavaju projekt, i to u privatnome ugostiteljskom objektu. Kruščičani su se s pravom zapitali kako 40-tak osoba može donijeti takvu odluku bitnu za cijelu zajednicu koja broji oko 3000 stanovnika? Interes ove zajednice je doslovno ugrožen interesom (i profitom) pojedinca te im je uskraćeno pravo odlučivanja i pristupa informacijama. Upravo zbog toga su izglasali nepovjerenje tadašnjem sazivu MZ-a i tražili nove izbore. Kako se muškarci nisu mogli dogovoriti oko nominacija za pozicije, Kruščičanke su preuzele inicijativu; prekinule su svađu i započele organizaciju izbornih aktivnosti.

Mlade žene, bez političkog iskustva, visoke (formalne i neformalne) naobrazbe kreću u *door to door* kampanju. Ove aktivnosti koriste i za mobilizaciju te sve mještane upoznaju s dešavanjima vezanim za MHE.

Za predsjednicu predlažu Tahiru Miku Tibold, kako su rekly, uglednu članicu društva i ženu s iskustvom, a za članice Savjeta MZ-a predlažu one najaktivnije među njima, svoje suborkinje. Fascinira njihov polet i njihova iskrenost kada kažu da ne znaju ništa o „ovim stvarima“, ali se ne stide i nije ih strah te govore: „I to se da naučiti.“ Nakon održanih izbora šest hrabrih žena s mosta dobilo je pozicije u MZ-u. Mandat im ističe 2021. godine i do sada su otkrile mnogobrojne nepravilnosti u radu prijašnjeg saziva, ali se i svakodnevno suočavaju s izazovima. Naime, njihovi politički protivnici, okupljeni oko nekadašnjega vojnog komandanta koji želi da pravi sporne hidrocentrale, pokušavaju na sve moguće načine opstruirati njihov rad i u tome ih podržavaju i određene političke partije (bliske investitoru) koje se nalaze na višim nivoima vlasti (općinskom, kantonalnom i federalnom).

Naša borba je i borba za našu viziju Kruščice... Želimo da svoj rad usmjerimo na očuvanje prirode i razvoj resursa za odmor i rekreaciju, što smo i prije imali

Tako MZ Kruščica već tri godine nije dobila sredstva ni za jedan projekt. Imaju problema sa rasvjetom, ilegalnom sječom šume, odvozom smeća, vodosnabdijevanjem. Teško je objasniti mještanima da je nadležnost MZ-a ograničena i da ona samo može informirati građane i upućivati dopise Općini. Naprimjer, u slučaju da želite zamijeniti sijalicu koja ne radi, to ne smije uraditi MZ, čak i ako ima sredstva, nego se šalje dopis Općini koja izdaje nalog privatniku da izvrši popravke. Pored korištenja direktne represije i policijskog zastrašivanja, ovo je također obrazac sistematskog gušenja otpora putem institucije.

Predsjednica MZ-a Tahira Tibold svakodnevno je izložena *online* nasilju i prijetnjama, dok investitor, uz pomoć svojih podržavatelja, širi teške laži o njejoj porodici pokušavajući diskreditovati njen pošten rad. Nažalost, u BiH ne postoji institucija koja se bavi pitanjima *online* nasilja, a prijava zavisi od službene osobe koja je zaprimi.

Ako imate sreće i naidete na osviještenu osobu, ona će pokušati iskoristiti sve ono što krivični zakon (ili neki drugi) nudi, ali ne postoji zakon koji bi tretirao slučajeve *online* nasilja. U toku borbe za rijeku Kruščicu mnogobrojne žene su primale razne *online* prijetnje, njihovi profili na društvenim mrežama su bili *hakerani* i pokušalo im se naštetiti čak i stavljanjem neprimjerenih, lažnih, montiranih intimnih slika. Ovakva djela mogu ostaviti dugoročne posljedice na psihičko zdravlje žena koje će se morati nositi sa nametnutim stidom u konzervativnoj zajednici.

Ali unatoč svim pritiscima one ne odustaju. Napravile su *Facebook*⁵ stranicu kako bi komunikacija sa mještanima bila lakša, ali i kako bi ih mogle pravovremeno informirati o svim zbivanjima ili demantovati laži iznesene na njihov račun i rad MZ-a. Viziju zasad ne mogu ostvariti; jednostavno, bez podrške vlasti, koja odlučuje o transferu sredstava, ali i drugim vidovima pomoći, one nematerijalne, stručne, to nije moguće. Nažalost, ta je podrška vlasti rezervirana samo za lojalne pristalice koje ne propituju i ne kritiziraju. Dugoročno planiranje lokalnog razvoja zapravo ne postoji jer se planiranje uopćeno zasniva na trajanju mandata određenoga političkog subjekta. Ukratko, svrha njihovog mandata je izvlačenje dobiti, novca i veza iz javnog sistema za ličnu korist.

Meni nije jasno zašto se gradnja hidrocentrala planira na vodama koje su pitke

Borbe za naše rijeke su zapravo borbe za demokratsko upravljanje resursima, protiv neodržive eksploatacije i upravljanja koje nije bazirano na interesima zajednice. One ogoljavaju cijeli sistem aktera vlasti i predstavnika interesnih grupa čiji je zajednički cilj samo profit. Pored toga, one ukazuju i na to da odluke o eksploataciji resursa donose većinom muškarci koji se tradicionalno nalaze na pozicijama moći, dok se žene suprotstavljaju takvim nerazumnim odlukama.

Kako bismo imali jasniju predstavu o ovom problemu, bitno je analizirati nekoliko pozicija: upravljačke strukture preduzeća, broj kandidatkinja na izborima i žene na upravnim i rukovodećim pozicijama u institucijama vlasti.

Žene u BiH rijetko zauzimaju visoke pozicije, poput direktorice, predsjednice ili članice upravnih odbora velikih kompanija. Agencija za ravnopravnost spolova BiH je 2014. godine provela prvo opsežno istraživanje o broju žena i muškaraca u upravljačkim strukturama preduzeća u zemlji, odnosno u upravnim i izvršnim odborima. Iako nadmašuju muškarce u pogledu obrazovnih postignuća u

posljednjih 20 godina, žene su u upravljačkim strukturama preduzeća zastupljene tek sa 16 %. Naveli su da je razlog patrijarhalno društvo te postojanje veoma jake veze između društvene uloge žene, njenog obrazovanja, zanimanja i položaja na tržištu rada. Žene su u prosjeku zastupljene sa samo 15 % u odborima preduzeća, u kojima je samo 12 % predsjednica odbora, dok više od 50 % odbora preduzeća nema nijednu ženu u svom sastavu. Prema istraživanju *Poslovnih novina „Žene u biznisu“ iz 2018. godine od 787 kompanija koje su ušle u projekt “100 najvećih u BiH”, a čine ga velika, srednja i mala preduzeća po izvozu, dobiti, prihodima i investicijama gotovinskog toka, samo 19 % čine kompanije na čijem su čelu žene menadžerice.*

Politička reprezentacija žena je problematična i predstavlja puko zadovoljenje zakonske formalnosti. Prema *Izbornom zakonu* na listama se mora naći najmanje 40 % kandidata manje zastupljenog spola, međutim, taj broj ne prati i broj žena na upravnim i rukovodećim pozicijama. Ako žene i osvoje glasove na listama, njihove stranke ih ne postave na položaj, nego “neko kolegu”. Često u strankama te kolege predlažu *ženama* degradirajuće zadatke u skladu sa stereotipima: da aktiv žena treba održavati higijenu stranačkih prostorija; da za vrijeme predizborne kampanje u stranačkim prostorijama kuhaju kafu i služe članove izbornog štaba; da prave i dijele sendviče u siromašnim naseljima u toku kampanje. Njihova uloga se banalizira i one ne učestvuju u pregovorima o ključnim pitanjima za društveni, ekonomski i politički razvoj, uređenje i sigurnost.

Tako je na općim izborima održanim 2018. godine bilo 4378 kandidata i 3119 kandidatkinja (u postocima 58,4 naprema 41,6). Od toga je na razne pozicije izabrano 376 muškaraca i 142 žene (u postocima 72,6 naprema 27,4). Iako je, generalno posmatrajući brojke, u javnim institucijama zaposleno nešto više žena u odnosu na muškarce (53 %), kada se gleda spolna struktura, na rukovodećim pozicijama muškarci su znatno više zastupljeni.⁶

Svi navedeni podaci ukazuju da rodni stereotipi strukturno utiču na pristup žena pravima, moći i resursima. Upravnim sistemom dominiraju muškarci, dok su žene tu samo raspoređene na pozicije unutar kojih nemaju istinsku moć odlučivanja.

Čini mi se da će se u budućnosti voditi ratovi za vodu

Nonsens je uništavati izvore vode, jer iako je voda najrasprostranjenija tvar na planeti Zemlji, geografski je neravnomjerno raspodijeljena i nalazišta su ograničenih količina. Ovaj podatak je značajan kada razmišljamo o njenoj namjeni, a većina propisa daje prednost korištenju vode za vodosnabdijevanje u odnosu na proizvodnju energije, navodnjavanje, industrijsku namjenu i dr. Prema podacima Ujedinjenih naroda (UN), oko 783 miliona ljudi nema pristup čistoj vodi, a više od 1,7 milijardi ljudi trenutno živi u riječnim bazenima gdje je potrošnja vode premašila prirodni ciklus punjenja i obnavljanja riječnog sliva. Samo u jednom danu žene širom svijeta potrošit će na skupljanje i dopremanje vode za domaćinstvo više od 200 miliona sati. Zbog prirasta stanovništva, upotrebe u poljoprivredi i industriji, sve većeg korištenja u energetske svrhe i onečišćenja, značaj ovog krucijalnog resursa će u skoroj budućnosti, po svemu sudeći, nadmašiti značaj nafte i plina. Zbog svoje esencijalne prirode i ograničenih zaliha voda će postati najvažniji strateški resurs. Čak i u zemljama koje ne oskudijevaju ovim resursom u pogledu dostupnosti izvora, razvijenosti infrastrukture, ulaganja u njeno održavanje i načina upravljanja dobijemo uvid u to koliko pristup vodi utiče na životni standard. Tako se u *krušičkoj pobuni za vodu*, za odbranu jedne rijeke, ogleda savremena kriza upravljanja vodom. Borba za vodu kao zajedničko dobro i za ljudsko pravo na vodu, koje je neophodno za ostvarenje dostojanstva ljudskog života, nadilazi i Kruščicu i granice BiH.

Sve veći broj novih borbi i pobunjenih zajednica za spas rijeka širom BiH i regije govori nam da moramo insistirati na širokoj javnoj raspravi o budućnosti upravljanja, raspolaganja i pristupa vodi kao resursu. Moramo misliti na dobrobit budućih generacija, nadolazeću krizu s vodom i kako osigurati svima jednak i pravičan pristup. Osim aktivnih boraca za spas rijeka moramo preuzeti i ulogu aktivnih čuvara našega vodnog dobra.

Bunt je osvijestio ljude

Kruščica je značajna iz nekoliko razloga. Prije svega, simbolička snaga ove borbe ima uticaja ne samo širom BiH nego i regionalno. Sada je već postalo parola: „Ako su mogle žene iz Kruščice odbraniti rijeku, možemo i mi odbraniti...!“ Jednostavno, spomen Kruščice motivira ljude da se usprotive. Od pokreta *Odbranim reke Stare planine* u Srbiji do lokalnih borbi za parkove i urbana zajednička dobra svima je postala primjer iskrenoga, dosljednog otpora. One su nam pokazale i da se „uspavane“ zajednice mogu probuditi, a podsjetile su nas i na važnost samoorganizovanja, solidarnosti i zajedničkog djelovanja. Iako su žene Kruščice one koje predvode borbu, one sve vrijeme naglašavaju da imaju podršku muškaraca, zapravo nas na jedan način i podsjećaju da borba za ravnopravnost *žena* i *muškaraca* mora biti zajednička.

Ali da ne romantiziram, barem ne previše, ova borba nam je pokazala i da bez infrastrukture nema emancipacije, a ni otpora. Veliko je opterećenje predvoditi dugoročne borbe, neophodna su sredstva za aktivnosti, poput pravne borbe, ali i sistematska podrška kako bi se teret svakodnevnih životnih obaveza lakše podnio, jer pojedini aktivni članovi će mnogo vremena i snage izgubiti predvođeci borbu. Ključno je dijeljenje znanja i resursa. Postoji mnogo vještina i znanja koje smo mi u nevladinim organizacijama dobro savladali, ali naše sestre, naročito u ruralnim sredinama, nisu imale priliku ići na desetke seminara i neformalnih edukacija. Ponekada se radi o pisanju dopisa medijima ili otvaranju *email* naloga. Nije važno o čemu je riječ, ali krajnji cilj dijeljenja znanja je prije svega da naše suborkinje naučimo da te aktivnosti mogu same raditi, da budu nezavisne. Sjećam se da mi je baš jednom prilikom Tahira Tibolt pričala kako je njena majka u Drugom svjetskom ratu bila u pokretu otpora i kako je kao članica Antifašističke fronte žena (AFŽ) nakon rata išla po selima i zaseocima te radila na obrazovanju žena, od opismenjavanja do učenja pripremanja hrane. Upravo su tad učitelji i učiteljice, kojima je narod vjerovao, bili ključni za političko obrazovanje i organizovanje otpora. Ovo iskustvo bi i nama moglo poslužiti kao dobra polazna tačka.

Bosna i Hercegovina je i dalje duboko patrijarhalno društvo, gdje je samo prošle godine skoro svaki mjesec jedna žena ubijena, gdje se politički zvaničnici često izruguju svojim kolegicama, gdje se u komentarima na portalima brani muškarac koji je svirepo prebio ili ubio svoju partnericu zbog ljubomore, a rijetko se spominje da upravo žene predvode borbu za našu bolju budućnost.

Ne mogu predvidjeti kakav će ishod biti. S obzirom na to da su ove borbe iscrpljujuće, da je teško održati zajednicu na okupu, da je egzistencija u ruralnim mjestima itekako teška, a naročito u osvit nove ekonomske krize, u ovakvim okolnostima i ne treba očekivati od ljudi maksimalnu posvećenost jer je ona onemogućena utrkom da se preživi. Ono u što sam uvjerena jeste da je Kruščica pobudila sentiment pobune i da će ovaj simbol otpora još dugo biti pokretačka snaga mnogim drugim ustancima. Kao aktivnoj članici mnogih inicijativa zadovoljstvo mi je što mogu reći: nije slučajno naš najvažniji simbol otpora – Kruščica – ženskog roda. ■■■

-
- 1 Eco-Masterplan for Balkan rivers. 2018. Riverwatch, Vienna, Austria and EuroNatur, Radolfzell, Germany, Source: <https://riverwatch.eu/en/balkanrivers/news/eco-masterplan-shows-value-balkan-rivers>.
  - 2 All quotes are taken from an interview conducted by the author with the support of HBS office in Sarajevo: <http://ourcommons.org/featured/kruscica-brave-women-balkan-rivers/>.
  - 3 Ovdje moram naglasiti da su blokade puta postavljene samo za strojeve i izvođače radova, a druga vozila slobodno prolaze; policija i predstavnici vlasti se često služe egzistencijalnim ucjenama plašeći aktiviste visokim kaznama, i to je veoma efikasna metoda u zajednicama sa malim primanjima. Također, ljudi primaju i prijetnje otkazima ili ne mogu dobiti posao zbog podrške inicijativama. Ovo su sistemski pritisci na građane ove zemlje i predstavljaju ozbiljan problem kojim se ograničava izražavanje suprotnih (političkih) stavova.
  - 4 Mjesna zajednica predstavlja najniži oblik neposrednog učestvovanja građana i građanki u odlučivanju o lokalnim poslovima; ovaj oblik lokalne samouprave im je najbliži. Mjesna zajednica može obavljati širok spektar važnih uloga, poput uspostavljanja kontakata između građana i lokalnih vlasti, koordinacije zahtjeva građana, pružanja raznih usluga, iniciranje društvenih i političkih aktivnosti u lokalnoj zajednici, usmjeravanja učešća građana u odlučivanju. Ima svojstvo pravnog lica te se predsjednik ili predsjednica mjesne zajednice te članovi i članice savjeta biraju na izborima za MZ.
  - 5 Facebook page of MZ Kruščica <https://www.facebook.com/mzkuscica2017/>.
  - 6 Source: https://arsbih.gov.ba/wp-content/uploads/2020/02/Mu%c5%a1karci-i-i-%c5%beene-u-BIH_2020.pdf.

Prava vlasništva, ekonomska zavisnost i stakleni plafon za žene na Kosovu

Luljeta Demolli

U mnogim dijelovima svijeta prava žena na vlasništvo i nasljeđivanje su ograničena društvenim normama, običajima i propisima koji ometaju njihov ekonomski status i prilike da prevaziđu siromaštvo. Mnoge studije su pokazale da iza siromaštva žena i njihove borbe za bolje ekonomske uvjete su, između ostalog, prepreke u smislu prava nasljeđivanja i vlasničkih prava. Pitanje vlasništva i nasljeđivanja je prizma kroz koju je moguće uočiti strukturne obrasce rodne neravnopravnosti u jednom društvu.

U kosovskom društvu *Kodeks Lekë Dukagjinija* je i dalje u određenoj mjeri nevidljivi dio usmjeravanja društvenih i kulturnih vrijednosti, naročito u nekim regijama Kosova. Stoga,

održavanje reda u porodici je posao muškarca; neka vrsta koordinacijskog tijela je neophodna kada toliko radnika živi pod jednim krovom i obavlja različite zadatke.

Prema tome, nepisani zakon zahtijeva da se svaka porodica podredi patrijarhalnom sistemu u okviru kojeg glava domaćinstva upravlja svim članovima. U okviru takvih običaja ženski subjekt je umotan plaštom morala tadašnjeg mentaliteta. Veliki dio nepisanih propisa u vezi s odnosima između muškaraca i žena upućuju na tradicionalni pristup organiziranju odnosa između spolova, u skladu sa strogom rodnom stratifikacijom. Iznad toga su samo neke sveprisutne društvene norme koje su, ustvari, dio dokumenta koji je napisan 1400-tih godina. Nažalost, neke od tih normi se, na jedan ili drugi način, i dalje primjenjuju u određenim svakodnevnim odnosima prema ženama na Kosovu. Pripadnost i rodne uloge

također određuju ograničenja s kojim se žene suočavaju kada pokušavaju osigurati sredstva za život, uključujući korištenje zemljišta, donošenje odluka o zemljištu te institucije koje upravljaju zemljištem i drugim izvorima proizvodnje.

Jednaka prava žena na imovinu uređena su međunarodnim zakonima i standardima o ljudskim pravima te su sastavni dio pravnih propisa Kosova. Kosovo je u Ustav unijelo Konvenciju o ukidanju svih oblika diskriminacije žena (Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women – CEDAW), gdje se u odjeljku Vlasnička prava navodi da je u cilju ukidanja diskriminacije žena potrebno je priznati prava žena na vlasništvo, nasljeđivanje i upravljanje imovinom. Međutim, postoji istinski raskol između formalne jednakosti žena pred zakonom i stvarne jednakosti, što uzrokuje probleme u praksi.

Na početku ovog teksta može se reći da postoje tri osnovne grupe faktora koji utječu na pravo na imovinu i pravo na nasljeđivanje na Kosovu:

- prvo, društvene strukture, norme, prakse i okolnosti formirale su društvo u kojem su određene grupe (tj. žene) diskriminirane na više nivoa u okviru njihovog učešća u društvenom, političkom ili ekonomskom životu.
- drugo, zakoni poput Zakona o nasljeđivanju ne bave se dovoljno niti kontekstualno dugogodišnjom diskriminacijom, a zbog nedostatka provedbe rodna ravnopravnost se ne odražava dovoljno u tim zakonima.
- treće, čak i kada pravni propisi postoje, pravila o imovini i nasljeđivanju često se izbjegavaju i podložna su strukturiranim kulturnim, tradi-

Luljeta Demolli je izvršna direktorica Kosovskog centra za rodne studije. Ranije je bila rukovoditeljica i glavna istraživačica u okviru projekta koji je provodio Centar, a koji je bio usmjeren na historiju žena u politici. Završila je studije sociologije i filozofije na Univerzitetu u Prištini. Diplomirala je i na Koledžu alternativnih humanističkih studija u Prištini. Luljeta je učestvovala u više od 20 istraživačkih projekata koje je proveo Centar za humanističke studije „Gani Bobi“.

cionalnim i religijskim normama koje su diskriminacijske prema ženama. Primjena takvih zakona je manjkava zbog dugogodišnjih kulturnih i društvenih stavova koji su često nepovoljni u odnosu na žene i djevojčice. Takvo razumijevanje ovih koncepata često se odražava u sudskim odlukama ili u činjenici da se sudske odluke ne provode u praksi.

Na Kosovu se ne govori mnogo o zemljištu kao o nečemu što žene trebaju posjedovati te se još uvijek ne zna koliko žena posjeduje zemljište. U određenim društvenoekonomskim kontekstima zemljište je od ključne važnosti za dostojanstven život te predstavlja osnovu za prava koja mogu osigurati prikladan standard života i ekonomsku nezavisnost, pa, samim tim, lično osnaživanje. Kada žene imaju ili posjeduju zemljište, one imaju pravo na imovinu, te su u stanju da zarađuju više i da kreiraju osnovu održivosti.

Tradicija iznad zakona?

Jedna

često korištena metoda izbjegavanja primjene prava na imovinu u slučaju žena i djevojčica na Kosovu, a naročito u ruralnim dijelovima zemlje, jest „dobrovoljno“ odricanje od nasljedstva.

Žene u tim slučajevima, često i one koje ne znaju čitati ni pisati, potpisuju određene formulare putem kojih „odbacuju“ pravo na imovinu, čime otvaraju put muškim članovima porodice da naslijede imovinu ili je prenose na njih.

Još jedan način izbjegavanja važećih propisa u oblasti prava žena i djevojčica na Kosovu koji se odnose na imovinu i nasljeđivanje je izbjegavanje žena u smislu prava na nasljeđivanje. U tim slučajevima muški članovi porodice često ne prijave svoje udate sestre u toku procesa nasljeđivanja. Zbog velikog broja slučajeva u kojima imovinu, pa čak i nepokretnu imovinu, posjeduju i koriste treće osobe, te se imovina nerijetko na njih i prenosi bez formalne transakcije (na osnovu tradicije, povjerenja u rodake i komšije itd.), zemljište se često prodaje bez formaliziranja transakcije, što dovodi do kršenja prava žena i djevojčica na tu imovinu. To je tradicionalna praksa koja je prisutna već stoljećima. Ne postoji zvanična statistika koja bi dala transparentan i empirijski pogled na ovu praksu.

Sistem registracije imovine na Kosovu još uvijek ne funkcioniše u dovoljnoj mjeri da osigura i zaštiti prava na imovinu u cijeloj zemlji ili da omogući nesmetan prijelaz na tržišnu ekonomiju. Ni zakonski okvir i njegova provedba ni pristup sistemu registracije imovine nisu dovoljni da se pruži stvarna slika u oblasti prava na imovinu na Kosovu.

Štaviše, mnoge žene nemaju informacije, povjerenje, iskustvo ni sredstva da ostvare ili uživaju svoja zakonska prava. Malo žena ima pristup pravnom savjetovanju zbog ustaljenog vjerovanja da je vlasništvo nad imovinom područje koje je rezervirano isključivo za muškarce. Svijest ne treba postojati samo kod nosilaca prava, nego i kod stručnjaka, zakonodavaca, sudija, notara i svih onih koji rade u oblasti jednakih prava na nasljeđivanje ili su povezani s tim pravima. Pristup besplatnoj pravnoj pomoći je dostupan i u okviru državnih institucija i kod nevladinih organizacija.

Kampanje podizanja svijesti javnosti u vezi s ovim praksama trebaju biti usmjerene na problem odricanja prava na nasljeđivanje. Kako bi se ograničila odricanja i kako bi subjekti pažljivo odlučivali je li čin odricanja prikladan, treba razmotriti nametanje većih poreza ili notarskih troškova na takve postupke. Katastarska uprava treba uložiti dodatne

Kao i u mnogim gradovima širom svijeta, stotine žena, uključujući žene svih boja kože i porijekla, te trans osobe, djeca i muškarci su se 8. marta okupili na ulicama Filadelfije da izraze svoj otpor na međunarodni Dan žena. „Philly IWD March“ – Foto: Joe Pietti – flickr – CC-BY-NC 2.0

napore da unaprijedi proces automatskog registriranja imovine na oba supružnika.

Domino efekt

„Podaci pokazuju da žene na Kosovu nasljeđuju samo 4 posto od svojih roditelja. Samo 17 posto žena posjeduje imovinu.¹ Samo 18 posto ima vlastiti biznis,² samo 3 posto svih poslovnih kredita odobrava se ženama. Nema zvaničnih podataka o vrsti bankovnih kredita i postotku uspješnih zahtjeva za kredit koje podnose žene.“

Uzroci za tako niske brojeve imaju nekoliko izvora, zbog čega su problemi s kojim se žene suočavaju još više zabrinjavajući. Ti uzroci su međusobno povezani. Nizak postotak žena koje posjeduju imovinu može uzrokovati nisko ili gotovo nikakvo učešće žena u dobijanju kredita. Nizak nivo pristupa kreditima znači nizak pristup gotovini, što uzrokuje neizbježnu prepreku za pokretanje, uspostavljanje i održavanje poslovanja. Nažalost, ne iznenađuje činjenica da je broj poduzetnica na Kosovu gotovo među najnižim u regiji, a žene se obično suočavaju s više prepreka prilikom pokretanja poslovanja u odnosu na muškarce. Te prepreke se naročito odnose na početni finansijski kapital, poslovno umrežavanje te specifično obrazovno i stručno usmjeravanje. Nepovoljna statistika tjera nas da razmišljamo o uzročnoj vezi između povećanja broja žena koje posjeduju imovinu i broja žena koje vode vlastite biznise.

Važne institucije ponekad smatraju da je dominacija muškaraca na Kosovu u pogledu posjedovanja imovine ustvari rodna norma. Postoje slučajevi u kojima je ženama uskraćen proporcionalan pristup vlasti te stoga one nisu u stanju utjecati na političke procese. Zbog toga što veoma mali postotak žena posjeduje imovinu, mnoge žene na Kosovu zavise od prihoda muškaraca. To također ograničava njihovu sposobnost da se bave svojim hobijima i da prate svoje strasti jer često moraju ostati kod kuće i preuzeti ulogu odgajateljica djece i voditi brigu o porodici. Veoma mali broj žena vlasnica preduzeća smanjuje mogućnost žena i djevojaka da učestvuju u privrednim komorama i sindikatima u istoj mjeri kao i muškarci. Time se također smanjuje mogućnost žena da utječu na važne politike u vezi s radom i drugim pitanjima vezanim za poslovanje.

Zbog manjka imovine i potpune dominacije muškaraca u okviru institucionalnog odlučivanja žene se prisilno isključuju iz struktura ekonomske i političke moći. Nova Vlada Kosova, koja je nedavno uspostavljena, ima trinaest ministara i samo tri ministricice. Nijedna od 38 kosovskih općina nema načelnicu, a žene također rijetko učestvuju u ruralnim vijećima, a još rjeđe ih predvode.

Ove rodne norme su izgradile nepromijenjenu osnovu u vezi s nivoom rodne moći, što je situacija koja pogoršava već općenito nepovoljan status žena u društvu. Prema zvaničnoj statistici, više od 80 posto žena je nezaposleno. Vlasništvo nad imovinom i učešće u političkom životu direktno je povezano s ekonomskim osnaživanjem žena, čime se generiraju prihodi i sigurnost života.

Ekonomska prava žena su ograničena na još jednom nivou. One se ponekad ne smatraju uposlenicima koji žele dugoročno ili sigurno zaposlenje jer poslodavci strahuju od njihovih brakova, trudnoća i drugih porodičnih prepreka koje mogu uzrokovati da radnica prestane s radom. Zbog tih okolnosti mnoge žene rade u neformalnom sektoru. Taj sektor je obilježen malim, obično neprijavljenim preduzećima u kojima poslove obavljaju privremeni radnici uz rad s prekidima. Takva neformalnost na tržištu rada vodi do manjka prava i zaštite radnika, kao i nižih prihoda. Kod neformalnog rada nije utvrđena minimalna plata, obavezno vrijeme odmora niti sigurnosni standardi. Neformalni radnici su obično prvi koji dobijaju otkaz te su prvi na udaru ekonomskih promjena, kao što je aktuelni globalni ekonomski pad uzrokovan pandemijom bolesti COVID-19. U vezi s ovom temom ne postoje vjerodostojni posebni podaci za spolove.

Način za napredak

Problematična provedba određenih zakona na Kosovu koji su utvrđeni u izvještajima o napretku Kosova i koji su bili fokus projekata USAID-a koji se odnose na prava na imovinu na Kosovu ponekad je prepreka koja je izgradila gotovo neprobojan stakleni plafon za žene u smislu punog ostvarivanja prava na imovinu i nasljedstvo, i to i u urbanim i u ruralnim područjima.

„Neprovedive zakone često prati nedostatak svijesti o postojećim zakonima. Žene i muškarci na Kosovu su i dalje

nedovoljno svjesni prava na nasljeđivanje, što utječe na osporavanje prava žena na nasljeđivanje i posjedovanje imovine.“

Zbog toga je u posljednje dvije godine na Kosovu provedena pravna reforma u cilju promjene zakonodavstva u području nasljeđivanja i otvaranja novih prilika da žene individualno ili kolektivno zaštite svoja prava jer prethodni propisi nisu uključivali principe rodne ravnopravnosti koji su sastavni dio Ustava Kosova. Jedan od problema koji su se pojavili u okviru ove reforme jeste aspekt propisa koji utvrđuju rodbinske veze, što nije u duhu rodne ravnopravnosti ili neutralnosti. Naprimjer, uočen je nedostatak rodno neutralnog vokabulara (npr. riječi „muž – supruga“ korištene su umjesto riječi „supružnik“). Princip rodne neutralnosti nije poštivan prilikom rješavanja pitanja diskriminacije na osnovu spola, spolne orijentacije i rodnog identiteta.

EU je finansirala niz projekata u sektoru vladavine prava na Kosovu. Cilj EU je da pruži podršku Kosovu prilikom uspostavljanja savremenog i sveobuhvatnog građanskog zakonika koji je usklađen s pravnom stečevinom EU i ostalim relevantnim međunarodnim standardima. Aktuelni zakonodavni okvir nije dovoljan za rješavanje pitanja tradicionalnih praksi te postoji potreba za jasnijim i detaljnijim propisima i proceduralnim pravilima.

Potrebno je usvojiti izmjene i dopune zakona u cilju ispravljanja nedostataka i usklađivanja propisa te djelovati preventivno prema okolnostima u kojima zakonska prava žena mogu biti prekršena.

Vlasništvo nad imovinom, veća stopa zaposlenosti i ekonomski napredak općenito bi iz više perspektiva osnažili žene na Kosovu. One bi postale snažan partner u institucionalnom i ekonomskom životu, čime bi se kreirala stabilna perspektiva i orijentacijski put i za kvalitativni i za kvantitativni porast sistemskog uključivanja žena u narednim godinama. Ova promjena bi općenito utjecala na ekonomski razvoj te bi rezultirala većom dobrobiti žena.

Jedan od najvažnijih koraka trebalo bi biti razumijevanje značaja prikupljanja podataka od strane državnih institucija i brza promjena prema unapređenju aktuelnih nepovoljnih praksi. Razrađena i nijansirana rodna perspektiva pri izradi budžeta neizbježno bi prioritizirala ulogu žena u ekonomiji i privredi.

Osporavanje i mijenjanje diskriminativnih društvenih normi, izrada i usvajanje odgovarajućih i učinkovitih pravnih propisa, kao i pružanje ispravnih informacija i podizanje svijesti žena, ali i muškaraca, najbolji je način za napredak prema prijeko potrebnim pozitivnim društvenim i institucionalnim reformama na Kosovu. ■■■

1 Farnsworth, N., D. Morina, D. Ryan, G. Rrahmani, V. Robinson-Conlon i I. Banjska. 2018. *Gender Analysis in Kosovo 2018*. (Rodna analiza na Kosovu, prim. prev.). Mreža žena Kosova.

2 *Ibid.*

Aktivizam u doba neizvjesnosti: Albanska Parada ponosa 2020.

Gresa Hasa

Mjesec Parade ponosa u Tirani. Ovo će biti prva Parada ponosa u devet godina u okviru koje glavni trg u Tirani neće biti ispunjen šarenom gomilom ljudi svih doba, vjera, nacionalnosti, spola i rodnog identiteta, koji voze bicikle i glasno pjevaju na ulicama, čime dokazuju da postoji mjesto za svakoga.

„Zbog pandemije i restrikcija neki planovi i prava su odgođeni, a aktivizam je trebao novi oblik odgovora. Pandemija bolesti COVID-19 razotkrila je mnoge nejednakosti, naglašavajući i produbljujući jaz između društvenih, klasnih, rodnih grupa. Budući da smo bili diskriminirani, potlačeniji i ranjiviji, pandemija nas je podsjetila kako su naša osvojena prava i prostori krhki kada je riječ o LGBTQ+“

(*lezbijka, gej, biseksualac, transrodne osobe, queer*) osobama. U ovom članku Parada ponosa je simbolična artikulacija aktivizma, nužnost ravnopravnog statusa i razumijevanja razlika u svakodnevnom životu u Albaniji.

Pojedinci iz marginaliziranih ili ugroženih grupa nesrazmjerno su pogođeni bolešću COVID-19 u Albaniji. Mnoge LGBTQ+ osobe nemaju pristup zdravstvenoj zaštiti i vrlo su često diskriminirani zbog svog rodnog identiteta, seksualne orijentacije ili etničke pripadnosti. U mnogim slučajevima liječnici odbijaju liječiti LGBTQ+ pacijente. Situacija je posebno teška za transrodne

pojedince, posebno za transrodne žene koje su seksualne radnice. Tokom zaključavanja došlo je do porasta nasilja u porodici, koje pretežno pogađa žene i LGBTQ+ osobe. U slučaju LGBTQ+ osoba, njihove porodice ih nerijetko zlostavljaju i odbacuju, te su, stoga, često u opasnosti da postanu beskućnici. Nekoliko skloništa dostupnih u Albaniji nema kapacitet za smještaj svih kojima je potrebno sigurno stanovanje. LGBTQ+ osobe se redovno vrijeđa, ponižava, brutalno napada, seksualno napada ili zlostavlja zbog njihove seksualne orijentacije i rodnog identiteta. Ovi incidenti događaju se u svim aspektima društva, od ulice i radnog mjesta do društvenih mreža, pa čak i u privatnim domovima.¹

Mnoge albanske LGBTQ+ žene su prisiljene od svojih porodica na stupanje u hetero brakove i rađanje djece, što se smatra „lijekom“ za njihov rodni identitet ili seksualnu orijentaciju. Zbog patrijarhalnih rodnih uloga većina žena mora nositi teret njegovanja i reproduktivnih aktivnosti za cijelu porodicu, a istovremeno je izložena riziku od nasilja u porodici. Sada su ove odgovornosti dodatno povećane. Zbog ekonomskih ograničenja u mnogim albanskim porodicama dvije ili tri različite generacije žive pod istim krovom. Patrijarhalne norme zahtijevaju da „mlada“ bude „sluškinja“ i „njegovateljica“ cijele porodice, što za *nju* predstavlja posao bez kraja.

Gresa Hasa je politička aktivistica i spisateljica. Studirala je političke nauke na Univerzitetu u Tirani i aktivna je u političkom i društvenom smislu u albanskoj javnoj sferi kroz angažman u albanskom studentskom pokretu „Lëvizja Për Universitetin“ i ljevičarskom pokretu „Organizata Politike“. Gresa je bila vodeći glas u feminističkom pokretu u Albaniji kroz organizaciju protesta i rad sa ženama iz radničke klase i LGBTQ+ osobama. Redovno piše za albanske i strane medije, obično o političkim, kulturnim i društvenim temama.

Ženski marš u Tirani,
Albanija, 8. marta 2020.
Foto: Gresa Hasa
CC-BY-NC-ND 2.0

Spuštajući se niže u danteški pakao društvenih hijerarhija, počinjemo se susretati s još mračnijom stvarnošću, koja se sastoji od borbi onih koje je željezna čizma kapitalizma najteže pogodila. To su oni koje je italijanski intelektualac Pier Paolo Pasolini u svojim djelima detaljno opisao kao „potproletariat“: nezaposleni, beskućnici, seksualne radnice. Oni su najugroženiji među ekonomski eksploatiranim klasama u koje se ubrajaju nezaposlene žene ili žene s niskim prihodima, žene iz romskih i LGBTQ+ zajednica, uglavnom žene iz ruralnih područja; migranti. Kapitalistički sistem hrani se već postojećim sistemom ugnjetavanja, patrijarhatom, a s druge strane on sjedinjuje mnoge karakteristike koje definiraju patrijarhat.

„Ugnjetavanje žena je oruđe koje omogućava kapitalistima da upravljaju cijelom radnom snagom za vlastiti profit. Omogućava im i da opravdaju svoju politiku kada smatraju da je isplativije prenijeti odgovornost za socijalnu skrb s državnih i kolektivnih institucija na 'privatnost' porodice. Drugim riječima, kada je kapitalistima potrebna dodatna radna snaga, oni pozivaju žene koje plaćaju manje od muškaraca.“²

Kapitalizam se koristi patrijarhatom kao polugom za ostvarenje ciljeva, istovremeno ga jačajući.³ Oni koji su u kapitalizmu postali raspoloživi, postaju nevidljivi. Ružičasti kapitalizam⁴ još uvijek je samo izmaglica na Zapadnom Balkanu.

Dok svi proživljavamo uznemirujuću stvarnost ove pandemije, naše borbe oblikovane su konturama klase, spola, rase, državljanstva i seksualne orijentacije.

Pripadnike LGBTQ+ populacije u Albaniji i dalje diskriminiraju pojedinci, kao i institucije. Vidljivost LGBTQ+ osoba u javnosti i dalje je vrlo niska. Govor mržnje nije rezerviran samo za građane, nego se čuje i od visokopozicioniranih političara. Istovremeno, Albanija ne prikuplja nikakve zvanične podatke o zločinima iz mržnje.⁵ Naša iskustva nikako nisu ista. Na rubovima Evrope život se vrpolji na drugi način.

Duga u kući

Suočeni s krizom bez presedana i surovom realnošću koju je razotkrila, mi koji se borimo za socijalnu pravdu i jednakost pokušavamo odgovoriti na novo pitanje: Kako se možemo organizirati u uvjetima fizičke izolacije i policijskog sata? Kako možemo doprijeti do ljudi kada je albanska vlada izvela naoružane vojnike na ulice? Kada su policijski i vojni punktovi postavljeni na svakih pet kilometara? Kada smo dužni dobiti službenu dozvolu za kupovinu namirnica u trajanju od 90 minuta, prije nego što započne potpuno zaključavanje? Kada službene informacije o situaciji u vezi s pandemijom bolesti COVID-19 dolaze direktno s premijerove Facebook stranice?

„Aktivizam je krajnji otpor protiv sistema koji nas iscrpljuje kada smo okruženi nesigurnošću i bijedom.“

Stoga, prvi put u Evropi, Parada ponosa će se održati u *online* formatu! Aktivisti okupljeni oko ove ideje svjesni su da odustajanje od Parade ponosa nije opcija. U toku pandemije provedeno je mnogo aktivnosti, a u planu su još mnoge druge. U toku dva mjeseca dva puta sedmično su se održavali regionalni „Queer razgovori“ – sastanci uživo s različitim *queer* aktivistima i ličnostima na kojim se raspravljalo o aktualnoj situaciji i drugim važnim temama koje utječu na zajednicu. Aktivisti su radili i na prikupljanju ličnih priča LGBTQ+ osoba, te su ih pretvarali u kratke filmove koje su svake sedmice objavljivali na društvenim mrežama. Ovi događaji su potekli od raznovrsne grupe ljudi koja se sastajala gotovo dvije godine kako bi zajedno čitali i razgovarali o radikalnim feminističkim tekstovima, a koja trenutno prevodi veliki broj ovih tekstova s engleskog na albanski jezik.⁶ Drugi aktivisti i naučnici također učestvuju u živim diskusijama tokom ovih sastanaka. Aktivisti i stručnjaci za

informatiku rade na okupljanju ljudi iz različitih zemalja na zajedničkoj virtualnoj platformi 15. maja, kada će se održati Parada ponosa.

Šta si ti?⁷

Ne postoji zamjena za glasnoću, vidljivost i pružanje podrške LGBTQ+ zajednici. Borbe se nastavljaju, čak i u okolnostima u kojima Paradu ponosa, kao aktivnost usmjerenu na toleranciju i poštovanje, nije moguće organizirati na ulici. Prema dostupnim podacima, 76 posto LGBTQ+ osoba ispitanih u Albaniji smatra da su parade ponosa poboljšale položaj LGBTQ+ zajednice u društvu. Kako bi se pokazalo da se borba nastavlja, važno je slaviti, ali i odati priznanje svima onima koji su još uvijek u „ormaru“ i ne mogu izaći. Parada ponosa ne pripada samo LGBTQ+ zajednici. Ona pripada cijelom albanskom društvu i onima koji se bore za emancipaciju svuda u svijetu. Obilježavanje Parade ponosa tokom zaključavanja odraz je iskustva LGBTQ+ osoba u Albaniji svakog dana, koje se osjećaju zatočenim.⁸

Možda se ove godine nećemo okupljati na ulicama, ali sve dok privatne stvari budu političke, ne postoji ništa što nas sprečava da ih učinimo javnim, ovaj put unoseći javnu sferu direktno u svoje dnevne sobe. Ovo je od velike važnosti za žene i LGBTQ+ osobe, koje se stalno isključuju iz javnog prostora i koje se, osim toga, ugnjetavaju na sve moguće načine. Parada ponosa ove godine šalje dvije poruke:

„Nepravda i nasilje nisu privatna pitanja, a mi ih kao društvo nećemo opravdati šutnjom“ i; „Solidarnost je najpotrebniji ljudski čin – niko nije sam i naša borba ne poznaje granice.“

Aktivisti znaju da je ono što rade mnogo veće i važnije od svakog uključenog pojedinca i pojedinačnih elemenata. Svjesni smo da će sjeme koje sadimo danas nastaviti živjeti, naročito kada nas više ne bude. Stoga, aktivizam u Albaniji mora biti oslobođen šutnje i osiguran od prijetnji i napada, kao lice u prvim redovima borbe za jednakost u društvu opterećenom patrijarhalnim, vjerskim i divljim kapitalizmom. ■■■

1 Izvještaj o stanju LGBTI zajednice u toku 2018. godine.

2 Denise Comanne: *How Patriarchy and Capitalism Combine to Aggravate the Oppression of Women* (Kako se patrijarhat i kapitalizam kombiniraju da pojačaju ugnjetavanje žena, prim.prev.).

3 U kapitalizmu nuklearna porodica ima korijene u patrijarhalnom sistemu, koji mu je prethodio. Porodica je zasnovana na heteronormativnim rodnim ulogama, navodno utemeljenim u „nauci“ i „biologiji“. Žene navodno imaju biološku sklonost reproduktivnim poslovima, poput kuhanja, čišćenja, odgajanja djece i pranja odjeće. „Uloga žene“ u neplaćenom radu u domaćinstvu ključna je za održavanje kapitalizma. Zato je kapitalistički sistem u velikoj mjeri posvećen rodnim ulogama, a posebno neplaćenom odgoju djece i izvršavanju kućnih poslova koji se javljaju u okviru porodičnog života. Iako su porodične i rodne uloge postale fluidnije od pokreta za oslobođenje žena i pokreta za prava LGBTQ+ osoba, cis-heteronormativni model porodice je zadržan, čime je ugnjetavanje queer osoba nastavljeno (izvor Tatiana Cozzarelli: *Queer Oppression is Etched in the Heart of Capitalism*; Potiskivanje queer osoba urezano je u srce kapitalizma, prim. prev.).

4 Ružičasti kapitalizam (koji se još naziva i dugin kapitalizam, homokapitalizam ili gej kapitalizam) predstavlja ugradnju LGBT pokreta i seksualne raznolikosti u kapitalizam i tržišnu ekonomiju, pri čemu se iznosi kritika jer se ova ugradnja uglavnom odnosi na LGBT, zapadne, bijele, bogate zajednice iz više srednje klase, kao i tržište.

5 *Country Policy and Information Note Albania: Sexual orientation and gender identity*: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/849856/Albania_-_SOGIE_-_CPIN_-_v6.0__December_2019_.pdf

6 „Radical Sense“ je čitalačka grupa sa sjedištem u Tirani. Svake srijede sastaje se raznovrsna grupa ljudi kako bi zajedno čitali i razgovarali o različitim radikalnim feminističkim tekstovima na engleskom jeziku (uglavnom zato što učesnici dolaze iz različitih zemalja, a i zato što ti tekstovi još uvijek nisu prevedeni na albanski jezik). Zbog situacije uzrokovane pandemijom bolesti COVID-19, ti se sastanci sada održavaju putem Zoom platforme. Za više informacija posjetite web stranicu 28. novembra: <http://www.28november.al> i njihovu stranicu na Instagramu: <https://www.instagram.com/28nope/>.

7 Referenca na dokument *Country Policy and Information Note Albania: Sexual orientation and gender identity* u kojem je opisan incident sa policajcima u vezi s transrodnim osobama i aktivistima LGBTQ+ zajednice.

8 *Obilježavanje virtualne Parade ponosa tokom zaključavanja u Albaniji*, <https://www.nhc.nl/tirana-lgbtq-virtual-pride/>.

Borba s vjetrenjačama

Iva Mihajlovska

Prava žena u Jugoistočnoj Evropi ili balkanskim zemljama nisu od velikog značaja samo za regiju, već i za Zapadnu Evropu. Njihov položaj mnogo je složeniji nego u bilo kojoj drugoj regiji Evrope jer su patrijarhalne vrijednosti tradicionalno bile dominantni faktor društvene organizacije i još uvijek nisu iskorijenjene.

Žene u Jugoistočnoj Evropi svrstavaju se među gubitnike tranzicijske krize s obzirom na njihov društveni i ekonomski status, kao i na političku zastupljenost i feminizaciju siromaštva i izbjeglica. U patrijarhalnom društvu postoji jasan rodni poredak, gdje je autoritet muškaraca jasan, a položaj žena podređen. Patrilinearnost očeve nasljedne loze uređuje sve srodničke odnose i sva pravna pitanja, poput prava na imovinu i zakona o nasljeđivanju, ali i nastavak duhovnih i kulturnih vrijednosti. Stroga segregacija rodova i hijerarhija autoriteta, zasnovana na razlikama u rodu i dobi, presudne su za suživot članova šire porodice. Stoga, žene su vremenom bile rastrgane između dvije jasno razdvojene funkcionalne sfere, javne i privatne, s višestrukim opterećenjem. Nakon svakodnevnog posla izvan kuće, žena je morala obavljati sav posao u domaćinstvu. Njen dvostruki teret pogoršao je uobičajeni nedostatak robe, kao i nedostatak javnih ustanova za brigu o djeci.

Ipak, postoje posebni izazovi koje je potrebno prevladati. Rodno zasnovano nasilje, učešće u politici i odlučivanju, nedostatak rodno osviještene politike, rodni stereotipi i diskriminacija na tržištu rada prepoznati su kao najhitniji izazovi s kojima se suočavaju žene Balkana.¹ Sva ova područja imaju snažnu rodnu dimenziju. U mnogim područjima žene su najteže pogođene

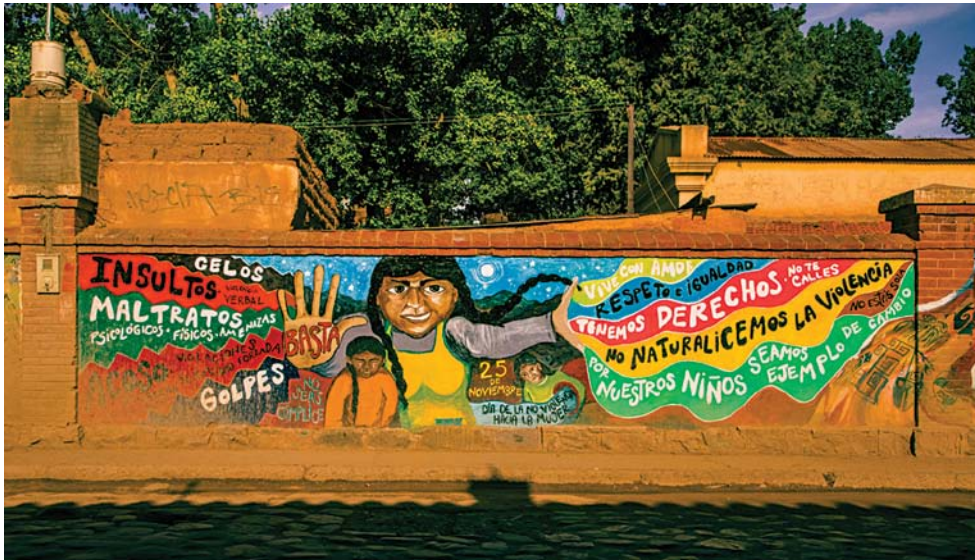
svakom krizom. One čine većinu osoba koje žive u siromaštvu; većinu nezaposlenih ili radnika koji rade u nesigurnim uvjetima; većinu primalaca niskih penzija ili niskih socijalnih davanja zbog kojih se nalaze ispod granice siromaštva; većinu osoba pogođenih diskriminacijom i nasiljem. Međutim, žene su te koje mogu donijeti rješenja.

„Ono što danas živimo, dobili smo nikada ne odustajući. Živimo i prakticiramo to jer su neke druge žene vjerovala u promjenu.“

Nadale su se. Bile su hrabre. Nisu odustale. Pale su, ali su se ponovo uzdigle. Ako su izazovi svuda oko nas, tu su i odgovori. Ima ih mnogo, ali nekoliko elemenata je važno za prosperitet žena u budućnosti – obrazovanje, osnaživanje i odobravanje. Ove tri glavne linije suštinski su odgovor na sve gore navedene izazove. Uz odgovarajuće obrazovanje, obrazovana žena sa Balkana ima vještine, informacije, talent i samopouzdanje koje joj je potrebno da bi bila sve ono što želi biti: majka, kćerka, zaposlenica, menadžerica itd. Obrazovanje djevojčica i žena s Balkana neophodno je kako u društvenom tako i u ekonomskom smislu. Obrazovane žene s Balkana pozitivno utječu na društvo kroz svoje doprinose u stručnim oblastima poput medicinskog sektora, odbrambenih usluga, nauke i tehnologije.

Žene i djevojke su jednake ili nadmašuju muškarce i dječake u pogledu ukupnog upisa u škole i postignuća, a žene predstavljaju i većinu svih diplomanata u okviru visokog obrazovanja. Ipak, ograničeno učešće u nauci, tehnologiji, inženjerstvu i matematici (STEM) glavna

Iva Mihajlovska je predsjednica Udruženja za zdravstveno obrazovanje i istraživanje (HERA) u Sjevernoj Makedoniji. U HERA-i je uključena u aktivnosti gotovo svih programa. Članica je Upravnog odbora od 2013. godine. Radi na razvoju i provedbi socijalne politike na lokalnom nivou, usmjeravajući razvoj socijalnih usluga na lokalnom nivou za osobe sa invaliditetom. Iva je već više od 10 godina aktivno uključena i doprinosi civilnom društvu u područjima socijalne zaštite i društvenog razvoja, na početku kao učesnica i predavač, a kasnije kao zagovornica politika za mlade, žene i marginalizirane zajednice.

Mural u Argentini, North-West: „Uvrede, verbalno nasilje, psihološko i fizičko zlostavljanje, silovanje, batine: Dosta. Nemojte biti saučesnici. 25. novembar je dan nasilja nad ženama. Živite u ljubavi, poštovanju i jednakosti. Mi imamo prava. Nemojte šutjeti! Nemojmo dopustiti da nasilje postane normalno. Niste same. Budimo primjer našoj djeci za promjene.“
Foto: Françoise Gaujour flickr - CC-BY-NC-ND 2.0

je prepreka njihovom punom učešću u poljima zaštite okoliša, klimatskih promjena i upravljanja rizikom od katastrofa, kao i njihova slaba zastupljenost u odborima i u višim rukovodećim pozicijama u privatnom sektoru, poput energetskog sektora.² Unaprijedena ekonomija i društvo rezultat su obrazovanja djevojčica i to je ono o čemu sanjamo na Balkanu – unaprijedena ekonomija. Ipak, moramo bolje razumjeti činjenicu da napredak zemlje nije moguć bez napretka i razvoja žena. Istina je da će jednaka ekspanzija oba spola potaknuti ekonomski i društveni razvoj u svakom aspektu zemlje.

Obrazovanje će osnažiti djevojčice i žene. Osnaživanje žena i djevojčica i postizanje rodne ravnopravnosti nisu samo moralni imperativi, nego su ključni u stvaranje inkluzivnih, otvorenih i prosperitetnih društava. Stoga, osnaživanje predstavlja ponovno pregovaranje i ponovno zamišljanje granica mogućeg, a ne samo čin donošenja nezavisnih izbora.

Kao i svuda i kao i uvijek, nasilje nad ženama je vjekovna pojava. Žene su se uvijek smatrale slabima, ranjivima i u poziciji za iskorištavanje, posebno na Balkanu. Nasilje je odavno prihvaćeno kao nešto što se dešava ženama. Kulturni običaji, vjerske prakse, ekonomski i politički uvjeti u ovoj regiji mogu predstavljati prednost za pokretanje i ponavljanje nasilja u porodici. U društvima s patrijarhalnom strukturom moći i sa strogim rodnim ulogama žene su često slabo pripremljene da se zaštite ako njihovi partneri postanu nasilni. Međutim, veliki nesrazmjer odnosi se na to kako ovisnost o muškarcima i strah predstavljaju kulturno razoružanje. Muževi koji tuku žene obično osjećaju da ostvaruju

pravo, održavaju red u porodici i kažnjavaju delinkvenciju svojih žena, a posebno njihov neuspjeh da se drže svog mjesta.³

Utvrđeno je da je rodno zasnovano nasilje ukorijenjeno u neravnopravnom statusu žena, što odražava nejednaku raspodjelu društvene, političke i ekonomske moći između žena i muškaraca u društvu, zajedno sa stereotipima i pristrasnostima zasnovanim na rodu. Sprečavanje rodno zasnovanog nasilja bilo je predmet stalnih napora i rezultiralo je usvajanjem Istanbulske konvencije Vijeća Evrope,⁴ koja uključuje konkretne mjere za unapređenje sprečavanja nasilja, zaštite žrtava i krivičnog gonjenja počinitelaca. Fizičko nasilje nad ženama prepoznato je kao najkritičnije pitanje povezano s rodom u zemljama Balkana.⁵

Ekonomska zavisnost utvrđena je kao glavni razlog. Bez sposobnosti da se ekonomski održe, žene su prisiljene ostati u nasilnim odnosima i nisu u mogućnosti osloboditi se nasilja. Zbog duboko ukorijenjenih vrijednosti i kulture, žene nevoljno prihvataju mogućnost razdvajanja ili razvoda. One se također plaše posljedica prijavljivanja nasilja i izjavljuju da su nespремne da se podvrgnu sramoti što su identificirane kao pretučene žene. Nedostatak informacija o alternativama također prisiljava žene da tiho pate unutar četiri zida svojih domova. Neke žene možda vjeruju da zaslužuju batine zbog nečega što su pogrešno učinile. Druge žene suzdržavaju se od govora o zlostavljanju jer se plaše da će im partner dodatno nauditi iz osвете zbog odavanja porodičnih tajni ili se srame svoje situacije.

Nasilje nad ženama predstavlja kršenje osnovnih ljudskih prava. Sramotno je za države koje to ne mogu spriječiti, i za društva

koja to toleriraju i zapravo održavaju. Nasilje nad ženama se mora ukloniti političkom voljom, te pravnim i građanskim djelovanjem u svim sektorima društva.⁶

„Učinkovit odgovor na nasilje mora biti višesektorski: ispunjavanje neposrednih praktičnih potreba žena koje doživljavaju zlostavljanje, omogućavanje dugoročnog praćenja i pomoći i fokusiranje na promjenu onih kulturnih normi, stavova i zakonskih odredbi koje promoviraju prihvatanje i čak podstiču na nasilje nad ženama i narušavaju mogućnost da žene uživaju puna ljudska prava i slobode.“

Ipak, praksa je pokazala da balkanske zemlje nisu uspjele uspostaviti sveobuhvatan i funkcionalan sistem zaštite kroz koji će se implementirati usvojene politike i mjere ugrađene u zakone. Balkanskim zemljama još uvijek nedostaju resursi, socijalne usluge i, prije svega, odgovorno imenovanje u vladine strukture. Vlada mora izdvojiti značajna sredstva za systemske promjene u odgovoru na nasilje, uključujući funkcionalne usluge na lokalnom nivou za njegu i podršku ženama žrtvama nasilja.

Ne treba ni spominjati da je feministički pokret uspješno skrenuo pažnju na potrebu ukidanja nasilja nad ženama. Uprkos dugogodišnjem napornom radu, problem nasilja nad ženama od muškaraca stalno se povećava. Čvrsto vjerujem da je

„nasilje neraskidivo povezano sa svim djelima u društvu koja se dešavaju između moćnih i nemoćnih, dominantnih i dominiranih. Od suštinskog je značaja za nastavak feminističke borbe da se okonča nasilje nad ženama“.

Liderke na Balkanu su potrebne, a to bi trebale biti pojedinke koje priznaju svoju ulogu i odgovorne su.

Na Balkanu moramo snimati televizijske emisije u kojima se snaga žena ne prikazuje kao izuzetna, već samo normalna, moramo naučiti studente da vide da je ranjivost ljudska, a ne ženska osobina, kako bismo osigurali da se u intervjuima za medije i očevima postavlja pitanje o tome kako usklađuju porodicu i posao. U ovom dobu „roditeljstva kao krivice“ na Balkanu moramo učiniti da se očevi osjećaju jednako loše kao i majke putem kampanja i akcija kako bismo natjerali očeve da podijele slavu krivnje. Na Balkanu moramo zaposliti više žena tamo gdje ih ima malo.

Uspostavljanje programa mentorstva za mlade djevojke i žene pruža djevojčicama vještine koje su im potrebne za prevladavanje ekonomskih, rodni i društvenih prepreka i zdravo, obrazovano i neovisno odrastanje. Ona donosi transformacijske promjene kroz iskustvo s ljudima, okruženje i programiranje, koje zajedno osnažuju djevojke za uspjeh. Obrazovanje djevojčica ne osnažuje samo djevojčice, već porodice, zajednice i ekonomije. Mentorski odnosi u prostorima samo za djevojčice koji su fizički i emocionalno sigurni i u kojima djevojčice pronalaze sestrinsku podršku uz zajednički nagon, uzajamno poštovanje i velika očekivanja djevojčicama pružaju vještine i znanje o postavljanju ciljeva, prevladavanju prepreka i poboljšanju akademskog uspjeha. Ova vrsta konstruktivne snage je veoma poželjna u ovoj regiji. Međutim, ona funkcionira i s kreatorima politike koji se zalažu za zakonodavstvo i inicijative koje povećavaju mogućnosti za djevojčice. Jedan od najefikasnijih načina je promoviranje ženskog poduzetništva. Nedavna istraživanja pokazala su da je manje vjerovatno da će preduzetnice biti korumpirane od muškaraca.⁷

Primjer aktivnosti u kojim su žene važan dio rješenja je promoviranje etničkih manjina, posebno prava Roma. Najučinkovitiji način promocije društvenog i ekonomskog napretka bilo koje nedovoljno razvijene grupe je obrazovanje djevojčica. Obrazovanje djevojčica i žena iz etničkih manjina koristi cijelom društvu. Konkretno, kada je u pitanju Balkan, smatram da su žene najbolja prilika za mir i pomirenje. Potrebno je povećati i podržati obrazovanje najugroženijih i marginaliziranih grupa, poput etničkih manjina, posebno Romkinja, djevojčica iz ruralnih zajednica, siromašnih i djevojaka isključenih iz društva, te riješiti problem horizontalne segregacije u obrazovanju, posebno kroz inicijative za promociju žena i djevojaka iz oblasti nauke, tehnologija, inženjerstva i matematike (STEM oblasti).⁸

Solidarnost se može preinačiti u ideju koja se može aktivno izgraditi na osnovu zajedničke zabrinutosti u vezi s pitanjem socijalne i rodne nepravde. Solidarnost, autonomija i osnaživanje ostaju ključne riječi feministica u okviru njihovog djelovanja na različitim nivoima jer predstavljaju bliske ideale za mnoge i uokviruju ključne elemente normativnog projekta promjene rodno određenih odnosa moći. Rodni mitovi povezani s ovim idealima

možda su nadživjeli svoju iskoristivost, ali sveobuhvatni cilj transformacije nejednakih i nepravednih rodničkih odnosa nije izgubio svoju važnost. Da bi se to riješilo, potrebne su strategije koje mogu oživjeti i repolitizirati pitanje rodne nejednakosti. Za to će možda biti potrebni novi mitovi, narativi koji govore o pravdi i jednakosti na načine koji više odjekuju u svakodnevnom životu žena i mogu bolje poslužiti za uključivanje šireg kruga ljudi u borbu za stvaranje pravednijeg svijeta.

Boreći se s vjetrojčama, žene su morale govoriti glasnije kako bi se njihov glas čuo. U društvenom i političkom okruženju gdje su žene još uvijek nedovoljno zastupljene izuzetni primjeri žena pokazuju koliko je važno da žene nastave govoriti glasno i jasno: Ženski pokreti za pravo glasa koji datiraju iz kasnih 1800-ih. Oslobodilački pokret žena 1960-ih. Pokret crnog feminizma 1970-ih. Pokret #MeToo od prije nekoliko godina koji svake godine sve više napreduje. Osim toga, postoje hiljade globalnih i lokalnih ženskih pokreta, manjih i većih razmjera, manje upadljivih, ali podjednako relevantnih iako se ne eksponiraju u medijima, ali koji i dalje postoje i nemilosrdno vode bitke za prava svih žena.

Rezultat osnaživanja i omogućavanja vjerodostojnosti temeljnih inicijativa i zajednica žena ono je što nam daje slobodu da budemo ono što jesmo i da se osjećamo ugodno s onim što jesmo, a to je i ono što nam omogućava povezivanje s drugim ljudima na smislen i originalan način. Pružanje kontinuirane podrške ženskim aktivističkim grupama i rodničkima inicijativama može pružiti siguran prostor za žene i donijeti nadu u buduće promjene u lokalnim zajednicama. Istinska moć prihvaćanja i podržavanja autentičnosti žena, iako ponekad neugodna i zastrašujuća, hrabar je proces koji društvu na Balkanu pruža sigurnije prostore koji su nam, kako nas historija podsjeća, prijeko potrebni.

Da su žene na Balkanu ikada uspješno ostvarile solidarnost, to bi pružilo snagu feminističkom pokretu, zbog čega bi se žene osjećale utjecajnije na ličnom nivou i u svakodnevnim borbama. Kada žene razmjenjuju iskustva, solidarnost se odražava u tome da uočavaju zajedničku potlačenost i povezanost između različitih potlačenosti, dijele iste ciljeve i nadaju se da će ukinuti nejednakosti, imati druge žene u blizini u trenucima patnje, prepoznajući zajednički glas i zajedništvo.

„Kada sam pitala učesnike jedne obuke koju smo organizirali o tome šta solidarnost uključuje, većina njih je rekla da 'biti žena' predstavlja osnovu solidarnosti.“

U tom smislu, uvriježeni pogled na „ženu“ kao ujedinjujuću kategoriju smatrao se vrlo važnim.

Žene i djevojke sve više razumiju da smo povezane, nismo podijeljene po rangovima. Pokret za ženska prava i rad aktivistkinja za ženska prava u regiji zaslužuju mnogo veću pažnju. Današnji feministički pokret obraća više pažnje na širi raspon iskustava žena koje su potlačene rodničkima normama i stereotipima, uključujući muškarce, nebinarne i transrodne osobe. Ujedno postoji i veća svijest o načinu na koji rasizam, mržnja protiv religije, invaliditet ili homofobija djeluju zajedno sa seksizmom, stvarajući složene oblike predrasuda i potlačenosti. Ne radi se toliko o tome da je feminizam izašao izvan okvira seksizma. Umjesto toga, veći obim glasova sada se smatra feminističkim. Ako trenutna situacija ima išta pozitivno za pokazati, to je da tamo gdje postoji nepravda postoji i otpor.

Međutim, problem solidarnosti počinje ako ga razumijemo kao da uvijek podrazumijeva potpunu i nedvosmislenu podršku tuđeg stava, ako kritika nije dopuštena. Jedna moja kolegica kaže: „Solidarnost može postati zahtjev druge strane da je odobrite i stanete uz nju, šta god radila. To odobrenje ne poznaje kritiku i pretvara se u afirmaciju, dok solidarnost predstavlja odnos povjerenja koji omogućuje sukob.“ Njen odgovor je ovdje posebno važan jer se, naprimjer, kritika tuđeg stava može protumačiti kao čin antisolidarnosti, dok se može tvrditi da bi solidarnost trebala uključivati mogućnost izražavanja neodlučnosti i kritike. Samo to može uspostaviti otvoreni dijalog među ženama, koji sa sobom nosi i potrebu za raspravama u cilju razumijevanja međusobnih razlika.⁹

Ne postoji „pravi“ oblik aktivizma niti samo jedno pitanje od najveće važnosti. Prije stotinu godina, nisu se sve aktivistice za ženska prava borile za pravo glasa. Neke su radile na drugim kampanjama, poput jednakog pristupa univerzitetском obrazovanju ili pristojne plate za žene iz radničke klase. Ni dobijanje prava glasa nije riješilo druge slučajeve rodne nepravde. Feminizam je pokret za rodnu ravnopravnost u koji se mora uključiti mnogo različitih ljudi, na mnogo različitih načina, posebno na Zapadnom Balkanu.

Čvrsto sam uvjerenja da pokret za ženska prava širom regiona Zapadnog Balkana može iskoristiti sve moguće instrumente kako bi napredak postao stvarnost, kao i da će se to neminovno desiti. U okviru procesa pristupanja EU postoji niz instrumenata i alata namijenjenih u tu svrhu. Svaka zemlja koja se želi pridružiti EU mora uskladiti svoje zakonodavstvo i propise s pravnom stečevinom EU i osigurati prava žena te i dokazati da se ona ostvaruju. Priče žena koje se bore za svoj glas i za jednakost postoje svuda – bilo da se radi o osnovnim pravima koja su možda još uvijek nedostupna ženama u malim, izoliranim dijelovima Balkana (problemi poput čedomorstva nad

ženskom djecom, dječijih brakova, silovanja u brakovima još uvijek postoje), ili se radi o situaciji u kojoj se moćnije, privilegirane žene javno bore za pitanja poput jednakih plaća, prava na udaju prema izboru, ili se bore protiv seksualnog uznemiravanja.

U protekloj deceniji mnogo je učinjeno u području prava žena. Postoje svjedočanstva da su stvari krenule nabolje, ali time se povećavaju i očekivanja. Pred nama je još dug put kada je riječ o ravnopravnosti žena i njihovim pravima. Historija se može vratiti unazad isto kao što može ići naprijed. Sve što trebamo učiniti je biti spremni, svjesni, djelovati i inspirirati jedni druge za bolju budućnost. ■■

1 Kvinna till Kvinna Foundation. 2018. Women rights in Balkans. SIDA.

2 United Nations Economic Commission for Europe. 2019. Regional review of progress: regional synthesis. United Nations.

3 WHO. 2001. Domestic Violence: A Priority Public Health Issue in Western Pacific Region. Western Pacific Regional Office.

4 Convention on Preventing and Combating Violence Against Women and Domestic Violence. 2011. Vijeće Evrope.

5 Policy Department for Citizen's Rights and Constitutional Affairs. 2019. Directorate General for Internal Policy of the Union. European Parliament.

6 Lilyanova Velina. 2018. Women in the Western Balkans. Gender Equality in the EU Accession Process. European Parliament.

7 Ganna Gerasymenko. 2018. Corruption in the Eyes of Women and Men. UNDP u Ukrajini i Ministarstvo vanjskih poslova Danske.

8 United Nations Economic Commission for Europe. 2019. Regional review of progress: regional synthesis. United Nations.

9 Davis Diane. 2003. Inessential Solidarity. Disertacija podnesena Odsjeku za medije i komunikacije pri European Graduate School u okviru kandidature za diplomu doktora filozofskih nauka.

**Heinrich Böll Stiftung -
Ured u Sarajevu - Bosna i Hercegovina, Sjeverna Makedonija**

BiH – Čekaluša 42
71000 Sarajevo

T +387-33-260 450
F +387-33-260 460
E info@ba.boell.org
I www.ba.boell.org

Izdavač	Heinrich-Böll-Stiftung Ured u Sarajevu - Bosna i Hercegovina, Sjeverna Makedonija
Za izdavača	Judith Brand
Koordinacija projekta	Alma Sukić
Urednica	Lejla Gačanica
Korektura	Ivana Nevesinjac
Prevod	Ivana Nevesinjac
Cover Design	Alma Sukić
Fotografije s naslovne strane	Gresa Hasa (CC-BY-NC-ND 2.0), Žena borac – Spomen-park Vraca (Foto: Radio Sarajevo), Philly IWD March (Foto: Joe Piette, CC BY-NC 2.0), METOO (Prentsa Aldundia, CC BY-SA 2.0)
Prelom	Triptih d.o.o. Sarajevo
Štampa	AMOS GRAF d.o.o. Sarajevo
Tiraž	500 copies Sarajevo, novembar 2021.

Objavljeni članci izražavaju poglede i stavove svojih autorica i autora, koji se ne moraju podudarati s pogledima i stavovima izdavača.

Članci u ovoj publikaciji dostupni su za dijeljenje pod uslovima: CC BY-NC-ND 3.0

